न्यायदर्शनम् ।

वात्स्यायनमुनिकृत-भाष्य-

विश्वनाथकृत वृत्तिसहितम् ।

पण्डितकुलपति इति च उपाधिधारि

श्रीमज्जीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्यात्मजाभ्यां

पण्डित श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

ई १९१८ ।

[illegible] ।

न्यायदर्शनस्य सूचीपत्रम्।

न्यायदर्शनम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकभाष्यम् ।

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ।* प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः । नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् । प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा । तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः । समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा अर्थस्तु सुखं सुखहेतुश्च दुःखं दुःखहेतुश्च । सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसंख्येयः प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वात् । अर्थवति च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरित्यर्थवन्ति भवन्ति । कस्मात् ? —अन्यतमापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः । तत्र यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता । स येनार्थं प्रमिणोति तत् प्रमाणम् ।

वपुर्नीलाम्भोजं तमदनकोटिप्रतिभटं
जनानामानन्दं कमपि कमनीयं विरचयन् ।
स कोऽपि प्रेमाब्धिः प्रथयतु मनोमन्दिरचरं
विभाकौ लोकानां सजलजलदश्यामलतनुः ॥ १ ॥

सयुक्ता युक्तरूपामभिनवविनतालङ्कृताऽऽरक्तभासा
सम्यक्पीयूषभानीरतिकाचरतरा चञ्चलोमाभव्याम् ।
मानव्याभीकनत्वाचपरहरगिरा विश्वभूपा विशेष
भूयो भव्यं विधातु चरणनखरुच मान्यवामं नवा नः ॥ २ ॥

च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेय-साधिगमः ॥ १ ॥

—निर्देशे यथावचनं विग्रहः। चार्थे द्वन्द्वः समासः। प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी। तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठ्यौ। एतावन्तो विद्यमानार्थाः। एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः। सोऽयमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः। आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति। हेयं तस्य निर्वर्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुद्ध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति। तत्र संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकम् संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति। सत्यमेतत्, इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते, यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या।

प्रयोजनमनभिसन्धाय प्रेक्षावन्तो न प्रवर्त्तन्ते अतः प्रथमं प्रयोजनमभिधानीयम्, तथा चाह —

> सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते।
> शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥

सिद्धो ज्ञातोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा एवं सिद्धसम्बन्धमप्युह्यम्। अतस्तत्प्रतिपादनाय भगवानक्षपादः प्रथमं सूत्रयति। अत्र तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतुहेतुमद्भावः प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभावः प्रमाणादेश्शास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभाव एव सम्बन्धः। तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रम् तथा च शास्त्रनिःश्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति केचित् सम्प्रदायविदः। अत्र च सर्वपदप्रधानो द्वन्द्वसमासः यद्यपि भेदे द्वन्द्वविधानात् च बहूनां पदार्थानामभेदात् द्वन्द्वासम्भवः तथाऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः

तस्या पृथकप्रस्थाना संशयादय पदार्थां। तथा पृथग्वचन* मन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमिय स्यात यथोपनिषद। तस्मात संशयादिभि पदार्थ पृथक प्रस्थाप्यते। तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्याय प्रवर्त्तते किन्तर्हि? संशयितेऽर्थे। यथोक्त— विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारण निर्णय इति। विमर्श संशय। पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्ति। अर्थावधारण निर्णय तत्त्वज्ञानमिति। स चाय किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रमनव धारण ज्ञान संशय प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थ पृथगुच्यते। अथ प्रयोजनम्। येन प्रयुक्त प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्। यमर्थमभी प्सन् जिहासन् वा कर्म्माऽऽरभते तेनानेन सर्व्व प्राणिन सर्व्वाणि कर्म्माणि सर्व्वाश्च विद्या व्याप्ता तदाश्रयश्च न्याय प्रवर्त्तते। क पुनरय न्याय?—प्रमाणैरर्थपरीक्षण न्याय। प्रत्यक्षाऽऽगमाश्रि तमनुमान साऽन्वीक्षा प्रत्यक्षाऽऽगमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षण म न्वीक्षा तया प्रवर्त्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम

[illegible] च [illegible] यथा वचन तथा विग्रह इति यथाश्रुतभाष्यानुसारिण प्रमा च प्रमेयञ्च संशयश्च प्रयोजनञ्च दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च अवयवाश्च [illegible] वादश्च जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलञ्च जातयश्च निग्रहस्थानानि च विग्रह वर्णयन्ति। समस्तपदार्थावस्तु भाष्यस्थवचनपद न क्लीबत्वात् क्लीबपदार्थ वच [illegible] तत्र प्रमाण प्रमेये च भाव [illegible] सम्प्रयोजनत्वात तत्र वक्ष्यते। तु दृष्टान्तादावेकवचन सप्रयोजनम्। तथा च दृष्टान्त [illegible] वचनम् अन्य व्यातर्कि [illegible] दृष्टान्तादिविषयस्य वक्ष्यमाणत्वात। [illegible] कुल च बहुवचनम् संश कुल च [illegible] निग्रहस्थान यावहुवचन तथापि व्याहन्यत एकवचनस्यैव लक्षणसूत्र सत्त्वा [illegible] ति वदन्ति। नव्यास्तु सर्व्वत्र प्रथमोपस्थितैकवचनेनैव विग्रह न त्वत्र बहुवचनेनैव प्रमाणादीनां [illegible] पाराक्रान्त तथा सति [illegible] न स्थैया तथैव वादादौ भव [illegible] यथ [illegible] विरुध्यते अत एव प्रयोजनस्यैकवचनान्तत्वेऽपि तद्विभागा करणेऽपि सुखदुःखाभाव साधनभेदेन तस्य बहुत्व न विरुध्यते इति प्राहु। अत्र

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम्। इह त्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानं, निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः ॥ १ ॥

तत् खलु निःश्रेयसं किं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति? नेत्युच्यते, किं तर्हि? तत्त्वज्ञानात्—

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्ते प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्तते। आत्मनि तावन्नास्तीति। अनात्मन्यात्मेति। दुःखे सुखमिति। अनित्ये नित्यमिति। अत्राणे त्राणमिति। सभये निर्भयमिति। जुगुप्सितेऽभिमतमिति। हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति। प्रवृत्तौ नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलमिति। दोषेषु नायं दोषनिमित्तः संसार इति। प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्त्व आत्मा वा यः प्रेयात् प्रेत्य च भवेदिति। अनिमित्तं जन्म अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽनन्तश्चेति। नैमित्तिकः सन्न कर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति। देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति

वा ऽऽरम्भार्थे लोके ॥ इति मनुः। तथा यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः इत्यादि मानवम्। तदौपनिषदं तात। पारमर्षं तु पार्थिव ।। सद्यामि सनम तात। एषा चान्वीक्षिकी परा ॥ इत्युपनिषद्ग्रन्थान्वाह्निक्यः सारो एव य म गह्य लक्षामिति ॥ १ ॥

ननु तत्त्वज्ञानस्य न साक्षादेव निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानेनामिथ्यानवस्थितिप्रसङ्गात् अत क्रमाकाङ्क्षायामाह तत्रेति। अत्र वार्त्तिकं — निःश्रेयसं तावद्द्विविधं परापरभेदात्। तत्रापरं जीवन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव तदप्यवधारिताऽऽत्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धकर्मोपभुञ्जानस्य। परन्तु क्रमेण तत्र क्रमप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् इति। दुःखादीनां मध्ये उत्तरोत्तरेषां तेषामपाये तदनन्तरस्य

अपवर्गो मोक्ष। स खल्वय सर्व्वकार्य्योपरम। सर्व्व विप्रयोगेऽपवर्गे बहु च भद्रकं लुप्यत इति। कथं बुद्धिमान सर्व्वसुखोच्छेदमचैतन्यममुमपवर्गं रोचयेदिति। एतस्मान्मिथ्या ज्ञानादनुकूलेषु राग, प्रतिकूलेषु द्वेष। रागद्वेषाधिकाराच्चा सत्येर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति। दोषै प्रयुक्त शरीरेण प्रवर्त्तमान हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति। वाचाऽनृ तपरुषसूचनासम्बद्धानि। मनसा परद्रोह परद्रव्या भीप्सा नास्तिक्यञ्चेति। सेय पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्म्माय। अथ शुभ प्रयुक्त शरीरेण दान परित्राण परिचरणञ्च। वाचा सत्य हित प्रिय स्वाध्यायञ्च। मनसा दयामस्पृहा श्रद्धाञ्च आचरति। सेय धर्म्माय। अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्म्माधर्म्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ। यथाऽन्नसाधना प्राणा अन्न वै प्राणिन प्राणा इति। सेय कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मन कारणम। जन्म पुन शरीरेन्द्रिय बुद्धीना निकायाविशिष्ट प्रादु र्भाव। तस्मिन सति दु खम। तत्पुन प्रतिकूलवेदनीय बाधना पीडा ताप इति। त इमे मिथ्याज्ञानादयो दु खान्ता धर्म्मा अविच्छेदेनैव प्रवर्त्तमाना ससार इति। यदा तु तत्त्व ज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अप यान्ति। दोषापाये प्रवृत्तिरपैति। प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति।

तत्सन्निहितस्य पूर्व्वपूर्व्वस्यापायादपवर्ग प्रयोजकत्व प्रयोज्यत्व वा पञ्चम्यर्थे दण्डा भावाद्घटाभाव इतिवत स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत्र तदयमर्थ — तत्त्वज्ञानेन विरो धितयाऽपगते मिथ्याज्ञाने कारणाभावाच्च निवृत्ते रागद्वेषाऽऽत्मके दोषे तदभावाच्च प्रवृत्ते र्धर्म्माधर्म्माऽऽत्मिकाया अनुत्पत्तौ तदभावाच्च जन्मनो विशिष्टशरीरसम्बन्धस्याभावे दु खाभावादपवर्ग। यद्यपि ज्ञानिनोऽपि रागादयस्सन्ति तथाऽप्युत्कटरागाद्यभाव ए तात्पर्य्यम्। यद्यपि दोषाणा न धर्म्मादिजनकत्वं व्यभिचारात तथाऽपि तत्तद्दोषाणा तत्तद्धर्म्मादिहेतुत्वाद्दोषापाये धर्म्माद्यपाय। वस्तुतो विनाऽपीच्छा गङ्गाजलसयोगादितो

जन्मापाये दुःखमपैति। दुःखापाये चाऽऽत्यन्तिकोऽपवर्गो निःश्रेयसमिति। तत्त्वज्ञानन्तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्य्ययेण व्याख्यातम्। आत्मनि तावदस्तीति। अनात्मन्यनात्मेति। एवं दुःखेऽनित्येऽत्राणे सभये जुगुप्सिते हातव्ये च यथाविषयं वेदितव्यम्। प्रवृत्तौ अस्ति कर्म अस्ति कर्मफलमिति। दोषेषु दोषनिमित्तोऽयं संसार इति। प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः सत्त्व आत्मा वा यः प्रेत्य भवेदिति। निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मोपरम इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त इति। नैमित्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति। सात्मकः सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्त्तत इति अपवर्गे गान्त। स खल्वयं सर्व्वविप्रयोगः सर्व्वोपरमोऽपवर्ग। बहु च कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति। कथं बुद्धिमान् सर्व्वं दुःखं सर्व्वदुःखाविदमपवर्गं न रोचयेदिति। तद्यथा मधुविषसम्पृक्तान्नमनादेयमिति, एवं सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति ॥ २ ॥

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति। तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः। तत्रोद्दिष्टस्यातत्त्वव्यवच्छेदको धर्म्मो लक्षणम्। लक्षितस्य यथा लक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा। तत्रो

धर्म्मादिसम्भवो नाभिचार। तस्मात् मिथ्याज्ञानजवासनैव दोषः तस्यास्य मिथ्याज्ञानेन नाशः कालीनतत्त्वज्ञानजवासनातो वा नाश इत्याशयः इत्यपि वदन्ति। यद्यपि दुःखापायोऽपवर्गो किन्तु स एव स तथाऽप्यभेद एव तत्र पञ्चम्यर्थः अपवर्गपदं वा तद्व्यवहारपरम् अनन्तरपदं जन्मान्तरमेव परामृशति इति तु न व्याख्यातम् दुःखपदवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। दुःखानुत्पत्तेश्चरमदुःखध्वंसप्रयोजकत्वं कल्प्यत इत्याशयेनेदमित्यपि वाच्यम् ॥ २ ॥

इति सूत्रद्वयी समप्रयोजनाभिधेयप्रकरणम्

दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च। उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं यथा छलस्य। 'वचन विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलं तत् त्रिविधम्' इति। अथो दिष्टस्य विभागवचनम्—

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्। वृत्तिस्तु सन्निकर्षः ज्ञानं वा। यदा सन्निकर्षः तदा ज्ञानं प्रमितिः। यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्। अनुमानम्।—मितेन लिङ्गेन अर्थस्य पश्चान्मानमनुमानम्। उपमानं—सारूप्य ज्ञानम् यथा गौः एवं गवय इति। सारूप्यन्तु सामान्ययोगः। शब्दः—शब्द्यतेऽनेन अर्थः इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते। उपलब्धि साधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम्। प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः तद्विशेष समाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम्। किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते अथ प्रमेयं व्यवतिष्ठन्ते? इत्युभयथा दर्शनम्। अस्त्यात्मेत्याप्तोपदेशात् प्रतीयते, तत्रानुमानमिच्छा द्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति। प्रत्यक्षं युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति। अग्निराप्तोपदेशात् प्रतीयते अत्राग्निरिति। प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमीयते। प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते। व्यवस्था पुनः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम (मै० उ० ६।३६) इति। लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम्। स्तनयित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम्। तत्र न प्रत्यक्ष

अथ अथादेश लक्षणस्याप्राधान्यात् प्रथमोद्दिष्टप्रमाणं लक्ष्यते न विभज्यते च। अन्ते त त तदप्रकाशकं स्वरूप (प्रकाशकाभावप्रदर्शन) प्रमाणशब्दनिर्देशेन साधयतुना

नाऽऽगम । पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमान नाऽऽगम इति। सा चेय प्रमिति प्रत्यक्षपरा। जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात् प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुत्सते। लिङ्गदर्शनानुमितश्च प्रत्यक्षतो दिदृक्षत। प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्त्तते। पूर्वोक्तमुदाहरणम् अग्निरिति। प्रमातु प्रमातव्येऽथ प्रमाणाना सङ्करोऽभिसम्प्लव। असङ्करो व्यवस्थेति॥ ३॥

अथ विभक्ताना लक्षणवचनमिति –

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायाऽऽत्मक प्रत्यक्षम॥ ४॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यत् ज्ञान तत् प्रत्यक्षम। न तर्हि इदानीमिद भवति, आत्मा मनसा सयुज्यते मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति। नद कारणावधारणमितावत प्रत्यक्षे कारणमिति, किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति। यत्प्रत्यक्ष ज्ञानस्य विशिष्टकारण तदुच्यते। यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत इति। मनसस्तर्हि इन्द्रियेण सयोगो वक्तव्य। भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नाय भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति। यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसम्प्रत्यय,

---

प्रत्याय्यते तत्करणत्व प्रमाणत्वम् ज्ञान चावानुभवो विवक्षित तेन स्मृतकरण नातिव्याप्ति लक्षितानां प्रमाणानां विभाग प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति विभागस्य उद्देश एवान्तभूतत्वादय विशेषोद्देश। प्रत्यक्षलक्षणान वक्ष्यत॥ ३॥

इति विभूतीहास्त समाप्ता।

अथ विभक्तानि यथाक्रम लक्षयितुमारभते।—अक्ष प्रतिगतमक्ष प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियवाचकत्वात प्रत्यक्षशब्दस्य प्रस्तुतत्वाच्च करणलक्षणस्य प्रमितिलक्षण यद्यप्यनुचितं तथाऽपि यत इत्यध्याहारेण प्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणे वाच्ये तदेकदेश प्रमास्वरूपे ज्ञाते तत्करणत्वं सुज्ञेयमित्याशयेन वा सङ्गमनीयम्। आत्ममन सयोग जन्यसुखादिवारणाय ज्ञानमिति। यद्यपि तज्जन्यत्वात ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्ति ई ४र

अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः। तदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्न मर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति। रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते, रस इति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दं प्रसज्यते अत आह—अव्यपदेश्यमिति। यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन न व्यपदिश्यते, गृहीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति। यदा तु सोऽर्थो गृह्यते तदा तत् पूर्व्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थविज्ञानं तादृगेव भवति तस्य त्वर्थज्ञानस्य अन्यः समाख्याशब्दो नास्ति येन प्रतीयमानो व्यवहाराय कल्पेत न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः। तस्य ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञानं रस इति ज्ञानमिति। तदेव मर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति। ग्रीष्मे मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञान मुत्पद्यते। तच्च प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत आह—अव्यभिचा रीति। यदतस्मिंस्तदिति, तद्व्यभिचारि। यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति। दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्ना-वधारयति धूम इति वा रेणुरिति वा। तदेतदिन्द्रियार्थ सन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्यत इत्यत आह —व्यवसायाऽऽत्मकमिति। न चैतन्मन्तव्यम आत्ममनःसन्निकर्ष-

---

प्रत्यक्षं व्याचष्टे तथाऽपि साक्षात्कारित्वं निर्विकल्पकव्यवसायसाधारणजात्यवच्छिन्नं ज्ञान मित्यत्र तात्पर्यम् यद्वा —इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति सावधारणम् इन्द्रियार्थ सन्निकर्षातिरिक्तानुत्पन्नम् अतिरिक्तं चात्र ज्ञानम् तेन ज्ञानाकरणकमित्यर्थः। अनवधारणमव्यभिचारीति भ्रमाभिन्नमित्यर्थः इदञ्चाशङ्कमनस्याभिप्रायेण तत्त्वन्तु

नमेव अनवधारणज्ञानमिति। चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधार यति तथा चेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं मनसोपलभते एवमिन्द्रियेण अनवधारयन् मनसा नावधारयति। यच्चैतदिन्द्रियानवधारण पूर्व्वकं मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं संशयो न पूर्व्वमिति। सर्व्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसाय पश्चात् मनसाऽनुव्यवसाय उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाभावा दिति। आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम्। अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति। इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्म्मभेदात्। भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि। सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव इति। मनस्त्वभौतिकं सर्व्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति। सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिञ्चास्य युगपज्ज्ञाना नुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति। मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्य लक्षणान्तरमिति। तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति। परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः। व्याख्यातं प्रत्यक्षम्॥ ४॥

अथ तत्पूर्व्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्व्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च॥ ५॥

तत्पूर्व्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनं चाभिसम्बध्यते। लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बद्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते। स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन च अप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते।

सदिति तत्प्र ।रकत्वम् निर्विकल्पकस्य लक्ष्यत्व तदभाववति तदप्रकारकत्वमथ अ विभाग अव्यपदेश्यं व्यवसायाऽऽत्मकमिति निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्चेति द्विविधं प्रत्यक्षमित्यर्थः॥ ४॥

अनुमानं लक्षयति विभजते च।—सामन्तर्य्यबोधकाथशब्दो हेतुहेतुमद्भावसङ्ग सूचनाय। तत्पूर्व्वकं प्रत्यक्षपूर्व्वकम् प्रत्यक्ष प्रत्यक्षविशेषो व्याप्त्यादिविषयक नन

पूर्ब्बवदिति, यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते। यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति। शेषवत्तत् यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते। पूर्ब्बोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति। सामान्यतो दृष्टं व्रज्यापूर्ब्बकम् अन्यत्र दृष्टस्य अन्यत्र दर्शनमिति। तथा चाऽऽदित्यस्य। तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य व्रज्येति। अथवा पूर्ब्बवदिति यत्र यथा पूर्ब्बं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेन अन्यतरस्य अप्रत्यक्षस्यानुमानम्। यथा धूमेनाग्निरिति। शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्र अप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः। यथा सदनित्यमित्येवमादिना द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्म्मगुणसंशये न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् न कर्म्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते, सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः। सामान्यतो दृष्टं नाम, यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते। यथेच्छादिभिरात्मा। इच्छादयो गुणाः। गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः। तद्यदेषां स्थानं, स आत्मेति। विभागवचनादेतत् त्रिविधमिति सिद्धे, त्रिविधवचनं—महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्य अन्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः। तथा चायमित्थम्भूतेन वाक्यविकल्पेन

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यत्वं लभ्यते। अनुमानम् अनुमितिः यत इत्यध्याहारश्च करणलक्षणम् अथवा करणलक्षणमेवेदम् तत्रानुमानमिति करणल्युटा अनुमितिकरणमिति समाख्याबलादेव लब्धम् तच्च व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षपूर्ब्बकं सहचारप्रत्यक्षपूर्ब्बकं विभजते त्रिविधमिति। पूर्ब्बं कारणं तद्वत् तल्लिङ्गकम् यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानम् शेषं कार्य्यं तल्लिङ्गकं शेषवत् यथा नदीवृद्ध्या वृष्ट्यनुमानम् सामान्यतो दृष्टं कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गकम्, यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् अथवा पूर्ब्बम्

•प्रवृत्त सिद्धान्ते छले शब्दादिषु च बहुल समाचार शास्त्र इति। सद्विषयञ्च प्रत्यक्षम्। सदसद्विषयञ्चानुमानम। कस्मात ?— त्रैकाल्यग्रहणात त्रिकालयुक्ता अथा अनमानेन गृह्यन्ते। भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति च अभूदिति च। असच्च खल्वतीतमनागतञ्चेति ॥ ५ ॥

अथोपमानम—

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥६॥

प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानामिति। यथा गौरव गवय इति। कि पुनरत्रोपमानेन क्रियते ? यदा खल्वय गवा समानधर्म प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमथ प्रतिपद्यत, इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह। यथा गौरिव गवय इत्युपमान प्रयुक्त, गवा समानधर्ममथमिन्द्रियार्थ सान्नकषादुपलभमानोऽस्य गवयशब्द सञ्ज्ञेति सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध प्रतिपद्यत इति। यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते, उपमानात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध प्रातपद्यमानस्तामोषधी भैषज्यायाऽऽहरति। एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति ॥ ६ ॥

अन्वय तत्र केवलान्वयीत्यथ यथा आभधय प्रमेयत्वात इत्यादि यथा व्यतिरेक तद्रत केवलव्यतिरकीत्यथ यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत गन्धवत्त्वादित्यादि सामान्यतो दृष्टम् अन्वयव्यतिरकि यथा वाह्निमान् धूमादित्यादि॥ ५॥

उपमान लक्षयात।—प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवाद साधर्म्यात्सादृश्यात तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादपदवाच्यत्वस्य साधन सिद्धि उपमानमुपमिति यत इत्यध्याहारे॰ च करणलक्षणम् अथवा —साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम्। अत्र च वधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृत॰ यथा च अतिदीघग्रीवत्वादि पश्वन्तरवधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रह। एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय इति भाष्यम् यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्ति इत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जात इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि ॥ ६ ॥

अथ शब्दः —

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयोक्ता उपदेष्टा। साक्षात्करणमर्थस्य आप्तिः, तया प्रवर्त्तत इत्याप्तः। ऋष्यार्य्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम्। तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति। एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्प्यन्ते नातोऽन्यथेति ॥ ७ ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः। यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः। एवमपि लौकिकवाक्यानां विभाग इति। किमर्थं पुनरिदम्? उच्यते —स न मन्येत दृष्टार्थ एवाऽऽप्तोपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादिति। अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणम् अर्थस्यानुमानादिति ॥ ८ ॥

शब्दं लक्षयति।—शब्द इति लक्ष्यकथनम्, तदर्थः प्रमाणशब्द इति। आप्तोपदेश इति लक्षणम्, आप्तः प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् तस्योपदेश इत्यर्थः, प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति फलितार्थः। अथवा —आप्तो यथार्थ उपदेशः शाब्दबोधो यस्मात् इति बहुव्रीहिः। शाब्दत्वञ्च जातिविशेषः, तथा च यथार्थशाब्दज्ञानकरणत्वमर्थः। अत्र च विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वाद्विप्रमालक्षणानामेकलक्षणे परस्य लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयम्, अतो नासद ॥ ७ ॥

विभजते।—स प्रमाणशब्दः शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको दृष्टार्थकः, शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकोऽदृष्टार्थकः, तथा च दृष्टार्थकत्वादृष्टार्थकत्वभेदात् प्रमाणशब्दस्य द्वैविध्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

समाप्तं प्रमाणलक्षणप्रकरणम्।

किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति ? तदुच्यते—

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

तत्राऽऽत्मा सर्व्वस्य द्रष्टा सर्व्वस्य भोक्ता सर्व्वज्ञः, सर्व्वानुभवी। तस्य भोगाऽऽयतनं शरीरम्। भोगसाधनानीन्द्रियाणि। भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः। भोगो बुद्धिः। सर्व्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्व्वविषयमन्तःकरणं मनः। शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निर्वृत्तिकारणं प्रवृत्तिर्दोषाश्च। नास्येदं शरीरमपूर्व्वमनुत्तरञ्च, पूर्व्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त इति प्रेत्यभावः। ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम्। दुःखमिति, नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्। किन्तर्हि ? जन्मन एवेदं ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद् दुःखेनाविप्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद् दुःखमिति समाधिभावनमुपदिश्यते। समाहितो भावयति। भावयन्निर्व्विद्यते। निर्व्विण्णस्य वैराग्यम्। विरक्तस्यापवर्ग इति। जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्व्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति। अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्। तद्भेदेन चापरिसङ्ख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः, मिथ्याज्ञानात् संसारः, इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति ॥ ९ ॥

प्रमेयं विभजते लक्षयति च।—अत्र तु शब्दः पुनरर्थे तथा चैतेषामेव प्रमेयत्वं न तु प्रमाविषयत्वेन सर्व्वेषामपि प्रमेयशब्दो हि वादादिशब्दवत् परिभाषाविशेषेण एतेष्वेव प्रवर्त्तते तत्र च प्रकृष्टं मेयं प्रमेयमिति योगार्थः। प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वं मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा। एवं तावन्न्यूनत्वमथ लक्षणमपि तत्र प्रमेयं किम् ? इत्याकाङ्क्षायामात्मादयो दर्शिताः। इत्यतो वचनभेदेऽपि नानन्वयः यथा प्रमाणम् इत्यादावप्येवम् अन्यथा चात्मसूत्रे विगतिः स्यात्

तत्राऽऽत्मा तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते, स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्यत इति ? नेत्युच्यते। अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति। कथम् ?—

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति। सेयमादातुमिच्छा एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् भवति लिङ्गमात्मनः। * नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति। * एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् दुःखहेतौ द्वेषः। यज्जातीयोऽस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धः तज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुं प्रयतते। सोऽयं प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात्। * नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति। * एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः। सुखदुःखस्मृत्या चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते, सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः। बुभुत्समानः खल्वयं विमृशति किंस्विदिति।

तत्र वक्तव्यम्।—प्रमेयत्वेनैक्यमिति प्रतिपादनाय अन्यतमाज्ञानेऽपि नापवर्ग इति प्रतिपादनाय वा प्रमेयमित्येकवचनमित्यन्ये तच्चिन्त्यम्। अत्रापि आत्मा च शरीरञ्च इन्द्रियाणि च अर्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलञ्च दुःखञ्च अपवर्गश्चेति यथावचनं विग्रहं वदन्ति। अत्र प्राधान्यात् कारणरूपप्रमेयषट्कमभिधाय कार्यरूपप्रमेयषट्कमभिहितम् तत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश इति वदन्ति ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमात्मानं लक्षयति।—अत्र च आत्मनः प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गकथनमसङ्गतम्। न च शरीरातिरिक्ताऽऽत्मव्युत्पादनार्थं तत् इति वाच्यम् अग्रिमपरीक्षावैयर्थ्याऽऽपत्तेः। लक्षणाकथनेन न्यूनत्वञ्च इति चेन्न लिङ्गपदस्य लक्षणार्थत्वात्। न च

०विमृशन जानीते इदमिति। तदिद ज्ञान बुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृक गृह्यमाणमात्मलिङ्गम। पूर्वोक्त एव हेतुरिति। तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते। यथाऽनात्मवादिनो देहान्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धीयेरन अविशेषात। सोऽयमेकसत्त्वस्य समाचार स्वय दृष्टस्य स्मरण, नान्यदृष्टस्येति। एव खलु नानासत्त्वाना समाचार अन्यदृष्टमन्यो न स्मरतीति। तदेतदुभयमशक्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमिति। एवमुपपन्नमस्त्यात्मेति ॥ १ ॥

तस्य भोगाधिष्ठानम्—

चेष्टेन्द्रियार्थाऽऽश्रय शरीरम ॥ ११ ॥

कथ चेष्टाऽऽश्रय ? ईप्सित जिहासित वाऽर्थमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र वर्त्तते, तच्छरीरम। कथमिन्द्रियाऽऽश्रय ? यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्व

ननु आत्मन्येकवचनेन ज्ञानादीनां लक्षणत्वं प्रतीयते तच्चायुक्तं वैयर्थ्यात इति वाच्यम् किं लक्षणम् इत्याकाङ्क्षायामिच्छादीनामभिधानात् मिलितं लक्षणमिति प्रत्यायकाभावात् तथा च प्रत्येकमेव लक्षणम् अत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामात्ममात्रस्य लक्षणत्वं सुख दुःखयोः संसारिणो लक्षणत्वमिति ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तं शरीरं लक्षयति।—अत्र चेष्टादीनां मिलितानाम् आश्रयत्वं न लक्षणं वैयर्थ्यात् अपि त्वाश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयाच्चेष्टाऽऽश्रयत्वादिलक्षणत्रयी तात्पर्य्यम्। चेष्टात्वञ्च प्रयत्नजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः। न च शरीरावयवेऽतिव्याप्तिः अन्त्यावयवित्वेन विशेषणात। न च निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तिः तादृशसामान्यवत्त्वात अत एवाऽऽह इन्द्रियाऽऽश्रय इति।—इन्द्रियाऽऽश्रयत्वञ्च अवच्छेदकताऽऽख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण चक्षुष्मान् देवदत्तोऽयमित्यादिप्रतीतेः अर्थाऽऽश्रयत्वमित्यत्राश्रयशब्दो न रूपादिपरः तदाश्रयत्वस्य घटादावतिव्याप्तेः किन्तु सुख, दुःखान्यतरपरः अत एव

साधुषु वर्त्तन्ते, स एषामाश्रयः तच्छरीरम्। कथमर्थाऽऽश्रयः ? यस्मिन्नायतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् उत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते स एषामाश्रयः, तच्छरीरमिति ॥११॥

भोगसाधनानि पुनः —

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥

जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति। रसयत्यनेनेति रसनं रसं गृह्णातीति। चष्टेऽनेनेति चक्षुः, रूपं पश्यतीति। स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनं त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक् तदुपचारः स्थानादिति। शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति। एवं समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद् बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति। भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयनियमः नैकप्रकृतीनां सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति ॥१२॥

भाष्ये यस्मिन्नायतने सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते स एषामाश्रयः तच्छरीरम् इति। वस्तुतस्त्वन्यतराऽऽश्रयत्वमपि न तल्लक्षणं किन्तु सुखाऽऽश्रयत्वं दुःखाऽऽश्रयत्वञ्चेति लक्षणद्वयं तात्पर्यम्। शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन हस्तादेरलक्ष्यत्वात् अन्त्यावयवित्वं विशेषणीयम्। स्वर्गशरीरे नारकिशरीरे ब्रह्मादौ च सुखदुःखस्वीकारान्नाव्याप्तिः। न च तच्छून्यवृक्षशरीरेऽव्याप्तिः सुखाद्याश्रयतावच्छेदकत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशजातिश्च मनुष्यत्वचैत्रत्वादि कल्पभेदेन न सिद्धशरीराणां भेदाभेदासिद्धत्वजातिमादाय नरसिंहशरीरे लक्षणसमन्वय इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियं विभजते लक्षयति च।—यद्यपि मनसोऽपीन्द्रियत्वमस्त्येव तथाऽपि घ्राणेत्यादेरुपलक्षणपरत्वान्न दोषः वस्तुतस्त्विन्द्रियाणीत्यस्य बाह्येन्द्रियाणीत्यर्थः। तेन भूतेभ्य इत्यस्य नासङ्गतिः। एवं चैतानीन्द्रियाणीति वदता घ्राणाद्यन्यतमत्वं लक्षणमिति सूचितम्। प्रत्यक्षजनकताऽवच्छेदकतया इन्द्रियत्वमखण्डोपाधिरूपमित्यन्ये। घ्राणत्वादिकं जातिविशेषरूपम् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्। घ्राणादीनि किंप्रकृतिकानि ? इत्याकाङ्क्षायामाह —भूतेभ्य इति। तेनेन्द्रियाणामहङ्कारप्रकृतिकत्व

कानि पुनरिन्द्रियकारणानि—

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥

सञ्ज्ञाशब्दै पृथगुपदेशो भूताना विभक्ताना सुवच कार्य्यं भविष्यतीति ॥ १३ ॥

इमे तु खलु—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा पृथिव्यादिगुणास्तदर्था ॥१४॥

पृथिव्यादीना यथाविनियोग गुणा इन्द्रियाणा यथाक्रम मथा विषया इति ॥ १४ ॥

अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञान वृत्ति, चेतनस्य कर्त्तुरुप लब्धिरिति युक्तिविरुद्धमथ प्रत्याचक्षाण इवेदमाह –

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञान भवितुमर्हति, तद्धि चेतन

स्यात मन्तव्यम् व्युत्पत्त्यर्थमेव चेद उक्तोऽध्याय। अत्र घ्राणादीना चतुर्णा प्रत्यासत्त्यजन्यत्व सम्भवति श्रोत्रस्य कथ भूतजन्यत्वमित्याकाशस्य कथ भूतजन्यत्वा जन्यत्वान्त्र जन्यवत्त्वमतेऽत्र अथवा भूतेभ्य इत्यभिन्नानीति पूरयित्वा भूताभिन्नानीति व्याख्येयम्। घ्राणादीनि त्वेक्योपलक्षणपरत्व तु भूतस्य इति बाह्येन्द्रियपरम ॥ १२ ॥

भूतान्यत्र कानि ? इत्याकाङ्क्षायामाह।—कार्य्याऽऽरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचना यासमासकरण भूतत्वन्तु बाह्येन्द्रियग्रहणयोग्यविशेषगुणवत्त्व पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषा इति ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तमथ विभजते लक्षयति च।—विशेषकाणां द्रव्यगुणकर्म्मस्वथशब्दाभि धेयत्वम् अत पञ्चानां गन्धादीनामेव कथ तत्त्वमित्याशङ्कानिरासाय तदर्था इत्युक्तम् तेषामिन्द्रियाणामर्था विषया उद्दिष्टा अपि त एवेत्याशय इत्यस्य तदर्थत्व लक्षणमिति मन्तव्यम् तच्छब्देन बाह्येन्द्रियाणि परामृश्यन्ते तथा च बाह्येन्द्रियमात्रग्राह्य गुणत्वम् अर्थत्व बाह्येन्द्रियग्राह्यबाह्येन्द्रियग्राह्यगुणत्व तदर्थ। पृथिव्यादि गुणा इति व्यधिकरण। तत्र गुणा इत्यादि द्वन्द्वो गन्धे ग्राह्य। पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासो भाष्यानुसम्मत तेन गुणगुणिनारम्भे तेनेति सूचितम ॥ १४ ॥

बुद्धिं लक्षयितुमाह।—अनर्थान्तर समानार्थक न तु साङ्ख्यानामिव बुद्धितत्त्वस्य

स्यात्। एकश्चाय चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति। प्रमेयलक्षणार्थस्यापि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्या दिति ॥१५॥

स्मृत्यनुमानाऽऽगमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहा सुखाऽऽदि प्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्सु इयमपि—

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ता स्मृत्यादय करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति। युगपच्च खलु घ्राणादीना गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु सत्सु, युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते। तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगिसहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि। यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञान सन्निधेश्चोत्पद्यत इति। मन संयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्ये रन ज्ञानानीति ॥ १६ ॥

क्रमप्राप्ता तु—

प्रवृत्तिरागबुद्धिशरीराऽऽरम्भ ॥ १७ ॥

मनाऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेत, बुध्यतेऽनेनेति बुद्धि।

महत्तत्वापरपर्य्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानम् यथा चेतनस्तथा वक्ष्यते तथा च बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वमनुभवस्मृतिज्ञानत्वजातिरेव वा लक्षणमिति भाव ॥ १५ ॥

मनो लक्षयति।—युगपत् एककाले एकस्मिन्नात्मनीति पूरणीयम् ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यत स एव धर्म्मो ज्ञानकरणत्वयुक्त मनसो लिङ्ग लक्षणमित्यर्थ। तथा हि चक्षुरादिषु विषयसम्बद्धेष्वपि यस्याऽऽसत्त्यभावादेक न ज्ञान जनयति यत्सम्बन्धादपरञ्च ज्ञान जनयति तदेव चाक्षुषादिनिखिलज्ञानजनक सुखादिसाक्षात्कारासाधारणकारण तदेकमेव चाक्षुषादिसहकारि मन इत्यर्थ। एवमव्याख्याने च लक्षणप्रकरणे प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गत स्यादिति। अन्ये तु सति धर्म्मिणि लक्षणचिन्ता इत्यतो मन साधनाय युगपदिति सूत्रम् इत्थञ्च मन सिद्धौ नि स्पर्शद्रव्यत्वादिकं लक्षण सुकरमित्याशय इति वदन्ति ॥ १६ ॥

प्रवृत्ति लक्षयति विभजते च।—अत्र च प्रवृत्तित्व रागजन्यताऽवच्छेदको जाति

सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च, पुण्यः पापश्च दशविधम्, तदेतत् कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति ॥ १७ ॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम्। ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा। यत्र मिथ्याज्ञानं, तत्र रागद्वेषाविति। प्रत्यात्मवेदनीया हीमे दोषाः। कस्मात् लक्षणतो निर्द्दिश्यन्त इति? कर्म्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः। रक्तो हि तत्कर्म्म कुरुते, येन कर्म्मणा सुखं दुःखं वा भजते। तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति। दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहु नोक्तं भवतीति ॥ १८ ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्वचित् सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः। उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य। सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनो

विशेषः स एव लक्षणम्। ईश्वरकृतेरपि लक्ष्यत्वे यत्नत्वमेव तथा। जीवनयोनियत्ने निवृत्तौ च मानाभावात् तत्सद्भावेऽपि प्रवृत्तित्वं नित्ययत्नसाधारणं तद्व्यावृत्तं वा तथा द्वन्द्वान्तरश्रुताऽऽरम्भपदस्य प्रत्येकमन्वयाद्वागारम्भादिभेदेन त्रिविधा प्रवृत्तिः। बुद्धि शब्देनात्र मनोऽभिप्रेतमिति भाष्यम्। शरीरशब्दश्च चेष्टावत्त्वेन हस्तादिसाधारणः तथा च वचनानुकूलो यत्नो वागारम्भः शरीरगोचरो यत्नश्चेष्टाऽनुकूलयत्नो वा शरीराऽऽरम्भः एतद्द्वयभिन्नो यत्नो बुद्ध्यारम्भः स च ध्यानादयादेव आत्मदर्शनाद्यनुकूलः पर्य्यवस्यति। प्राञ्चस्तु सामान्यविशेषलक्षणे चादृष्टजनकत्वं निवेशयन्ति। इयञ्च कारणरूपा प्रवृत्तिः कार्य्यरूपा तु धर्म्माधर्म्माऽऽत्मिकेति ॥ १७ ॥

दोषं लक्षयति।—दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहाऽऽत्मकत्रित्वज्ञापनार्थं प्रवर्त्तना प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम्। यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथाऽपि लौकिकमानसप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमाऽन्यत्वे सतीति विशेषयन्ति ॥ १८ ॥

प्रेत्यभावं लक्षयति।—प्रेत्य मृत्वा भावो जननं प्रेत्यभावः। अत्र पुनरित्यनेनाभ्यासकथनात्, प्रागुत्पत्तिः ततो मरणं तत उत्पत्तिरिति प्रेत्यभावोऽयमनादिरप

बुद्धिवेदनाभिः। पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः। पुनः इत्यभ्यासाभिधानम्। यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति, तत् प्रैति। यत् तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते, तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म। सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति॥ १९॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्॥ २०॥

सुखदुःखसंवेदनं फलम्। सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च। तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम्। तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति। तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं, त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्य्यवसानं वाऽस्ति। स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति॥ २०॥

अथैतदेव—

बाधनालक्षणं दुःखमिति॥ २१॥

बाधना पीड़ा ताप इति। तयाऽनुविद्धमनुषक्तमवि

नयान्त। एतज्ज्ञानञ्च वैराग्य उपयुज्यत इति प्रेत्येति न व्ययम् तदीयमरणञ्च तदीयजीवनादृष्टनाश त थिचरमप्राणसंयोगध्वंस तदीयप्राणध्वंसो वा तदीयो नास्मिन् तदीयावज्जातीयशरीराद्यप्राणसंयोग इति॥ १९॥

फलं लक्षयति।—अत्र च मुख्यं फलं सुखदुःखोपभोग तथा च भाष्यम् — सुखदुःखसंवेदनं फलम्। तत्र च धर्माधर्म्माऽऽत्मकप्रवृत्तेः प्रयोजकत्वात् तत्र च दोषस्य हेतुत्वात् प्रवृत्तिदोषजनित इत्युक्तम्। लक्षणन्तु सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कार इति। गौणं फलन्तु शरीरादिकं सर्वमेव। तथा च भाष्यम् — तत्पुनर्देहेन्द्रिय बुद्धिषु सतीषु भवति इति सह देहेन्द्रियादिभिः फलमभिप्रेतम् तथ हि प्रवृत्ति दोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवति इति। इत्थञ्च जन्यत्वमेव फलत्वम्। प्रवृत्ति दोषजनित इति तु निर्वेदोपयोगायोक्तम्॥ २ ॥

दुःखं लक्षयति।—बाधना पीड़ा तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्। तथा चानु

निर्भागिणा वर्त्तमानं दुःखयोगाद्दुःखमिति । सोऽयं सर्वं दुःखे नानुविद्ध पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते । निर्विण्णो विरज्यते । विरक्तो विमुच्यते ॥ २१ ॥

यत्र तु निष्ठा सोऽयं, यत्र तु पर्य्यवसानम् ।—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन दुःखेन जन्मनाऽत्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः । अन्यथा कथमुपात्तस्य जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् । एतामवस्थामपर्य्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः । अभयमजरममृत्युपदं ब्रह्मक्षेमप्राप्तिरिति नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचित् मन्यन्ते । तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः । न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते, नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति । नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति । तस्य हेतुर्वाच्यः, यतः तदुपपद्यत इति । * सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेनाऽविशेषः । * यथा मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च सन्नित्येनोपपन्नः तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति । उभयस्य नित्यत्वात् । * अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्य्यं यौगपद्यं गृह्येत । * यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्य्यायेण, तस्य च नित्यसुखसंवेदनस्य च सहभावो यौगपद्यं गृह्येत । न सुखाभावो नानभिव्यक्तिरस्ति । उभयस्य नित्यत्वात् । * अनित्यत्वे हेतुवचनम् । अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यम्, यत उत्पद्यते

भवाभवदुःखत्वज्ञापकमेव लक्षणम् । शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात् सुखे च दुःखानुषङ्गात् दुःखव्यवहारो गौण इति अत एवास्मिन्सूत्रे तत्पदेन मुख्यदुःखपरामर्शः ॥ २१ ॥

अपवर्गं लक्षयति ।—तस्य दुःखस्य, अत्यन्तविमोक्षः स्वसमानाधिकरणदुःखा

स हेतुर्वाच्य । *आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् ।* आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत्, एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरं वचनीयमिति । *धर्मस्य कारणवचनम् ।* यदि धर्मो निमित्तान्तरं, तस्य हेतुर्वाच्य, यत उत्पद्यत इति । *योगसमाधिजस्य कार्य्यावसायनिरोधात् प्रक्षये संवेदननिवृत्तिः ।* यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतु, तस्य कार्य्यावसायनिरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्तेत । *असंवेदने चाविद्यमानाविशेष ।* यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरम, नित्य सुखं न संवेद्यत इति । किं विद्यमानं न संवेद्यते, अथाविद्यमानम ? इति । नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति । *अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् ।* योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति नास्त्यनुमानम । उत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्य्ययस्य तु अनुमानम । यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनेन हेतुर्नित्य इत्यनुमेयम । नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इत्युक्तम । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च । संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्यत्वात्, तथा संसारस्थस्यापीति । एवञ्च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्य्यं गृह्येतेति । *शरीरादिसम्बन्ध प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात विपर्य्ययस्य चाननुमानात् ।* स्यान्मत संसारावस्थशरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतो प्रतिबन्धकस्तेनाविशेषो नास्तीति । एतच्चायुक्तम् । शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्ध करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम । न चास्त्यनुमानमशरीरस्याऽऽत्मनो भोग कश्चिदस्तीति । *इष्टाभिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेत् न अनिष्टोपरमार्थत्वात् ।* इष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेश प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणा, नोभयमनर्थकमिति । एतच्चायुक्तम ।

अनिष्टोपरमार्थो मोक्षोपदेश प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति। नेष्टमनिष्टेनाननुविद्ध सम्भवतीति इष्टमप्यनिष्ट सम्पद्यते। अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहाति। विवेकहानस्या-शक्यत्वादिति। * दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्य ।* यथा दृष्टमनित्य सुख परित्यज्य नित्य सुख कामयते, एव देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रिय-बुद्धय कल्पयितव्या। साधीयश्चैव मुक्तस्य चैकात्म्य कल्पित भवतीति। * उपपत्तिविरुद्धमिति चेत समानम्। * देहादोना नित्यत्व प्रमाणविरुद्ध कल्पयितुमशक्यमिति, समानम्। सुखस्यापि नित्यत्व प्रमाणविरुद्ध कल्पयितुमशक्यमिति। *आत्यन्तिके च ससारदु खाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्य विरोध। यद्यपि कश्चिद ागम स्यान्मुक्तस्याऽऽत्यन्तिक सुख मिति। सुखशब्द आत्यन्तिके दु खाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते। दृष्टो हि दु खाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुल लोक इति। * नित्य सुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनसमा ख्यानात्।* यद्यय मोक्षे नित्य सुखमभिव्यज्यत इति नित्य-सुख ागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेन्नाधिगन्तु मर्हतीति। बन्धनसमाख्यातो हि राग। न च बन्धन सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यत इति। * प्रहीणनित्यसुखराग स्याप्रतिकूलत्वम्। * अथास्य नित्यसुखराग प्रहीयते, तस्मिन प्रहीणे नास्य नित्यसुखराग प्रतिकूलो भवति। यद्येव मुक्तस्य नित्य सुख भवति, अथापि न भवति, नास्योभयो पक्षयो मोक्षाधिगमो विकल्पत इति॥ २२ ॥

समानकालीनत्वध्वस तस्य च जन्मापायादेव सम्भव इत्याशयेन "दु खेन जन्मना ऽत्यन्त विमुक्ति रपवर्ग इति भाष्यम्। दु खेन दु खानुषक्तिरित्यथ ॥ २२ ॥

समाप्त प्रमेयलक्षणप्रकरणम्।

स्थानवत एव तर्हि सशयस्य लक्षण वाच्यमिति तदुच्यते—

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुप-लब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्श सशय ॥२३॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्श सशय इति । स्थाणु पुरुषयो समान धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेष बुभुत्समान किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति । तदनवधारण ज्ञान सशय । समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभ इत्येषा बुद्धिरपेक्षा सशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तत । तन विशेषापेक्षो विमर्श सशय । अनेकधर्मोपपत्तेरिति । समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकम् । तस्यानेकस्य धर्मोपपत्ते । विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात । समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चाथा विशिष्यन्ते । गन्धवत्त्वात पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजन्यत्व विशेष । तस्मिन द्रव्य गुण कर्म वेति सन्देह । विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात । कि द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत ? इति, अथ कर्मण सत ? इति, विशेषा

क्रमप्राप्त सशय लक्षयति ।—सशय इति लक्ष्यनिर्देश विमर्श इत्यत वि शब्दो विरोधार्थ मर्शिर्ज्ञानार्थ एकस्मिन धर्मिण्येति पूरणीयम तन एकधर्मिणि विरोधन भावाभावप्रकारक ज्ञान सशय । तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणान्याह — समानेत्यादि । उपपत्तिर्ज्ञान तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थ अनेकधर्म असाधारणधर्म तज्ज्ञानादित्यर्थ तथा च साधारण धर्मवद्धर्मिज्ञानजन्य असाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थ विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटि द्वयोपस्थापक शब्द तस्मादित्यर्थ । यद्यपि शब्दस्य न सशायकत्व तथाऽपि शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितौ मानस सशय इति वदन्ति । उपलब्धेर्ज्ञानस्य अनुपलब्धे र्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था सद्विषयकत्वानिर्द्धारण प्रामाण्यसशय इति फलितोऽर्थ । अन्ये तु, उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसशय, अनुपलब्धिरुपलब्धिविरोधिधर्मत्व तद-

पेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापक धर्म्मस्योपलम्भे इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति। व्याहतमेकार्थदर्शन विप्रतिपत्ति। व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति। अस्त्यात्मत्येक दर्शनमाह। नास्त्यात्मत्यपरम। न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवत। न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते। तत्र तत्त्वानवधारण संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थात। खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यत तडागादिषु। मरीचिषु वाऽविद्यमानमुदकमिति। तत क्वचिदुपलभ्यमान तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्ध कि सदुपलभ्यते, अथासत? इति संशयो भवति। अनुपलब्ध्य व्यवस्थात। सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि। असच्चानुत्पन्न विरुद्ध वा। तत क्वचिदनुपलभ्यमाने संशय। कि सन्नोपलभ्यत उतासत? इति संशयो भवति। विशेषापेक्षा पूर्ववत्। पूर्व समानोऽनकश्च धर्मा ज्ञयस्थ। उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थ। एतावता विशेषेण पुनर्वचनम। समानधर्माधिगमात समानधर्मोपपत्तावशेषस्मृत्यपेक्षा विमर्श इति॥ २३॥

स्थानवता लक्षणवचनमिति समानम—

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते, तत प्रयोजनम॥२४॥

यमर्थमाप्तव्य हातव्य वाऽध्यवसाय तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजन तद्वेदितव्य प्रवृत्तिहेतुत्वात। इममर्थ

व्यवस्था तत्संशय इत्याह। वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्व किन्तु गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सा प्रामाण्यसंशय तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्म्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति उपलब्ध्यादिक तादृश स्थले संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपर चकारा व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्व समुच्चिनोतीति वदन्ति। विशेषापेक्ष की कारणसापेक्ष। वस्तुतस्तु संशय धारावाहिकत्व स्यादत आह—विशेषेति। विशेष विशेषदर्शनम् अपेक्षते निवर्त्तकत्वेन" तथा च विशेषदर्शननिवर्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यसंशय इत्युक्तम॥२३॥

क्रमप्राप्त प्रयोजन लक्षयति।—अधिकृत्य उद्दिश्य तथा च प्रवृत्तिहत्विच्छा

माप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकार । एव व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्य, स दृष्टान्त ॥ २५ ॥

लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिक वैनयिक बुद्ध्यतिशयमप्राप्ता तद्विपरीता परीक्षका, तर्केण प्रमाणैरर्थ परीक्षितुमर्हन्तीति । यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि, सोऽर्थो दृष्टान्त । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षा प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षा स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति ॥ २५ ॥

अथ सिद्धान्त —

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थिति सिद्धान्त ॥२६॥

इदमित्थम्भूतञ्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजात सिद्ध सिद्धस्य संस्थिति सिद्धान्त । संस्थितिरित्थम्भावव्यवस्था । धर्मनियम ।

विषयत्व प्रयोजनत्वम् विषयत्व साध्यताऽऽख्यविषयताविशेष न तेन सुखाऽऽनिवारणम् प्रवृत्तिहेतुत्वमिति स्वरूपकथनम् तच्चकचन्द्रामणिसुमेवादिप्राप्तिवारक मादति केचित । अत्र च निरुपधीच्छाविषयत्वात् सुखदु खाभावयोर्मुख्यप्रयोजनत्वम् तदुपायस्य तु तदिच्छाऽधीनेच्छाविषयत्वाद्गौणप्रयोजनत्वमिति ॥ २४ ॥

क्रमप्राप्त दृष्टान्त लक्षयति ।—लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्ष प्रतिपाद्य इति फलितोऽर्थ परीक्षक शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्ष प्रतिपादक इति फलितार्थ तथा च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति पर्य्यवसन्नम् बहुवचन कथा बहुत्वमभिप्रेत्य बुद्धे साध्यसाधनोभयविषयिण्या तदभावविषयिण्या वा साम्यम् ऐकरूप्यं यस्मिन्नर्थे सोऽर्थ दृष्टान्त वादिप्रतिवादिनो साध्यसाधनोभयप्रकारक तदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयो दृष्टान्त इति पर्य्यवसितोऽर्थ ॥ २५ ॥

समाप्त न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्त सिद्धान्त लक्षयति ।—तन्त्र शास्त्र तदेवाधिकरण ज्ञापकतया यस्य,

स खल्वयम्,—तन्त्रार्थसंस्थितिस्तन्त्रसंस्थिति। तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेश शास्त्रम्। अधिकरणानुषक्तार्था संस्थितिरधिकरणसंस्थिति। अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रह तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्त ॥२६॥

तन्त्रभेदात्तु खलु स चतुर्विध—

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात ॥ २७ ॥

तत्रैताश्चतस्र संस्थितयोऽर्थान्तरभूता ॥ २७ ॥

तासाम—

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थ सर्वतन्त्रसिद्धान्त ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादय इन्द्रियार्था पृथिव्यादीनि भूतानि, प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

तादृशोऽस्य योऽभ्युपगम तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थिति तथा च शास्त्रतात्पर्यविषय सिद्धान्त। अत च अभ्युपगम्यमानोऽर्थ सिद्धान्त इति भाष्यम अभ्युपगम सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीके न चात्र विरोध शङ्कनीय आचार्य्यपरिहृतत्वात। तथा च तत्त्वचिन्तामणि — अर्थाभ्युपगमयो प्राधान्यभावस्य विवक्षा तन्त्रत्व तथाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वाऽर्थ सिद्धान्त तत्र सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोध। अत च भाष्यानुसारात्सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतम सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तम् अग्रिमसूत्रानुत्थानाऽऽपत्ते तन्त्रसिद्धान्तत्व न इयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतम सिद्धान्त इति कश्चित् ॥ २६ ॥

विभजते —स चतुर्विध इति शेष सर्वतन्त्राऽऽदिसंस्थितीनामर्थान्तरभावात् भेदादित्यर्थ ॥ २७ ॥

सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति।—सर्वतन्त्राविरुद्ध सर्वशास्त्राभ्युपगत इति यावत्। वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थ अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते अत एव आत्मादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्त। न च "तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थ लक्षणे तु न

समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रासिद्ध प्रतितन्त्र-सिद्धान्त ॥ २९ ॥

यथा नासत आत्मलाभ न सत आत्महान निरतिशयाश्चेतना, देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष, इति साङ्ख्यानाम्। पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्ग, कर्महेतवो दोषा प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतना, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुध्यते, इति योगानाम ॥ २९ ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धि सोऽधिकरण-सिद्धान्त ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते, न तैर्विना सोऽर्थ सिध्यति तेऽर्था यदधिष्ठाना, सोऽधिकरणसिद्धान्त। यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामकार्थग्रहणादिति।

इयमेव इति वाच्य मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तताऽऽपत्ते। अन्यासु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवादिभ्यामभ्युपगत कथाऽनुकूलोऽर्थ स इति बोध्यम् ॥ २८ ॥

प्रतितन्त्रसिद्धान्त लक्षयति।—समानशब्द एकार्थ तन्त्रैकतन्त्रासिद्ध इत्यर्थ स्वतन्त्रासिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थ तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगत तन्त्रान्तरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थ यथा मीमांसकानां शब्द-नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति।—यस्यार्थस्य सिद्धौ साध्यमानायामेव अन्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थ। यथा क्षित्यङ्कुरा-कादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य। एवं हेतुबलादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादि-व्यतिरिक्ते चात्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वम् तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थ शब्दानुमानादिना न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति। वस्तुतस्तु शब्दत्वमेव मानित्वस्याविवादेन प्रमाणमात्रमपाश्रितम् अत एव प्रत्यक्षस्य सूत्रलक्षणानन्तर

• अत्रानुषङ्गिणोऽर्था, इन्द्रियनानात्वम। नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि, गन्धादिगुण व्यतिरिक्त द्रव्य गुणाधिकरणम, नियतविषयाश्चेतना इति। पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्था सिध्यन्ति, न तैर्विना सोऽर्थ सम्भवतीति ॥ ३० ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्त ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते, अस्तु द्रव्य शब्द, स तु नित्योऽथानित्य इति। द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेष परीक्ष्यते। सोऽभ्युपगमसिद्धान्त। स्वबुद्ध्यतिशय चिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्त्तत इति ॥ ३१ ॥

मुक्तमात्मतत्त्वविवेके — सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थलत्वसिद्धौ चणभङ्गभङ्ग इति तत च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गो यो य सोऽधिकरणसिद्धान्त" इति वार्त्तिक फक्कका लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थास ? जन्यमानाया योऽन्योऽर्थ सिध्यति स तथेत्यर्थ" इति व्याख्यात दीधितिकृता। एव हेतुरीदृश पचश वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्त तत्र तत्र विशिष्टव लक्षण काय्यम्। यत्त जनकीभूतव्यापकतास्थाने व्यापककोटावविषय प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृत शाब्दजनकपदार्थज्ञानाविषयत्वे सति शाब्दाविषयश्चेति इयमधिकरणसिद्धान्त इति तन्न इन्द्रियनानात्वाऽऽदौ भाष्योदाहृतेऽव्याप्तेरिति ॥ ३ ॥

अभ्युपगमसिद्धान्त लक्षयति।—अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं विशेषधर्मकथनम् अभ्युपगमादिति ज्ञापके पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थ विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथा च साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्त यथा मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम्।

अथावयवाः।—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥३२॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते। जिज्ञासा, संशयः शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनं संशयव्युदास इति। ते कस्मान्नोच्यन्त इति? तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्त्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते? तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये वा, उपेक्षिष्ये वेति। ता एता हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति। जिज्ञासाऽधिष्ठानं संशयो व्याहतधर्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः। व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति। प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि, सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते, प्रतिज्ञाऽऽदिवदिति। प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति। संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तत्प्रतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति। प्रकरणे तु जिज्ञासाऽऽदयः समर्था अवधारणीयार्थोपकाराः। अर्थसाधकभावात्तु प्रतिज्ञाऽऽदयः साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति ॥ ३२ ॥

क्रमप्राप्तानवयवान् लक्षयितुं विभजते।—अनेन विभागेन प्रतिज्ञाऽऽद्यन्यतमत्वमवयवत्वमिति लक्षणं सूचितम्। अत्र च प्रतिज्ञाऽऽदीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्दशावयववादो व्युदस्त इति मन्तव्यम्। ते च यथा दर्शिता भाष्ये— जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्च इति एते प्रतिज्ञाऽऽदिसहिता दश। व्याख्याताश्च ते तात्पर्यटीकायाम्—प्रयोजनं हानाऽऽदिबुद्धयः तत्प्रवर्त्तिका जिज्ञासा तज्जनकः संशयः शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदासस्तर्कः। अयमेवार्थो निबन्धे निष्टङ्कितः। जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति कश्चित्। एतेषाञ्च न न्यायावयवत्वं न्यायाघटकत्वात्। न च न्यायजन्यबोधानुकूलत्वेनावयवत्वम्, कण्ठस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात् प्रयोजनेऽव्याप्तेश्च ॥ ३२ ॥

तेषान्तु यथाविभक्तानाम—

साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचन प्रतिज्ञा साध्यनिदश । अनित्य शब्द इति ॥ ३३ ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधन हेतु ॥३४॥

उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्मस्य साधन प्रज्ञापन हेतु । साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचन हेतु । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति । उत्पत्तिधर्मकमनित्य दृष्टमिति ॥ ३४ ॥

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति ? नेत्युच्यते कि तर्हि ?—

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधन हेतु । कथम ? अनित्य शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात्। अनुत्पत्तिधर्मक नित्यम्। यथा ऽऽत्मादि द्रव्यमिति ॥ ३५ ॥

प्रतिज्ञां लक्षयति।—साधनीयस्यार्थस्य यो निर्देश स प्रतिज्ञा साधनीयश्च वाङ्मनस्त्वाऽऽदिना पर्वताऽऽदि तथा च पक्षताऽवच्छेदकविशिष्टपक्ष साध्यताऽवच्छेदकावाशिष्टविशिष्यबोधकशब्द इत्यर्थ निगमनवारणाय च साध्यांश साध्यताऽवच्छेदकातिरिक्ताप्रकारकत्व वाच्य तदर्थश्च साध्यताऽवच्छेदकप्रकारताविलक्षणप्रकारताशून्यत्वम् तेन प्रमेयवत साध्यत्वे नासिद्धि । उदासीनवाक्यवारणाय च न्यायान्तर्गतत्वे सतीति विशेषणीयम् न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतपक्षताऽवच्छेदकावच्छिन्नपक्षक प्रकृतसाध्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबोधाजनकत्वे सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यबोधजनकत्वं तत् प्रतिज्ञाऽवयवत्वादिक परिभाषाविशेषविषयत्वरूप तद्ग्राहकत्वरूपञ्चत्यपि वदन्ति ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्त हेतु लक्षयति विभजते च सूत्राभ्याम्।—अत्र साध्यसाधन हेतुरिति सामान्यलक्षणम् साध्यसाधन साध्यसिद्ध्यनुकूलज्ञापकत्वबोधक इत्यर्थ तथा च साध्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्वबोधक साध्यान्वितस्वार्थबोधको वा इति फलिताथ । तस्य द्वैविध्यमाह,—उदाहरणसाधर्म्यात् तथा

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता। साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति। तस्य धर्मस्तद्धर्मः। तस्य साध्यस्य। साध्यञ्च द्विविधम्। धर्मिविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम्। धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति। इहोत्तरं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। कस्मात्? पृथग्धर्मवचनात्। तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते, स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति। स चोदाहरणमिष्यते। तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकं, तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनम् अनित्यत्वं साध्यम् सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद् व्यवस्थित उपलभ्यते। तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति। शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः। स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते। तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साधर्म्यमन्वयः वैधर्म्यं व्यतिरेकः ताद्दशव्याप्तिरिति फलितार्थः। उदाहरणसाधर्म्यम् उदाहरणवृत्त्यान्वयव्याप्तिः ततोऽन्वयी हेतुर्ज्ञातव्यः उदाहरणेति अष्टार्थम्। तथा च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयव इति फलितार्थः। एवमप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवो व्यतिरेकी हेतुः इत्यमेव प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवोऽन्वयव्यतिरेक्यपि ज्ञातमिति वदन्ति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

क्रमप्राप्तमुदाहरणं लक्षयति।—दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्षणम् दृष्टान्तो दृष्टान्तवचनं दृष्टान्तकथनयोग्यावयव इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेनासाव- त्विकत्वेऽपि न क्षतिः योग्यताऽवच्छेदकत्वन्तु अवयवान्तरार्थानन्वितार्थकावयवत्वम्, तच्च द्विविधम् अन्वयिव्यतिरेकिभेदात्, तत्रान्वय्युदाहरणं लक्षयति, साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्म

तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतम्। साध्यवैधर्म्यात् अतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति। अनित्य शब्द, उत्पत्तिधर्मकत्वात अनुत्पत्तिधर्मक नित्यमात्माऽऽदि। सोऽयमात्माऽऽदिर्दृष्टान्त साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी। योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्व स तस्मिन न भवतीति। अत्राऽऽत्माऽऽदौ दृष्टान्त उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्व न भवतीति उपलभमान शब्दे विपर्य्ययमनुमिनोति। उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्य शब्द इति। साधर्म्योक्तस्य हेतो साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्। वैधर्म्योक्तस्य हेतो साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्। पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयो साध्यसाधनभावमनुमिनोति। उत्तरस्मिन दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभाव पश्यति, तयोरेक स्याभावादितरस्याभाव साध्ये अनुमिनोतीति। तदेतद्धेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासा। तदिद हेतूदाहरणयो सामर्थ्यम्परमसूक्ष्म दु खबोध पण्डितरूपवेदनीयमिति ॥ ३७ ॥

भावीति अन्वय्युदाहरणमिति शेष। परे तु सम्पूर्णसूत्रमन्वय्युदाहरणलक्षणमेव सामान्यलक्षणसूत्रमित्याहु। साध्यसाधर्म्यात् साध्यसहचरितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्यर्थ तं साध्यरूप धर्म भावयति तथा च साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्ताऽनुभावकोऽवयव साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणमिति यावत् ॥ ३६ ॥

व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति।—तद्विपर्य्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात् तथा च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरण व्यतिरेक्युदाहरणम् यथा जीवच्छरीर साऽऽत्मक, प्राणादिमत्त्वात् यन्नैव तन्नैव यथा घट इति वाऽऽकार प्रयोगमपेक्ष्य न तु यथानुवर्त्ती तथा चान्वय्युदाहरण व्यतिरेक्युदाहरण वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थ ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनय ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्र उदाहरणवश। वश सामर्थ्यम्। साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादिद्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति, साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्माऽऽदिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति। उपसंह्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति। द्विविधस्य पुनर्हेतो द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैतञ्च समानम् ॥ ३८ ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञाया पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते।

क्रमप्राप्तमुपनयं लक्षयति।—साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरणानुसारी य उपसंहार उपन्यास प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविषयकबोधजनको न्यायावयव इत्यर्थ। निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्षविशिष्टहेतुबोधकमिति तद्व्युदास। अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरत्वादिनाऽनुगम कार्य। उदाहरणोपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात्। वस्तुतोऽवयवपदं च तद्व्युदास। स चोपनयो द्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकिभेदात्। तथेति साध्यस्योपसंहारोऽन्वय्युपनय न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनय। अत्र च तथाशब्दप्रयोगाऽऽवश्यकत्वं न तात्पर्यं किन्तु व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वबोधे तथा च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति वा तथा चायमिति चोपन्यास। एवं व्यतिरेकिण्यपि वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवानयमिति वा न तथेति चोपन्यास ॥ ३८ ॥

निगमनं लक्षयति।—हेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य, अपदेश कथनं प्रतिज्ञाया

तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्य शब्द इति निगमनम। निग
म्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम।
निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते। तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेता
वाक्यमनित्य शब्द इति प्रतिज्ञा। उत्पत्तिधर्मकत्वादिति
हेतु। उत्पत्तिधर्मक स्थाल्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम।
तथा चोत्पत्तिधर्मक शब्द इत्युपनय। तस्मादुत्पत्तिधर्मक
त्वादनित्य शब्द इति निगमनम। वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्य शब्द,
उत्पत्तिधर्मकत्वात अनुत्पत्तिधर्मकमाऽऽत्मादिद्रव्य नित्य
दृष्ट, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मक शब्द तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वाद
नित्य शब्द इति। अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूय इतरे
तराभिसम्बन्धात प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति। सम्भव तावत्
छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्या प्रति
सन्धानादनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्ते अनुमान हेतु। उदाहरण
सादृश्यप्रतिपत्ते। तच्चोदाहरण भाष्ये व्याख्यातम प्रत्यक्ष
विषयमुदाहरण दृष्टेनादृष्टसिद्धे। उपमानमुपनय, तथेत्युप
सहारात न च तथेत्युपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसहार-
सिद्ध। सर्वषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शन निगमनमिति।
इतरेतराभिसम्बन्धोऽप्यसत्या प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न
प्रवर्त्तरन। असति हेतौ कस्य साधनभाव प्रदर्श्यते? उदाहरणे
साध्ये च कस्योपसहार स्यात? कस्य चापदेशात प्रतिज्ञाया
पुनर्वचन निगमन स्यादिति? असत्युदाहरणे केन साधर्म्य
वैधर्म्य वा साध्यसाधनमुपादीयेत? कस्य वा साधर्म्यवशादुप
सहार प्रवर्त्तेत? उपनयञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसहृत साधको
धर्मो नार्थ साधयेत्। निगमनाभावे वाऽनभिव्यक्तसम्बन्धाना

प्रतिज्ञाऽथ सा ध्यावशिष्टपक्षस्य वचन निगमनम् तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म
हेतुकथनपूर्वकमा ध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शक व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुक व्यसाध्यविशिष्टपक्ष

प्रतिज्ञादीनामेकार्थे न प्रवर्त्तनम। तथेति प्रतिपादन कस्येति ? * अथावयवार्थं * साध्यस्य धर्म्मस्य धर्म्मिणा सम्बन्धोपादान प्रतिज्ञाऽर्थं। उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभाववचन हेत्वर्थं। धर्मयो साध्यसाधनभावप्रदर्शन मेकत्रोदाहरणार्थं। साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन [illegible] सामानाधिकरण्योपप [illegible] नयार्थ। उदाहरणस्थयोर्धर्मयो साध्यसाधनभावोप [illegible] विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थ निगमनम्। न चैतस्या [illegible] परिशुद्धौ सत्या साधर्म्य वैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्व प्रक्रमत। अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठत। व्यवस्थित तु खलु धर्मयो साध्य साधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वे नोपादान न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति ॥ ३९ ॥

अत ऊर्द्ध तर्को लक्षणीय इति। अथदमुच्यत—

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थ-मूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते, जानीयेम मर्थमिति। अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किस्विदित्थम् ? आहोस्विन्नेत्थम् ? इति। विमृश्य मानयोधर्मयोरेक कारणोपपत्त्याऽनुजानाति, सम्भवत्यस्मिन्

बोधकत्वाद्दृष्टसाध्यबोधकौ वा न्यायावयवौ निगमनमिति। अथ त्वन्वयिव्यतिरेकि भेदान्न भेद इत्याशय। व्यतिरेकिणि तु तस्मान्न तथत्येवाऽऽकार इत्यपरे॥ ३९ ॥

समाप्त न्यायलक्षणप्रकरणम्।

क्रमप्राप्त तर्क लक्षयति।—तर्क इति लक्ष्यनिर्देश कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम अविज्ञाततत्त्वेऽर्थ तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम्। कारण व्याप्य स्तोपपत्तिरारोप तस्मात्, ऊह आरोप, अथाव्यापकस्य, तथा च व्यापकाभाव

*कारण प्रमाण हेतुरिति। कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति। तत्र निदर्शनम। योऽय ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थ जानीते तञ्च भो। जानीयेति जिज्ञासा। स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्श। विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञा का[illegible]पपद्यते, त[illegible]। यद्यमनुत्प[illegible]क, तत स्यकृतस्य कर्मण फलमनुभ[illegible]। द[illegible] [illegible] मिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तर पू[illegible] पूर्वस्य कारणमुत्त[illegible]राय तदनन्तराभावादपवर्ग, इति स्याता संसारापवर्गौ उत्पत्तिधर्मक ज्ञातरि पु[illegible]र्न स्याताम्। उत्पन्न खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभि सम्बध्यत इति। नास्येद स्वकृतस्य कर्म्मण फलम। उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति। तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्म्मण फलोपभोगो नास्ति। तदेवमेकस्यानेकशरीरयोग शरीरादि वियोगश्चात्यन्त न स्यादिति। यत्र कारणमनुपपद्यमान पश्यति, तन्नानुजानाति। सोऽयमेवलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते। कथ पुनरय तत्त्वज्ञानार्थ? न तत्त्वज्ञानमेवेति, अनवधारणात्। अनुजानात्ययमेकतर धर्म, कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति, न निश्चिनोति एवमेवेदमिति। कथ तत्त्वज्ञानार्थ इति?

बलेन निर्णीते व्याप्यस्याऽऽहार्य्याऽऽरोपाद्य व्यापकस्याऽऽहार्य्याऽऽरोप स तर्क यथा निर्वह्नित्वाऽऽरोपान्निर्धूमत्वाऽऽरोप निर्वह्नि स्यान्निर्धूम स्यादित्यादि। ह्रदो निर्वह्नि स्यान्निर्धूम स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति। निर्वह्नि स्याद् अद्रव्य स्यादित्यादिवारणाय व्याप्यस्येति। तद्व्याप्याऽऽरोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति। न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्को व्यर्थ इति वाच्यम अप्रयोजकत्वादि शङ्काकलङ्कितेन हेतुनाऽर्थस्य साधयितुमशक्यत्वात तदेतदुक्तम अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्व ज्ञानार्थम् इ। [illegible]।—तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थ। यत्र न प्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्र नापेक्षा एवेति भाव। प[illegible] तु ऊह इत्येव लक्षणम् ऊहत्वञ्च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेष तर्कयामीत्यनुभवसिद्ध। तर्क किं स्वत एव निर्णायक परम्परया वा? इत्यत आह — कारणेति।—कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेत्यर्थ, यथा च धर्मी यदि वह्नि

तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुग्रहोद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरं प्रमाणसामर्थ्यात तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थ इति। सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति। यथा सोऽर्थो भवति। तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्य्ययो याथातथ्यम ॥४०॥

एतस्मिंश्च तर्कविषये—

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥४१॥

स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाऽऽश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते। तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम अवश्यम्भावि। यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः। नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति। एको हि प्रतिज्ञातमर्थ

व्यभिचारी स्यात वह्निजन्यो न स्यात इत्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरास निरङ्कुशन ... परम्परयवास्योपयोग इत्याहु। स चा... पञ्चविध ... ऽनवस्थात न्यवाधितार्थप्रसङ्गभ... । स्वस्य स्वापेक्षित्व ऽनिष्टप्रसङ्ग ... । स च ... यथा ... घट एतद्घटजन्य स्यात तदा एतद्घटानाधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात। यद्यय घट एतद्घटज्ञान स्यात एतद्घटव्याप्यो न स्यात। यद्यय घट एतद्घटज्ञानाभिन्न स्यात ज्ञानसामग्रीजन्य स्यात एतद्... स्यादिति वा सर्वत्राऽऽपाद्यम। तदपेक्ष्यपेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गो ... । सोऽपि पूर्ववत् तथा। तदपेक्ष्यपेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्ग चक्रकम् ... स्वस्य स्वापेक्ष्यपेक्ष्यपेक्षित्वसत्त्वाऽऽधक्यम्। अस्यापि पूर्ववत् त्रैविध्यम्। अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात। तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात वह्निजन्यो न स्यादित्यादि। प्रथमोपाध्यायोत्पत्तिसमावानगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात् तथा व्यवहार इति सङ्क्षेप ॥ ४ ॥

क्रमप्राप्तं निर्णयं लक्षयति।—विमृश्य सन्दिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्याम उपालम्भः परपक्षदूषणम् अर्थस्यावधारणं तदभावाप्रकारक

हेतुत स्थापयति प्रतिषिद्धश्चोद्धरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापनाहेतु प्रतिषिध्यते,तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते,स निवर्त्तते तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते, तेनार्थावधारण निर्णय इति। उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह। कया युक्त्या। एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भव ? तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्श सह निवर्त्तयत। उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तो विमर्श इति। विमृश्येति विमर्श कृत्वा। सोऽय विमर्श पक्षप्रतिपक्षाववद्योत्य न्याय प्रवर्त्तयतीत्युपादीयत इति। एतच्च विरुद्धयोरेकधर्म्मिस्थयोर्बोद्धव्यम्। यत्र तु धर्म्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्म्मौ हेतुत सम्भवत तत्र समुच्चय हेतुतोऽर्थस्य तथाभावोपपत्ति। यथाक्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुत सम्भवति तत क्रियावत यस्य न सम्भवति तदक्रियमिति। एकधर्म्मिस्थयोश्च विरुद्धयोरयुगपद्भाविनो कालविकल्प। यथा तदेव द्रव्य क्रियायुक्त क्रियावत, अनुत्पन्नोपरतक्रिय पुनरक्रियमिति। न चाय निर्णय नियम विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारण निर्णय इति। किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारण निर्णय इति। परीक्षाविषये तु, विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारण निर्णय, शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥ ४१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम्।

तत्प्रकारकं ज्ञानम्। यद्यप्येतावदेव निर्णयसामान्यलक्षण तथाऽपि विमृश्येत्यादिक जल्पवितण्डास्थनीयनिर्णयमधिकृत्य तदुक्त भाष्ये—"शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्" इति। एव प्रत्यक्षत शब्दाच्च निर्णये न विमर्शपक्षप्रतिपक्षापेक्षेति ॥ ४१ ॥

सप्त म न्यायोत्तराङ्गप्रकरणम्।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्य्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाऽऽह्निकम्।

तिस्रः कथा भवन्ति, वादो जल्पो वितण्डा चेति। तासाम्—

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्न पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद ॥४२॥

एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावात्। अस्त्यात्मा, नास्त्यात्मेति। नानाऽधिकरणौ विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ। यथा नित्य आत्मा, अनित्या बुद्धिरिति। परिग्रहो ऽभ्युपगमव्यवस्था। सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद। तस्य विशेषण प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ, प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति। साधनं स्थापना। उपालम्भ प्रतिषेध। एतौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति। निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति। जल्पे निग्रहस्थानविनियोगा

प्रथमाऽऽह्निकेन सपरिकरे न्याये लक्षिते वादादिलक्षणाय द्वितीयाऽऽह्निकाऽऽरम्भः छलपरीक्षा च प्रसङ्गाद्भविष्यति तथा च छलपरीक्षासहितवादादिलक्षणं द्वितीयाऽऽह्निकार्थः। तत्र चत्वारि प्रकरणानि आदौ कथाप्रकरणं ततो हेत्वाभासप्रकरणं छलप्रकरणं दोषलक्षणप्रकरणञ्चेति। अत्र कथासामान्यस्याथ विशेषो वादादि तथा च त्रिभिः सूत्रैरेकं कथाप्रकरणम् अन्यथैकसूत्रस्य प्रकरणभावाभावादसङ्गतिः स्यात् इत्याशयेनोक्तं भाष्यकृता — तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा च इति। तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यो न्यायानुगतवचनसन्दर्भः कथा। लौकिकविवादवारणाय न्यायेत्यादि यच्चैकेन न्यायः प्रयुक्तः अपरेण तु मतपरिग्रहोऽपि न कृतः तद्वारणाय आद्यं विशेषणमिति। कथाऽधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णयविजयान्यतराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रवणादिपटवः अकलहकारिणः कथोपयिकव्यापारसमर्था इति।

तत्र वादं लक्षयति।—यत्र च वाद इति लक्ष्यनिर्देशः पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकाप्तप्रत्यक्षरूपवचनसन्दर्भः, तावन्मात्रञ्च

द्वादे एवमप्रतिषेध। प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम्। "सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध" इति हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञा वादे। पञ्चावयवोपपन्न इति हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति। अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम्। अन्यथोभावपि पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात्। अन्तरेणाप्यवयवसम्बन्धं प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम् तेनापि कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति वचनाद्विनि

कथाऽन्तरसाधारणम् अत आह—प्रमाणेत्यादि। प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपज्ञाताभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स। तथा च उभयत्रापि प्रमाणं सद्भाव इति कोटिद्वयस्यापि सिद्धिः स्यात् अतस्तद्रूपेण ज्ञाताभ्यामिति। ज्ञानमनाहार्य्यं विवक्षितम् तथा च नो दूषणम्। जल्पादौ तु प्रमाणाऽऽभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणम्। इत्थञ्च प्रमाणाऽऽभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनोपालम्भयोग्यान्यत्वे सतीत्यर्थे तेन तादृशजल्पविशेषे नातिव्याप्तिः। तत्र च निग्रहस्थानविशेषनियमार्थं सिद्धान्तेत्यादिविशेषणत्रयम्। अन्ये तु तदपि वाक्यघटकमेव तदर्थश्च तावन्मात्रनिग्रहस्थानयोग्यत्वं तावदतिरिक्तनिग्रहस्थानोपन्यासायोग्यत्वं वा निग्रहस्थान प्रतिज्ञाहान्यादीनामेकैकं धृत्वा तदुपन्यासायोग्यत्वमिति निष्कर्षः। तेनोक्तजल्पविशेषवारणमित्याहुः। सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तोद्भावनम्। पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकोद्भावने अवयवाऽऽभासस्य दृष्टान्तासिद्ध्यादेरुद्भावनम्। प्रमाणेत्यनेन च प्रमाणाऽऽभासत्वेन हेत्वाभासानां तर्काऽऽभासस्य चोपन्यासो नियम्यते। तथा चात्र हेत्वाभासन्यूनाधिकापसिद्धान्तरूपनिग्रहस्थानचतुष्टयोद्भावनमिति वदन्ति। वस्तुतस्तु वादस्य वीतरागकथात्वेन तत्त्वनिर्णयस्योद्देश्यतया पुरुषदोषस्याविज्ञातार्थादेरिव न्यूनाधिकयोरपि नोद्भावनमुचितम्। अत एव पञ्चावयवाऽऽवश्यकत्वमपि भाष्यकारो नानुमेने हेत्वाभासाद्युद्भावनेनापि च तदेव कथाविच्छेदः यदि हेत्वन्तरेणापि साधयितुं न शक्यते इतरथा तु तद्धेतोरेव दुष्टत्वम्। इत्थञ्च पञ्चावयवोपपन्न इति प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति तत्त्वम्। वादाधिकारिणस्तु तत्त्वबुभुत्सव

अहो जल्प इति मा विज्ञायि। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः, प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायीत्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ ४३ ॥

यथोक्तोपपन्न इति, प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति। छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति। एवंविशेषणो जल्पः। न खलु वै छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति। प्रतिषेधार्थतैवैषां सामान्यलक्षणे श्रूयते। वचनविघातो

प्रकृतार्थिका अविप्रलम्भका यथाकालस्फूर्तिका अनाक्षेपका युक्तिसिद्धवक्तारः। अनुविधेयस्थैर्य सभ्यपुरुषवती जनता सभा अनुविधेयो राजा द स्थयान् मध्यस्थः सा च वादे नावश्यकी वीतरागकथात्वादिति ॥ ४२ ॥

जल्पं लक्षयति।—यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः मध्यपदलोपी समासः तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः। अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वाऽऽपत्तेः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽप्याहार्यत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणाऽऽभासेऽपि जल्पनिर्वाहात्। यद्यपि छलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं तथाऽपि साधनस्य परकीयानुमानस्य उपालम्भो यत्रेत्यर्थान्न दोषः। परपक्षदूषणे सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधनं तदुपयोग इति। अन्ये उभयपक्षस्थापनावत्त्वं च विशेषणीयम् अतो वितण्डायां नातिव्याप्तिः स प्रतिपक्षस्थापनाहीन इत्युत्तरसूत्रात् प्रतीते उभयपक्षस्थापनावत्त्वात्, स्थापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवनियमोऽपि लभ्यत इति वदन्ति। अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपालम्भो न विशेषणम् अव्याप्तेः अपि तु तद्योग्यत्वं योग्यताऽवच्छेदकन्तु वादभिन्नकथात्वमेव। तत्र चाप्रयोजकत्वाच्छलभेदस्तत्तदारम्भको वा विशेषणमिति छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथा चोभयपक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थ, इत्यपि वदन्ति। अत्र चायं क्रमः, वादिना स्वपक्षसाधनं

ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थान जाति। विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति। विशेषलक्षणेष्वपि यथास्वमिति। न चैतद्विजानीयात प्रतिषेधार्थतयैवार्थं साधयन्तीति। छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भ इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायत एतदिति। प्रमाणैः साधनोपालम्भयोश्छलजातीनामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात न तु स्वतन्त्राणां साधनभाव। यत्र प्रमाणैरर्थस्य साधन, तत्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात। तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्ष रक्षयन्ति। तथा चोक्तम — तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाऽऽवरणवत इति। यश्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्षस्योपालम्भ, तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेधविघातात् सहकारीणि भवन्ति। तदेवमङ्गीभूतानां छलादीनामुपादान जल्पे न स्वतन्त्राणां साधनभाव। उपालम्भे तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ॥ ४२ ॥

प्रयुज्य नाम हेत्वाभास तल्लक्षणायोगात इति सामान्यतो मायमसिद्ध इत्यादि विशेषतो वा दूषणानि निरसनीयानि। तत स्वपक्षदूषणे उद्धृते प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय परोक्तमनद्य अनुक्तग्राह्याणामप्राप्तकालाज्ञानाननुभाषणाप्रतिभानामसम्भवादेवालाभे उच्यमानग्राह्याणामप्राप्तकालार्थान्तरानर्थकानामलाभे उक्तग्राह्याणां प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञाऽन्तरप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराविज्ञातार्थविक्षेपमतानुज्ञान्यूनाधिकपुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तानामलाभे पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वादेवानुपन्यासादिहाभावे यथासम्भव हेत्वाभासेन परोक्त दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीय। ततो वादिना तृतीयकक्षायामस्मिन परोक्तमनूद्य स्वपक्षदूषणमुद्धृत्यानुक्तग्राह्योच्यमानग्राह्यहेत्वाभासातिरिक्तोक्तग्राह्याणामलाभे हेत्वाभासेन यथासम्भव प्रतिपक्षवादिनः स्थापना दूषणीया। अन्यथा क्रमविपर्यासेऽप्राप्तकालमनवसरे दूषणोद्भावने च निरनुयोज्यानुयोग यथा व्यत्यासे चेत प्रतिज्ञाहानिविशेषयसि चेद्धेत्वन्तरमित्यादि प्रतिज्ञाहान्यादिवद्धेत्वाभासानामुक्तग्राह्यत्वाविशेषेऽपि अवर्णीयत्वेन प्रधानत्वात्तदरमनुसन्धानमिति ॥ ४२ ॥

तेषाम्—

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

व्यभिचार एकत्र व्यवस्थाऽभावः । सह व्यभिचारेण वर्त्तत इति सव्यभिचारः । निदर्शनम्—नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टः । न च तथा स्पर्शवान् शब्दः तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति । दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वञ्च धर्मौ द्वौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति । आत्माऽऽदौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति । अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति । एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति । लक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः । एकस्मिन्नन्ते

पक्षत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षसत्त्वाभावादाश्रयासिद्धत्वेन व्याप्त्यभावात् । वस्तुतस्तु प्राचीनो इतरथा भिन्नस्पर्शवत्त्वात् पक्षभिन्नाकाशादित्वात् सपक्षाद्यप्रसिद्धेः न स्यात् तात्पर्यम् । परन्तु विपक्षासत्त्वसपक्षसत्त्वाभ्यामव्यभिचारितसामानाधिकरण्य पक्षसत्त्वसहितस्य चैतस्य विरोधित्वं विवक्षितम् तेन व्याप्त्यभावादिष्टपक्षधर्म विरोधित्वं चरमत्वात्त्वनुमितिविरोधिरूपानवच्छिन्नत्वात्प्रकृतविचारभावादनुमानविरोधित्वं तत्रानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरविरोधित्वे पर्यवस्यति ॥ ४५ ॥

सव्यभिचारं लक्षयति ।—एकस्य साध्यस्य तदभावस्य च योऽन्यः सहचारः अव्यभिचरितसहचार इत्याशयः । स चात्र व्याप्तिग्राहकः तथा चैकमात्रव्याप्तिग्राहकसहचारवानैकान्तिकः तदन्योऽनैकान्तिकः । स च साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी चेति त्रिविधः साधारणः साध्यवत्तदन्यवृत्तिः । यथा शब्दो नित्यः निःस्पर्शत्वात् । न च विरुद्धसङ्कीर्णदोषः उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । असाधारणः सपक्षविपक्षव्यावृत्तः सपक्षः साध्यवत्त्वेन निश्चयविषयः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादि अनुपसंहारी च केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादि अत्र च साध्यसन्देहाद्व्याप्तिग्रहो न भवतीत्याशयः । नव्यास्तु असाधारणः साध्यवदवृत्तिः एतस्य साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धकत्वेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वा

विद्यत इति ऐकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः । उभयान्त व्यापकत्वादिति ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

त विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति । यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात । अपेतो-ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात । न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम ? व्यक्तिरात्मलाभः अपाय प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते । यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्याऽऽत्मलाभात प्रच्युतेरुपपत्तिः । यदात्मलाभात प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टम । यदस्ति न तदात्मलाभात प्रच्यवते । अस्तित्वञ्चा-ऽऽत्मलाभात प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत इति । सोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते, तमेव व्याहन्तीति ॥ ४७ ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ४८ ॥

विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम । तस्य

दूषकताबीजम् अनुपसंहारी च केवलान्वयिसाध्यकः तस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्यकत्वरूपस्य ज्ञानाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् इत्याह ॥ ४६ ॥

क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति । अत्र च सिद्धान्तः साध्यम् । प्रतिज्ञाया हि पक्षस्य सिद्धान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य तद्विरुद्ध प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः यथा वह्निमान् ह्रदत्वादिति एतस्य साध्याभावानु-मितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम् इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोद्भावकत्वेन विशेषात् ॥ ४७ ॥

क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति ।—स हेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थमपदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स च कः इत्याकाङ्क्षायामाह,—यस्मात्

चिन्ता विमर्शात् प्रभृति प्राङनिर्णयाद् यत् समीक्षण सा जिज्ञासा यत्कृता, स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात प्रकरणमनतिवर्त्तमान प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते। प्रज्ञापनन्तु —अनित्य शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धे इति अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकमनित्य दृष्ट स्थाल्यादि। नित्य शब्द अनित्यधर्मानुपलब्धे इति अनुपलभ्यमानानित्यधर्मक नित्य दृष्टम आकाशादि। यत्र समानो धर्म्म सशयकारण हेतुत्वे नापादीयते, स सशयसम सव्यभिचार एव। या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरण प्रवर्त्त यति। कथम ?—विपर्य्यये हि प्रकरणनिवृत्ते। यदि नित्यधर्म्म शब्द गृह्येत न स्यात प्रकरणम। यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तेत प्रकरणम। सोऽय हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्त्त यन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥ ४८ ॥

साध्याविशिष्ट साध्यत्वात साध्यसम ॥४९॥

द्रव्य छायेति साध्यम, गतिमत्त्वादिति हेतु। साध्येना विशिष्ट साधनीयत्वात्साध्यसम। अयमप्यसिद्धत्वात साध्य

प्रकरणाचिन्तात प्रकरण पक्षप्रतिपक्षाविति साध्यम् साध्यतदभाववत्ताविति न च तथा च निर्णयार्थ प्रयुक्तो हेतुरेव निर्णय ज ायतुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात किन्तु धर्म्मिण साध्यवत्त्व तदभाववत्त्व वेति चिन्ता जिज्ञासा प्रवर्त्तयति स प्रकरण सम। य ा —प्रकृष्ट करण लिङ्ग परामर्शो वा को हेतुरनयो साधक ? एतयो क परामर्श प्रमित वा ? यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थ यस्मात्त्यादि तु वस्तुस्थितिमात्र लक्षणन्तु न स्वतुल्यविरोधिपरामर्शकालीनतुल्यबलपरामर्शविषयत्व स्वसाध्यपरामर्श कालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा। विरोधिपरामर्शस्य स्वहेतुनिष्ठत्वमकज्ञान विषयत्वसम्बन्धेन अन्यथा हेतोदुष्टत्व न स्यात्। अयञ्च दशाविशेष दोष इत्यत सद्धेतावपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम् ॥ ४८ ॥

क्रमप्राप्त साध्यसम लक्षयति।—साध्येन वह्न्यादिनाऽविशिष्ट। कुत ? इत्यत आह,—साध्यत्वादिति साधनीयत्वादित्यर्थ। यथा हि साध्य साधनीय तथा

वक्तव्यं ज्ञापयितव्यं । साध्यं तावदेतत्,—किं पुरुषवच्छायाऽपि गच्छति ? आहोस्विदावरकद्रव्ये सर्पति ? आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति । सर्पता खलु द्रव्येण स्थानाद् यो यस्तेजोभाग आव्रियते, तस्य तस्यासन्निधिरेव अविच्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥ ४९ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम्,—नित्य

हेतुरपि चेत् साध्यसम इत्युच्यते अत एव चासिद्ध इति व्यवह्रियते । आश्रयाऽसिद्धि-स्वरूपासिद्धि-व्याप्यत्वासिद्धिभेदात् त्रिविधः । आश्रयासिद्धिश्च पक्षे पक्षताऽवच्छेदकाभावः यथा काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ । स्वरूपासिद्धिः पक्षे हेतुताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्याभावः यथा ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ । व्याप्यत्वासिद्धिश्च व्याप्तिघटितसामानाधिकरण्यस्याभावः न च स्वरूपासिद्ध एव सुवाक्यत्वप्रतीतेः लक्ष्यत्वानात वाच्यं हेतोरेत पदस्यार्थ ... गमकहेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य वाचकः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इत्येव वा पृच्छताम् । तथा च तस्य किञ्चिदंशसाध्यत्वेनैव साध्यसमत्वम् अत एव साध्ये साध्यताऽवच्छेदकाभावः साधने साधनताऽवच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः । यथा पक्षताऽवच्छेदकाभावः पक्षताऽवच्छेदक हेत्वादेरन्यतमत्वेनाऽऽश्रयासिद्धित्वं यथा च पक्षे हेत्वभावः हेतुभेदादेरन्यतमत्वेन स्वरूपासिद्धित्वं तथा साध्यताऽवच्छेदकाभावादेरन्यतमत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वम् विताद्यन्यतमत्वं चासिद्धसामान्यलक्षणम् नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भाववदाह तथाप्ययमाशयः —व्याप्तिर्हि साध्यसम्बन्धिताऽवच्छेदकरूपा गमकधर्मस्य साध्यसम्बन्धिताऽनवच्छेदक अतो नीलधूमत्वादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वान्न व्याप्तिस्वरूपत्वम् तथा च साध्यताऽवच्छेदकाभावादिरेव साधनताऽवच्छेदके व्याप्यताऽनवच्छेदकत्वमपि भवति व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ४९ ॥

क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति ।—अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनात्र कालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभाववत्प्रमा लक्षणार्थ इति सूचितम् । साध्याभाववान् पक्ष इति साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते तथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । न च बाधे

शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्। प्रागूर्द्धञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते। तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा। तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात्। व्यञ्जकस्य संयोगस्य काले न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति। सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति। न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते। निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते। विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति। कस्मात्?—कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति। अवयवविपर्य्यासवचनं न सूत्रार्थः। कस्मात्?—

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्य्यमकारणम्॥

इत्येतद्वचनाद् विपर्य्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात् तथा वैधर्म्यात् साधनं हेतुलक्षणं न जहाति। अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति। अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तम्। तदेवेदं पुनरुच्यत इति, अतस्तन्न सूत्रार्थः॥ ५०॥

आवश्यकस्य व्यभिचारस्वरूपासिद्धान्यतरस्यैव दोषत्वमुचितम् इति वाच्यम् तदप्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वाऽऽवश्यकत्वात् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादावसङ्कराच्च साध्याभाववत्त्वज्ञानाऽवच्छेदकावच्छिन्नकालस्य तत्र सत्त्वात्। परन्तु घटः सकर्त्तृककार्य्यत्वादित्यादौ यत्र बाधस्योपनीतमेकमात्रज्ञानकालं भासते इत्युच्यते तत्र तदभावाऽसत्प्रतिपक्षोदाहरणाभावात् बाधान्न॥ ५ ॥

समाप्तं हेत्वाभासप्रकरणम्।

अथ छलम्—

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्॥ ५१॥

न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्त्तुम्। विभागे तूदाहरणानि॥ ५१॥

विभागश्च—

तत् त्रिविधं, वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च॥ ५२॥

तेषाम्—

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्॥ ५३॥

नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः। अत्र नवः कम्बलोऽस्येति वक्तुरभिप्रायः। विग्रहे तु विशेषः, न समासे। तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला अस्येति तावदभिहितं भवतीति कल्पयति, कल्पयित्वा चासम्भवेन

क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति।—पक्षस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धं कल्पं अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण या वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः। वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम्। तात्पर्य्याविषयत्वं विशेषणे विशेष्ये संसर्गे वा। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम्। सत्त्वं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम्। वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्॥ ५१॥

लक्षितं छलं विभजते।—तत्र वाक्छलं लक्षयति।—यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावादनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्छलम्। लक्षणन्तु—शक्त्या एकार्थशाब्दबोधतात्पर्य्यकशब्दस्य शक्त्याऽर्थान्तरतात्पर्य्यकत्वकल्पनया दूषणाभिधानम्। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य

प्रतिषेधति—एकोऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बलाः ? इति। तादृदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति। * अस्य प्रत्यवस्थानम्। * * सामान्यशब्दस्यानकार्थत्वेऽन्यतराभिधान कल्पनायां विशेषवचनम्। * नवकम्बलक इत्यनेकार्थस्याभिधानम्,—नव कम्बलोऽस्य नवकम्बला अस्येति। एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भवताऽभिहितं तच्च न सम्भवतीति। एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः। यस्माद्विशेषोऽर्थविशेषेषु विज्ञायते, अयमर्थोऽनेनाभिहित इति। स च विशेषो नास्ति। तस्मान्मिथ्याऽभियोगमात्रमेतदिति। * प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः। अस्याभिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य, विशेषो विशिष्टशब्दस्य। प्रयुक्तपूर्वाश्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः। प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः। अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति। तत्रैवमर्थवत्यर्थे शब्दप्रयोगसामर्थ्यात् सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः। अजां ग्रामं नय, सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति सामान्यशब्दाः सन्तोऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते, सामर्थ्याद् यत्रार्थक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्त्तन्ते, नार्थसामान्ये, क्रियादेशनाऽसम्भवात्। एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बलक इति योऽर्थः सम्भवति, नव कम्बलोऽस्येति, तत्र प्रवर्त्तते। यस्तु न सम्भवति नव कम्बला अस्येति, तत्र न प्रवर्त्तते। सोऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परवाक्योपालम्भस्ते न कल्पत इति ॥ ५२ ॥

नवसङ्ख्याका कम्बलाः ? इति। एवं गौर्धावतीत्युक्ते कुतो वारणस्य विषाणम् ? गवो विषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्गम् ? श्वेतो धावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमूह्यम् ॥ ५२ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याऽऽचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह —सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याऽऽचरणसम्पत इत्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते। यदि ब्राह्मणे विद्याऽऽचरणसम्पत् सम्भवति व्रात्येऽपि सम्भवेत। व्रात्योऽपि ब्राह्मणः सोऽप्यस्तु विद्याऽऽचरणसम्पन्न इति। यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यम यथा ब्राह्मणत्वं विद्याऽऽचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति। सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति। * अस्य च प्रत्यवस्थानम्। * * अविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसाऽर्थत्वात् वाक्यस्य तत्रासम्भूतार्थकल्पनाऽनुपपत्तिः।* यथा सम्भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। अनिराकृतमविवक्षितञ्च बीजजन्म। प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते। सोऽयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति। बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षिता। एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याऽऽचरणसम्पदिति। सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्धेतुः। न चात्र हेतुर्विवक्षितः। * विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसाऽर्थत्वाद्वाक्यस्य। * सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्धेतुः समर्थ इति विषयञ्च प्रशंसता वाक्येन यथा हेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते। तदेवं सति वचनविघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति ॥ ५४ ॥

सामान्यच्छलं लक्षयति।—सामान्याविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्य अतिसामान्ययोगादसम्भवदर्थकल्पकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याऽऽचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याऽऽचरणसम्पदं साधयतीति कल्पयित्वा यदा वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याऽऽचरणसम्पत? व्रात्ये व्यभिचारात् ॥ ५४ ॥

धर्म्मविकल्पनिर्द्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचार-च्छलम् ॥ ५५ ॥

अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः। धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे। यथा — मञ्चाः क्रोशन्तीति। अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः। मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मञ्चाः क्रोशन्ति। का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः? अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथाऽर्थकल्पनम्। भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन कल्पनम्। उपचारविषयं छलम् उपचारच्छलम्। उपचारो नीतार्थः। सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति। अत्र समाधिः प्रसिद्धाप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाऽभिप्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छन्दतः। प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः। सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायः तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ, प्रतिषेध्यौ वा, न छन्दतः। यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा, प्रतिषेधो वा न छन्दतः। अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य। यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति, स्वमनीषया प्रतिषेधोऽसौ भवति, न परोपालम्भ इति ॥ ५५ ॥

उपचारच्छलं लक्षयति।—शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः तस्य विकल्पो विविधकल्पः शक्तिलक्षणाद्यन्यतररूपः तथा च शक्तिलक्षणान्यतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चा एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः। एवम् अहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अमुष्य त्वन्मते कथं नित्यः? इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम्। न च श्लेषलाक्षणिकप्रयोगादौ वादिन एवापराधः स्यात् इति वाच्यम् तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात्। अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवह्निमान्? इत्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात् ॥ ५५ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छल तदविशेषात् ॥ ५६ ॥

न वाक्छलादुपचारच्छल भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात। इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्द प्रधानशब्द स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥ ५६ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

न वाकछलमेवोपचारच्छलम तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात। कुत ?—अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तरसद्भावकल्पना अन्यार्थसद्भावप्रतिषेध इति ॥ ५७ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्ग ॥५८॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्व प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात। यथा चाय हेतुस्त्रित्व प्रतिषेधति, तथा द्वित्वमप्यनुज्ञात प्रतिषेधति। विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्य द्वयोरपीति। अथ द्वित्व किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्त्तत त्रित्वमपि न निवर्त्स्यतीति ॥ ५८ ॥

प्रसङ्गाच्छल परीक्षत पूर्वपक्षयति। शब्दस्यार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाकछलमेवोपचारच्छल स्यात इति छलस्य द्वित्वमेव न तु त्रित्वमिति शङ्काऽर्थ ॥ ५६ ॥

समाधत्त।—उपचारच्छलस्य वाकछलाभेदो न तयोरर्थान्तरभावात भिन्नत्वात भिन्नतया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थ पूर्वोक्तभेदकधर्मेण भेदसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिद्धर्मणाभेदे सामान्यधर्मणाभेदस्य सर्वत्र सत्त्वात विभाग क्वापि न स्यादिति ॥ ५७ ॥

विपक्षे बाधकमभिप्रेत्य ऽऽह।—यत्किञ्चिद्धर्मादविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलादिरूपाच्छलस्यैक्य स्यात् न तु त्वदाभिमत द्वित्वमपीति भाव ॥ ५८ ॥

समाप्त छलप्रकरणम्।

अत ऊर्ध्वम् —

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५८ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः। स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति। उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्। प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ॥ ५८ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ६० ॥

विपरीता कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः। विप्रतिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति, निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः। अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः। परेण स्थापितं न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति। असमासाच्च नैते एव निग्रहस्थाने इति ॥ ६० ॥

क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति।—साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणो निर्देशः तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः। तथाप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिः एकप्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वे ऽपरप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिः न वाऽन्यतरप्रत्यवस्थानं नियतं सर्वत्र जातावभावात् तथाऽपि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्दर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितं तथा च छलादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरं स्वव्याघातकमुत्तरं वा जातिरिति सूचितं साधर्म्यसमादिचतुर्विंशत्यन्यान्यत्वं तदर्थ इत्यपि वदन्ति ॥ ५९ ॥

क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानं लक्षयति।—निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानम् तच्च विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च। विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम् यद्यप्येतदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादेर्निग्रहस्थानत्वानुपपत्तिश्च तथाऽपि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वं तदर्थ उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभाववत्त्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ ६ ॥

किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदः ? अथ सिद्धान्तवद्भेदः ?—इत्यत आह —

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वम्। तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम्। नानाकल्पो विकल्पः विविधो वा कल्पो विकल्पः। तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम्। शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति। इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिता यथालक्षणं परीक्षिष्यन्त इति त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥ ६१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

जातिनिग्रहस्थानयोर्विभागो नास्तीति भ्रमो मा भूदित्यत आह।—तद्विकल्पात् साधर्म्यादिना प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपत्त्याद्युन्नायकव्यापारस्य च विकल्पाद्भेदान्नानाप्रकारत्वादिति यावत्। इत्थञ्च तथाबहुत्वेऽपि प्रमाणादिपरीक्षाविषयकशिष्यजिज्ञासया प्रतिबन्धान्नानयोस्तद्विभागः क्रियत इति भावः ॥ ६१ ॥

समाप्तं पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकरणम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्य्यकृतन्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याय-वृत्तिः समाप्ता ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाऽऽह्निकम् ।

अत ऊर्द्धं प्रमाणादिपरीक्षा, सा च विमृश्य पक्षप्रति पक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते ।

समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यव-सायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्म्मस्याध्यवसायात् संशयो न धर्म्ममात्रात् । अथवा समानमनयोर्धर्ममुपलभे इति धर्म्मधर्म्मिग्रहणे संशयाभाव इति । अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्म्मिणि

प्रमाणं प्रथि दोभावत्वादपि परीक्षितं ।

इति द्वितीयमध्याय भासमानमहं भजे ॥ १ ॥

अथ प्रमाणादिषु लक्षितेषु परीक्षणीयेषु संशयं विना परीक्षाया असम्भवात् संशय एव परीक्षणीयः शिष्यजिज्ञासाऽनुसारात् सूचीकटाहन्यायाच्च अतः संशयपरीक्षायाः प्रमाणादिपरीक्षोपयोगित्वात् प्रमाणपरीक्षया सङ्गतिरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु छलस्य परीक्षितत्वात् तृतीयचतुर्थयोः प्रमेयस्य पञ्चमे च जातेः परीक्षणीयत्वात् तदतिरिक्तपदार्थस्य परीक्षणाध्यायोऽयं । प्रयोजनादिपरीक्षाया अप्रयोजकत्वात् दर्शनकारस्यमानत्वात् तत्र विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षाऽतिरिक्तोक्तपदार्थपरीक्षा प्रथमाऽऽह्निकार्थः तत्र च नव प्रकरणानि तत्राऽऽदौ संशयपरीक्षाप्रकरणम् अन्यानि यथायथं वक्ष्यन्ते तत्र संशयपरीक्षणाय पूर्वपक्षसूत्रम् ।

अत्र सूत्रकृता संशयस्यादर्शनात् संशयपरीक्षायां संशयो नाङ्गम् अनवस्थाभयात् इत्याशयं सूत्रकृतो वर्णयन्ति तदसत् । न ह्यत्र संशयस्वरूपं परीक्ष्यते येनानवस्था स्यात् अपि तु लक्षणसूत्रोक्तं संशयकारणम् । तथा च संशयः समानधर्मदर्शनादिजन्यो न वेति संशयः सम्भवत्येव । परन्तु सूत्रकृतो निर्णयसत्त्वात् पूर्वपक्षनिरास मात्रस्यापेक्षणात् संशयो न दर्शितः एवमेव प्रमाणादिपरीक्षायामपि अत एवा भिहितं भाष्ये — शास्त्रे वादे च विमर्षवर्जम् इति । तत्र समानादिधर्मदर्शनान्न संशयः प्रत्येकं व्यभिचारात् अन्यतरत्वेनानुगतीकृततद्दर्शनादपि न संशयः न हि स्थाणुत्वसमानधर्मोऽयं पुरुषत्वसमानधर्मोऽयमिति वा जानन् स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे समानत्वस्य भेदगर्भत्वात्, भिन्नधर्म्मत्वेन ज्ञाते तद्भेदग्रहस्यैव सम्भवात् । यद्वा —

संशयोऽनुपपन्न इति। न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यव सायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति। अथवा नाध्यवसायादर्थाव धारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते, कार्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति। एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्या तम्। अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति। ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति॥ १॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाऽध्यवसायाच्च॥ २॥

न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः। किं तर्हि? विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः। एवमव्यवस्थायामपीति। अथवाऽस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धे कथं संशयः स्यादिति। अथोपलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिश्चा व्यवस्थितेति विभागेनाध्यवसिते संशयो नोपपद्यत इति॥ २॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः॥ ३॥

याञ्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते, सा सम्प्रति पत्तिः। सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्म्मविषया। तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः, सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति॥ ३॥

समानानेकधर्मोपपत्तेरिति लक्षणसूत्रं उपपात्तिपदं स्वरूपपरमिति भ्रान्तस्येयं शङ्का तथा चायमर्थः न संशयः समानधर्मादितः स्वरूपसत इति शेषः यतः समान धर्मादेरध्यवसायादन्यतरत्वेनानुगतीकृततदध्यवसायाद्वा संशयः अन्यथा संशयस्य सार्वत्रिकत्वाऽऽपत्तेः॥ १॥

विप्रतिपत्त्यादिजन्यसंशयत्वं प्रतिक्षिपति।—न संशय इत्यनुवर्त्तते विप्रति पत्तेरुपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च न संशयजनकत्वम् प्रत्येकं व्यभि चारादित्यर्थः यद्वा—स्वरूपसद्विप्रतिपत्त्यादितो न संशयः किन्तु तदध्यवसाया दित्यर्थः। २॥

विप्रतिपत्तिजन्यसंशयमात्रप्रतिक्षेपाय सूत्रान्तरम्। विप्रतिपत्तौ न संशय हेतुत्वम् सम्प्रतिपत्तेः निश्चयात् वादिनोरुभयोरपि च निश्चयसत्त्वात् सति च निश्चये संशयानुत्पादादिति भावः॥ ३॥

अव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

न संशयः। यदि तावदियमव्यवस्था आत्मन्येव व्यवस्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः। अथाव्यवस्थाऽऽत्मनि न व्यवस्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते। समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः। नायमतद्धर्मा धर्मी विमृश्य(श्य)मानो गृ(गृ)ह्यते। सततन्तु तद्धर्मा भवतीति ॥ ५ ॥

अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः —

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते। कथम्?—

उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातः संशयदूषणनिरासाय सूत्रम्। उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च संशयजनकत्वं तदा स्यात् यदि स्वात्मन्यप्यव्यवस्थितत्वं स्यात्। न त्वेवम् तथा च स्वाऽऽत्मनि व्यवस्थिताऽव्यवस्था कथमव्यवस्थात्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु अव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः तस्य च न स्वसंशयरूपत्वम् संशयस्य विषयविशेषघटितत्वात् तस्य चान्यसंशयजनकत्वं न विरुद्धम्। अतो दूषणान्तरमाह —तथेति। तथा सति अव्यवस्थाया हेतुत्वे सति तथाशब्दोऽयं न सूत्रान्तर्गतः अपि तु भाष्यस्थ इत्यन्ये। अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् तद्धर्मस्य तज्जनकस्य ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मस्य ज्ञानस्य सातत्योपपत्तेः सर्वदा सम्भवात् अथ ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनेऽपि कारणान्तरविलम्बान्न सर्वत्र प्रामाण्यसंशय इति यदि ब्रूयात् तदा तत्रैव विषयसंशयेऽपि हेतुत्वमस्तु इति किं प्रामाण्यसंशयस्य साधारणधर्मदर्शनादेव संशयहेतुत्वेन इति भावः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह।—यथोक्ताध्यवसायात् साधारणादिधर्मदर्शनात् तस्य पुरुष

यत्तावत्समानधर्माध्यवसाय संशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति।*
एवमेतत् कस्मादेवं नोच्यत इति?—विशेषापेक्ष इति वचनात्
सिद्धे। विशेषस्यापेक्षाऽऽकाङ्क्षा सा चानुपलभ्यमाने विशेषे
समर्था न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति, समाने च धर्मे कथ
माकाङ्क्षा न भवेत् यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात्। एतेन सामर्थ्येन
विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति * उपपत्तिवचनाद्वा *
समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते। न चान्या सद्भावसंवेदनादृते समान
धर्मोपपत्तिरस्ति। अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मो
विद्यमानवद्भवतीति। * विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभि
धानम्। यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयत इत्युक्ते धूमदर्शने
नाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते, कथम्? दृष्ट्वा हि धूममग्निमनु
मिनाति, नादृष्ट्वा। न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते। अनुजानाति
च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्। तेन मन्यामहे विषयशब्देन विष
यिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धाऽनुजानाति। एवमिहापि
समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति। यदुक्तं
समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव
इति। पूर्वदृष्टविषयमेतत्। * यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षं, तयोः
समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभे इति कथं नु विशेषं पश्येयं,
ये(त) नान्यतरमवधारयेयम्? इति। न चैतत्समानधर्मोपलब्धौ
धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्त्तत इति। यच्चोक्तं नार्थान्तराध्यव
सायादन्यत्र संशय इति। यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशय
हेतुमुपाददीत, स एवं वाच्य इति। यत्पुनरेतत्कार्य्यकारणयोः
सारूप्याभावादिति। * कारणस्य भावाभावयोः कार्य्यस्य
भावाभावौ कार्य्यकारणयोः सारूप्यम् यस्योत्पादात् यदुत्पद्यते,

लादि आ विशेष इतरव्यावर्त्तको धर्म तदपगत इत्त लक्षण सत विशेषादर्शना
दित्यर्थ। तथा च विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनादेव संशय स्वीकृत न

यस्य चानुत्पादात् यन्नोत्पद्यते तत्कारणं कार्य्यमितरत् इत्येतत सारूप्यम्। अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति। एतनानेक धर्माध्यवसायादिति प्रतिषेध परिहृत इति। यत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाऽध्यवसायाच्च न संशय इति। पृथकप्रवादयो-र्व्याहतमर्थमुपलभे, विशेषञ्च न जानामि नापलभे येनान्य तरमवधारयेयम। तत कोऽत्र विशेष स्यात यनैकतरमव धारयेयम ? इति संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽय(ऽर्थ) न शक्या विप्रतिपत्ति सम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्त्तयितुमिति। एवमुप लब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृत संशये वेदितव्यमिति। यत पुनरेतत विप्रतिपत्तौ च सम्प्र तपत्तेरिति। * विप्रतिपत्तिशब्दस्य याऽर्थ तदध्यवसायो विशेषापेक्ष संशयहेतु, तस्य च समा ख्याऽन्तरेण न निवृत्ति * समानेऽधिकरणे व्याहतार्थौ प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थ तदध्यवसायश्च विशेषापेक्ष संशयहेतु न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्याऽऽन्तरे योज्यमाने संशय हेतुत्व निवर्त्तते। तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहनमिति। यत्पुन रव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति। * संशयहेतो रर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दा न्तरकल्पना व्यर्था। * अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवति, अव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थितत्वादिति। नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यो सदसद्विषयत्व विशेषापेक्ष संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते। यावता चाव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थिता न तावताऽऽत्मानं जहाति। तावता ह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था। एवमिय क्रियमाणाऽपि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति। यत्

कारणाभावादसंशय न वा यात्कञ्चित्का धर्मत्वादत्यन्तसंशय इत्यर्थ साधारणधर्म दर्शनाद्येषु संशयविशेषे जनकत्वात् संशयत्वाबाध्यन्ते प्र त व्यभिचारऽपि न क्षति विप्रतिपत्तौ च व दिवाक्याभ्या मध्यस्थस्येव संशयोपगमात। यत्रोक्त समानधर्मदर्श

पुनरेतत तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेरिति। नाय समानधर्मादिभ्य एव संशय किं तर्हि ?—तत्तद्विषयाध्यवसायाद्विशेषस्मृतिसहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति। अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति तच्च युक्तम, विशेषापेक्षा विमर्श संशय इति वचनात। विशेषश्चान्यतरधर्मं न च तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥ ६ ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्ग ॥ ७ ॥

यत्र यत्र संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा तत्र तत्रैव संशये परेण प्रतिषिद्ध समाधिवाच्य इति। अत एव परीक्षाव्यापकत्वात प्रथम संशय परीक्षित इति ॥ ७ ॥

अथ प्रमाणपरीक्षा,—

प्रत्यक्षाऽऽदीनामप्रामाण्य त्रैकाल्यासिद्धे ॥८॥

प्रत्यक्षाऽऽदीना प्रमाणत्व नास्ति त्रैकाल्यासिद्ध पूर्वापरसह भावानुपपत्तेरिति ॥ ८ ॥

नात कथ संशय ? समानत्वस्य अनुगमत्वादिति तदापि न न हि समानधर्मत्वेन तज्ज्ञान हेतु अपि तु उभयसहचारितधर्मवत्त्वज्ञान तथात्वस्त्वदोषाभावात् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संशयपरीक्षावत् परेषा पदार्थाना परीक्षामातिदिशन्नाह।—एवमुक्तरीत्या उत्तरोत्तरेषु प्रयोजनादिषु प्रसङ्ग प्रकृष्ट सङ्ग परीक्षाया सम्बन्धो बोद्धव्य तत्कि प्रयोजनमपि परीक्षणीयम् ? नेत्याह—यत्र संशय इति। यदि तल्लक्षणादौ संशय तदा तदपि परीक्षणीयम्। अथवा —उत्तरोत्तरम् उक्तप्रत्युक्तरूप प्रसङ्ग रूपा परीक्षा संशयितस्य कर्तव्येत्यर्थ ॥ ७ ॥

समाप्त संशयपरीक्षाप्रकरणम्।

इदानीमवसरत प्रमाणसामान्यपरीक्षणाय पूर्वपक्षयति।—कालत्रयेऽपि प्रमाणात् प्रमाया असहवृत्तिमत्कालत्वात प्रत्यक्षाऽऽदीना न प्रामाण्यमित्यर्थ ॥ ८ ॥

अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभाग --

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्ति ॥ ९ ॥

गन्धाऽऽदिविषयक ज्ञान प्रत्यक्ष तदयदि पूर्वं, पश्चाद्गन्धाऽऽदीना सिद्धि नद गन्धाऽऽदिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥ ९ ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्य प्रमेयसिद्धि ॥१०॥

असति प्रमाणे कन प्रमीयमाणोऽर्थ प्रमेय स्यात ? प्रमाणन खलु प्रमीयमाणोऽर्थं प्रमेयमित्येतत सिध्यति ॥ १ ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम ॥ ११ ॥

यदि प्रमाण प्रमेयञ्च युगपद्भवत , एवमपि गन्धाऽऽदिष्विन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानाना प्रत्यर्थनियतत्वात क्रमवृत्तित्वाभाव । या इमा बुद्धय क्रमेणार्थेषु

विवृत्या वकान्यासङ्गत्व व्युत्पादयति ।—प्रमाणस्य पूर्वत्व तावन्न सम्भवति हि यत प्रमाया पूर्व प्रमाणसिद्धौ प्रमाणसत्ते इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्ष सिध्यतीति न स्यात प्रत्यक्षप्रमाणत पूर्वमेव प्रमाया सत्वात प्रमाणत्व हि प्रमाकरणत्वम् पूर्व प्रमाया अभावे प्रमाकरणत्वमपि कथ स्यात? पूर्वमेव प्रमाया सिद्धत्वमपेयति कथम् ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षादित प्रत्यक्षोत्पत्ति प्रत्यक्षाद्युत्पत्ति । परे तु प्रत्यक्ष प्रति करणत्वे खण्डिते तद्रीत्या करणान्तरमपि खण्डनीयमित्याशय सूत्रकृता वर्णयन्ति प्रमाणस्य प्रमावाश्रयत्वाभाव प्रमाणाभाव ज्ञातेऽपि प्रमावाश्रयत्वसम्भव स्यादिति भाव ॥ ९ ॥

प्रमाणस्य प्रमात पश्चात् सिद्धौ विषयस्य प्रमेयत्व प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धमिति न प्रमाणत प्रमाया उत्पत्ति प्रमेयस्य च ज्ञातेरिति ॥ १ ॥

इद सूत्रद्वयम् अनुमानाद्यभिप्रायेण च न श्रोतारे प्रमाऽनन्तर प्रमासमकाल वा सत्त्वस्पष्टत्वात उत्पत्ते आद्वतुमप्यशक्यत्वात तदयमर्थ —प्रमाणप्रमेयोर्युगपत्सत्त्व युगपदुत्पत्तौ बुद्धीनामर्थविशेषानियतत्वात् यत् क्रमवृत्तित्व तन्न स्यात् पदज्ञान इ

प्रवर्त्तन्ते, तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति। व्याघातश्च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति। एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः, स चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षाऽऽदीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति। * अस्य समाधिः * उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद् यथादर्शनं विभागवचनम * क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धिविषयः। यथाऽऽदित्यस्य प्रकाशः। उत्पद्यमानानां क्वचित् पूर्वमुपलब्धिविषयः, पश्चादुपलब्धिहेतुः। यथाऽवस्थितानां प्रदीपः। क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवतः। यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति। उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं, प्रमेयन्तूपलब्धिविषयः। एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति। तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः। सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति। समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात तथाभूता समाख्या। यत्पुनरिदं, पश्चात सिद्धे च प्रमाणे, न प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति। * प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तम तस्य त्रैकाल्ययोगः, * उपलब्धिमकार्षीत उपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता। प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमाणम्। प्रमितः प्रमीयतः, प्रमास्यत इति च प्रमेयम्। एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिं प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति।

शब्दविषयक श्रावणप्रत्यक्षरूपम् शाब्दबोधश्च पदार्थविषयकः परोक्षरूपो (परि + ईक्ष) विजातीय इत्यनयोर्न यौगपद्यं सम्भवति कार्यकारणभावसत्त्वात् क्रमकत्वनैव सिद्धे अत एवक्रमेव ज्ञानमभयविषयकमित्यपि नाशङ्कनीयं सङ्करप्रसङ्गाच्च एवं व्याप्तिज्ञानानुमित्यादावपि द्रष्टव्यम् परे तु प्रमाणप्रमेययोर्न युगपत सिद्धिन युगपज्ज्ञानम्

त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः ।—यथैव नाभ्यनुजानीयात् तस्य पाचकमानय पश्चात् लावकमानय भविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति । प्रत्यक्षाऽऽदीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः । तत्रायं प्रष्टव्यः,—अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियते ? इति । किं सम्भवो निवर्त्त्यते ? अथासम्भवो ज्ञाप्यते ? इति । तद्यदि सम्भवो निवर्त्त्यते, सति सम्भवे प्रत्यक्षाऽऽदीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः । अथासम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षण (क) प्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः । प्रमाणासम्भव(ख)स्योपपत्त्यर्हत्वादिति ॥ ११ ॥

किञ्चान्—

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः—पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेध्ये किमनेन प्रतिषिध्यते । पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति । युगपत्सिद्धौ प्रतिषेध(ध्य)सिद्ध्यभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षाऽऽदीनां प्रामाण्यमिति ॥ १२ ॥

बुद्धीनामर्थविषयनियतत्वात् क्रमिकत्वम् तथा सति तन्न स्यात् तथा हि चक्षुषो ज्ञानमनुमित्याऽऽरूपम् घटादेश्च प्रत्यक्षं रूपम् न चानयोर्यौगपद्यं सम्भवतीत्यत इत्याह ॥ ११ ॥

सिद्धान्तमाह ।—यदि त्रैकाल्यासिद्ध्या प्रमाणानि प्रमेयाणि चाऽऽप्रतिपद्यन्ते तर्हि तन्नीत्या त्वदीयः प्रतिषेधोऽप्यनुपपन्न इति जात्युत्तरमेतदिति भावः ॥ १२ ॥

(क) अत्र षष्ठीसमासः प्रमाणस्य लक्षणं प्राप्तः प्रमाणलक्षणाक्रान्तः ।

(ख) प्रमाणसिद्ध्यसम्भवस्येति यावत् ।

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधासिद्धि ॥ १३ ॥[१]

कथ त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोरुदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्व दृष्टान्ते दर्शयितव्यम ? इति। न च तर्हि प्रत्यक्षाऽऽदीनामप्रामाण्यम। अथ प्रत्यक्षाऽऽदीनामप्रामाण्यम। उपादीयमानमप्युदाहरण नार्थं साधयिष्यतीति। सोऽय सर्वं प्रमाणैर्व्याहतो हेतुरहेतु। "सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध" इति। वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्त स च वाक्यार्थ प्रत्यक्षाऽऽदीनि नार्थं साधयन्तीति। इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति। अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य (ग) दृष्टान्ते न साधकत्वमिति निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥ १३ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणप्रतिषेध ॥१४॥

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाऽऽश्रिताना प्रत्यक्षाऽऽदीनां प्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाऽऽश्रिताना प्रामाण्य प्रसज्यते अविशेषादिति। एवञ्च न सर्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति। विप्रतिषेध इति वीत्ययमुपसर्ग सम्प्रतिपत्त्यर्थे, न व्याघाते अर्थाभावादिति ॥ १४ ॥

त्रैकाल्यप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धे ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?—पूर्वोक्तनिबन्धनार्थम। यत्तावत्

---

[१] कश्च —सर्वप्रमाणप्रतिषेधे प्रतिषेधकं प्रमाणमपि नाभ्युपगन्तव्यम्। तथा च कथं प्रतिषेधासिद्धिरित्याह ॥ १३ ॥

यदि च प्रतिषेधकं प्रमाणमुपैयते तदा कथं सर्वप्रमाणप्रतिषेध इत्याह। १४ ॥

ननु मन्यते वस्तुसिद्धिनापेक्षिता विश्वस्य शून्यत्वात् प्रमाणप्रमेयभावोऽपि न वास्तविक तन्मते च त्रैकाल्यासिद्धिरुक्तवत्येतमुद्धरति —त्रैकाल्ये य प्रतिषेध उक्त

(ग) समभ्यर्थो निष्ठत्वम्।

व्याख्याप्यते तथा तुलाऽन्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णाऽऽदि प्रमाणम् तुला-ऽन्तरं प्रमेयमिति। एवमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः। आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः। उपलब्धौ स्वातन्त्र्यात् प्रमाता। बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्। उपलब्धिविषयत्वात्तु प्रमेयम्। उभयाभावात्तु प्रमितिः। एवमर्थविशेषे समाख्यासमावेशो योज्यः। तथा च कारकशब्दा निमित्तवशात् समावेशेन वर्त्तन्त इति। वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्त्ता। वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाऽऽप्तुमिष्य-माणतमत्वात् कर्म। वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात् करणम्। वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यासिच्य-मानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति सम्प्रदानम्। वृक्षात् पर्णं पततीति ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानम्। वृक्षे वयांसि सन्तीत्याधाराऽधिकरणमित्यधिकरणम्। एवञ्च सति न द्रव्य-मात्रं कारकं न क्रियामात्रम्। किं तर्हि?—क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कारकम्। यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्त्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम्। क्रियया व्याप्तुमिष्य-माणतमं कर्म न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम्। एवं साधक-तमादिष्वपि। एवञ्च कारकान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एवं लक्षणतः। कारकान्वाख्यानमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा। किं तर्हि?—क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते इति। कारक-शब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति, स च कारकधर्मं न हातुमर्हति। अस्ति च भोः! कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः। प्रत्यक्षाऽऽदीनि च प्रमाणानि उपलब्धिहेतुत्वात् प्रमेयञ्चोपलब्धि-

त्वात् प्रमेयम्। [illegible] च प्रमेयत्वव्यवहार
तथा निमित्तवशात् समावेशादन्यत्रापि प्रमाणप्रमेयव्यवहार इति। यद्वा —प्रमाणता
प्रमेयता च प्रमाविशिष्यादिति यत्प्राशङ्कितं, तत्राऽऽह प्रमेय। चेति, यथा कदाचित्

विषयत्वात्। सन्त्येवानि च प्रत्यक्षाऽऽदीनि। प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे, उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्षं मे ज्ञानम् आनुमानिकं मे ज्ञानम् औपमानिकं मे ज्ञानम् आगमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते। लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना ॥ १६ ॥

सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षाऽऽदिविषया किं प्रमाणान्तरतः ? अथान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधना ? इति। कश्चात्र विशेषः ? –

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तर-सिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षाऽऽदीनि प्रमाणेन उपलभ्यन्ते। येन प्रमाणेन उपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यत इति। अनवस्थामाह। तस्याप्यन्येनान्यस्याप्यन्येनेति। न चानवस्था शक्याऽनुज्ञातुमनुपपत्तेरिति ॥ १७ ॥

अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति।

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेय सिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाऽऽद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्त्तते आत्माद्युपलब्धावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्स्यत्यविशेषात् ॥ १८ ॥

गुरुत्वप्रतीपादनहेतुत्वात् तुलायाः प्रमाणव्यवहारः तथान्यघटादेरपि प्रमाणे प्रमेयव्यवहार इति ॥ १६ ॥

अनवस्थाप्रतिव्यवस्थापनपरं पूर्वपक्षसूत्रम्। प्रमाणानां प्रमाणतः सिद्धेः स्वीकारे प्रमाणान्तरस्वीकारः स्यात् तथा हि प्रमाणस्य तावन्न स्वतः सिद्धिः आत्माऽऽश्रया ऽऽपत्तेः अतः प्रमाणान्तरं स्वीकार्यम् तयोः परस्परसाधकत्वेऽन्योन्याऽऽश्रया ऽऽपत्तेः अतस्तत्रापि प्रमाणान्तरमङ्गीकार्यमित्येवमनवस्थेति भावः ॥ १७ ॥

ननु प्रमाणसिद्धिः प्रमाणं विनैव स्यादिति चाऽऽह।—यदि च प्रमाणं विनापि प्रमाणव्यतिरिक्तात् प्रमाणसिद्धिः स्वीक्रियते तदा तद्वत् तत्सिद्धिः स्वीक्रियताम्

एवञ्च सर्वप्रमाणविलोप इत्यत आह —

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वाद् दृश्यदर्शने प्रमाणं स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते। प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथा भावाद्दर्शनहेतुरनुमीयते। तमसि प्रदीपमुपाददीथा इत्याप्तोपदेशेनापि प्रतिपद्यते। एवं प्रत्यक्षाऽऽदीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षाऽऽदिभिरेवोपलब्धिः। इन्द्रियाणि तावत् स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते। अर्था प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते। इन्द्रियार्थसन्निकर्षास्तु आवरणेन लिङ्गेनानुमीयन्ते। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद् गृह्यते। एवं प्रमाणविशेषा विभज्य वचनीयाः।* यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतुः

किं प्रमाणादिकारणं तथा चान्धतमसमेव जगत् स्यादिति शून्यतायां पर्यवसानमिति भावः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। यथा हि प्रदीपाऽऽलोकादेर्घटादिप्रकाशः तथा प्रमाणानां प्रमेयप्रकाशकत्वम् अन्यथा प्रदीपस्य घटप्रकाशकत्वे प्रदीपप्रकाशकं चक्षुः तज्ज्ञापकमन्यदित्यनवस्थाभयात् प्रदीपोऽपि न घटप्रकाशकः स्यात् यदि च घटप्रत्यक्षे तत्प्रकाशकानामापत्तिर्नानवस्थेत्युच्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् न हि प्रमाणात् प्रमेयसिद्धौ प्रमाणसङ्करापेक्षिता यदा च प्रमाणसङ्करापेक्षिता तदा तत्रापि प्रमाणमपेक्ष्यताम्? तच्चानुमानादिकमेवेति न प्रमाणान्तरकल्पना न वाऽनवस्था स्वतः प्रमाणसिद्धेरनपेक्षितत्वात् क्वचिदङ्कुरवदपेक्षाऽपि न क्षतिकरीति भावः। प्रदीपस्य प्रदीपान्तरं विना प्रकाशकत्ववत् प्रमाणानामपि प्रमाणमन्तरेणैव प्रमेयप्रकाशकत्वमिति सूत्रार्थ इति केचन मन्यन्ते तान् प्रत्याह भाष्यकारः। क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः" क्वचित् प्रदीपादौ प्रमाणान्तरानिवृत्तिदर्शनात् क्वचिद् घटादौ प्रमाणान्तरानिवृत्तिदर्शनात् प्रमाणान्तरापेक्षादर्शनात् त्वदीयो हेतुरनैकान्तिकः अनियतः तथा च प्रदीपदृष्टान्तात् प्रमाणान्तरापेक्षानिवृत्तिः साध्यते घटदृष्टान्तेन प्रमाणान्तरापेक्षैव किं न साध्यते?

रिति दृश्यदर्शनव्यवस्था लभते। एवं प्रमेयं सत् किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते। सेयं प्रत्यक्षाऽऽदिभिरेव प्रत्यक्षाऽऽदीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो न च प्रमाणमन्तरेण निःसाधनेति। तत्रैव तस्याग्रहणमिति चेत् न अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षाऽऽदीनां प्रत्यक्षाऽऽदिभिरेव ग्रहणमित्युक्तम्। अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति न अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः सङ्गृहीतः। तत्र केनचित् कस्यचिद् ग्रहणमित्यदोषः। एवमनुमानादिष्वपीति। यथोद्धृतेनोदकेनाऽऽशयस्थस्य ग्रहणमिति। दृष्टश्च दर्शनात्। अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च तेनैव मनसा तस्यानुमानं दृश्यते। ज्ञातृज्ञेययोरभेदो ग्रहणस्य ग्राह्यस्य चाभेदः। निमित्तभेदोऽस्तीति चेत् समानम्। न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जानाति न च निमित्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति। समानमेतत्। प्रत्यक्षाऽऽदिभिः प्रत्यक्षाऽऽदीनां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न गृह्यत इति। प्रत्यक्षाऽऽदीनाञ्चाविषयस्यानुपपत्तेः। यदि स्यात् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षाऽऽदीनामविषयः, यत् प्रत्यक्षाऽऽदिभिर्न शक्यं ग्रहीतुं तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत। तत्तु न शक्यं केनचिदुपपादयितुमिति। प्रत्यक्षाऽऽदीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति। केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते।

तथा च दृष्टान्तसमा जातिरयमिति भावः। तद्व्याख्याने कथं नानकोन्त इत्यत्राऽऽह भाष्यकारः—"विशेषहेतुपरिग्रहे सत्युपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः"। ननु...

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति। स चायं क्वचि- न्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनैकान्तः। यथा चायं प्रसङ्गो निवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते एवं प्रमेय- साधनायाप्युपादेयोऽविशेषहेतुत्वात्। यथा स्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते एवं प्रमाणसाधना- याप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात्। सोऽयं विशेषहेतुपरिग्रह- मन्तरेण दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यने- कान्तः। अनेकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त इत्यनैकान्तो विशेषहेत्व- भावादिति। विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनु- ज्ञानादप्रतिषेधः। विशेषहेतुपरिगृहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपसंह्रियमाणो न शक्योऽननुज्ञातुम्। एवञ्च सत्यनैकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति। प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभि- रुपलब्धावनवस्था चेन्न संविद्विषयनिमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः। प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभे इति। प्रत्यक्षं मे ज्ञानम् आनुमानिकं मे ज्ञानम् औपमानिकं मे ज्ञानम् आगमिकं मे ज्ञानमिति। संविन्निमित्तञ्चोपलभमानस्य धर्मार्थ- सुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते। सोऽयं तावत्येव निवर्तते न चास्ति व्यवहारान्तर- मनवस्थासाधनीयं येन प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाददीतेति ॥ १९ ॥

विशेषहेतुः व्यतिपक्षधर्मता अन्यस्य परिग्रहः सः। उपसंहारस्य स्वसाधनस्य अभ्यनुज्ञा तु उभयानैकान्तोऽस्मिन् प्रतिषेधो न भवति ॥ १९ ॥

समाप्तं प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम्।

दिग्देशकालाऽऽकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु ज्ञानाभावात् तान्यपि कारणानीति। * अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तेर्दिगादीनामपरिवर्जनीयत्वात्। * यदाऽप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदाऽपि सत्सु दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यम्। न हि दिगादीनां सान्निध्यं शक्यं परिवर्जयितुमिति। तत्र कारणभावे हेतुवचनम् एतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति ॥ २२ ॥

आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्युपसङ्ख्येय इति। तत्रेदमुच्यते —

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मनो लिङ्गं तद्गुणत्वात्। न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ॥ २३ ॥

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इति वर्त्तते। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यमाने सिध्यत्येतत् मनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारणमिति। * प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम्। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानः।

ननु एवं दिगादीनामपि कारणत्वं स्यादित्याशङ्कते। — यथाकथञ्चित् पौर्वापर्य्यस्य तत्रापि सत्त्वात् तेषामन्यथासिद्धिर्येन प्रसज्यतेऽप्येवम् ॥ २२ ॥

अग्रोत्तरमभिधातुमाह। — आत्मनो नावरोधोऽसङ्ग्रहः कारणत्वेनेति न कुतः — ज्ञानलिङ्गत्वात् — ज्ञानं लिङ्गं यस्य तत्तथा ज्ञानं हि भावकार्य्यं समवायिकारणमाश्रयति तच्च परिशेषादात्मेव दिगादीनाञ्च कारणत्वे न मानमिति भावः। इत्थञ्च समवायिकारणस्याऽऽत्मनो मनसा संयोगोऽसमवायिकारणमित्यप्यर्थात् सिद्धम् ॥ २३ ॥

आत्मशरीरादिसंयोगस्य कुतो नासमवायिकारणत्वम्? इत्यतो मनसः प्राधान्ये युक्तिमाह। — नानवरोध इत्यनुवर्त्तते इन्द्रियमनोयोगद्वारा ज्ञानायौगपद्यनियामकत्वेन

असमानत्वात तस्य ग्रहणम। सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयो सन्निकर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नाऽऽत्ममनसो सन्निकर्षस्येति। एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्त प्रणिधानवशात प्रबुध्यते। यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोध कारणं भवतः, तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्त प्रबोध ज्ञानमुत्पद्यते। तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति किं तर्हि इन्द्रियार्थयो सन्निकर्षस्य? न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति। एकदा खल्वयं विषयान्तराऽऽसक्तमना सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते। यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम। न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यम्। गुणत्वात नाऽऽत्ममनसो सन्निकर्षस्येति ॥ २४ ॥

प्राधान्ये च हेत्वन्तरम —

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयो सन्निकर्षस्य पृथग्वचनम् ॥ २४ ॥ क

सकलात्मनसोऽपि ह्यनवसायव्यक्तमिति शरीरमनोयोगस्य न साधारणकत्वमिति भाव इत्यत आऽऽत्ममनःसंयोगसमवायिकारणत्वं युक्तम ॥ २४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। प्रत्यक्षानां निमित्तत्वात प्रत्यक्षासाधारणकारणत्वात्। अयमर्थः — प्रत्यक्षसूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिधानं हि न कारणाभिधित्सया येनाऽऽत्ममनःसंयोगानभिधानेन न्यूनत्वम् अपि तु लक्षणाभिप्रायेण तत्र च सामग्रीघटकस्येव असाधारणकारणघटकस्यापि लक्षणस्य सुवचत्वात इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चासाधारणत्वेन पृथग्वचनम् आत्ममनःसंयोगादिसाधारणकारणाद् व्यवच्छिद्य लक्षणघटकतया वचनं युक्तम्। अयं भावः — इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयाखिलस्य इन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयाखिलत्व

ष्यते। नेदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते।
मनःसंयोगानपेक्षत्वाच्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २६ ॥

अथ मा भूद् व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारणमिष्यते तदवस्थमेवेदं भवति। ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यमिति।—

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

नास्ति व्याघातः। न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते। अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति। अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते, तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नाऽऽत्ममनसोः सन्निकर्षविषयम्। तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति। असति प्रणिधाने सङ्कल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति। मनसि क्रिया कारणं वाच्यमिति। यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रयत्नो मनसः प्रेरक आत्मगुणः एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते तेन ह्यप्रेर्य्यमाणे मनसि संयोगाभावात्

अत्र हि कदाचित् चक्षुर्घटसंयोगादौ विद्यमानेऽपि चाक्षुषादेर्व्याहतत्वं इन्द्रियार्थसंयोगो न हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

समाधत्ते।—अर्थविशेषस्य गीतादेः प्राबल्यात् उद्भूतत्वाद्गीतादौ श्रवणेन तथा च गीतश्रवणे चाक्षुषाप्रत्यक्षाभावात् प्रतिबन्धकाभावस्य च कार्य्यजनकत्वात् तस्य कारणं चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वेन पूर्वपक्षो न युक्त इति। परन्तु—इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमस्तु न तु इन्द्रियमनोयोगादेरन्यत्वमिति भ्रान्तः प्रवृत्तः व्याहतत्वादहेतुः।—इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वमित्यतो हेतुत्वं न युक्तम्। कुतः?—व्याहतत्वात्—इन्द्रियमनोयोगादहेतुताया अभ्युपगमात्तद्व्याघाताऽऽपत्तेः,

ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थतोऽस्य निवर्त्तेत । एषितव्यश्चास्य गुणान्त-
रस्य द्रव्यगुणकर्मकारणत्वम् अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां
भूतसूक्ष्माणां मनसाञ्च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरी-
रेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इति एतत् किल प्रत्यक्षम् तत् खल्वनुमानमेव । कस्मात्?—एकदेशग्रहणाद् वृक्षस्योपलब्धेः । अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते । न चैकदेशो वृक्षः । तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति । किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशादर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे । अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि । द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति । अवयवसमूहपक्षे तावत् एकदेशग्रहणाद् वृक्षबुद्धेरभावः । नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृक्षः गृह्यमाणैकदेशवदिति । अथैकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयः । अस्यैकदेशसम्बन्धस्याग्रहणात् एकदेशसम्बन्धस्याग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्माद् वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति ॥ २८ ॥

भ्रमः खण्डयति नार्थविशेषप्राबल्यात् नास्ति व्याघातः कुतः?—अर्थविशेषस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राबल्यात् तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षप्राधान्याद्धि पूर्वमुक्तं न त्वितरनिषेधाभिप्रायेणेति ॥ २७ ॥

ननु सति प्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तरत्वे तल्लक्षणपरीक्षा सङ्गच्छते तदेव तु नास्तीत्याशङ्कते । प्रत्यक्षत्वेनाभिमतं घटादिज्ञानम् अनुमानमेवेति एकदेशस्य पुरोभागस्य ग्रहणानन्तरमुपलब्धेः तथा चैकदेशग्रहणाऽऽत्मकात् ज्ञानजन्यत्वाद् वृक्षादिज्ञानम् अनुमानात्मकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते। तच्च—

न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात ॥ २९ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानम। कस्मात?—प्रत्यक्षेणैवोपलम्भात। यत्तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भ न चोपलम्भो निर्विषयोऽस्ति यावच्चार्थजात तस्य विषय तावदभ्यनुज्ञायमान प्रत्यक्षव्यवस्थापक भवति। किं पुनस्तत अन्यदर्थजातम अवयवी समुदायो वा। न चैकदेशग्रहणमनुमान भावयितु शक्य हेत्वभावादिति। * अन्यथाऽपि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात् * प्रत्यक्षपूर्वकमनुमान सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमान भवति। यच्च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनो प्रत्यक्ष यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहण नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति। न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात। न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमान भवति। सोऽय प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥ २९ ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रम्, किं तर्हि?—एकदेशोपलब्धिस्तत्सह चरितावयव्युपलब्धिश्च। कस्मात्? -अवयविसद्भावात्। अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धि कारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति। * अकृत्स्न

समाधत्ते।—प्रत्यक्षमनुमानमिति न प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमितत्वं नत्यर्थ। यावत्तावदुपलम्भात् यावत्तावताऽपि यस्य कस्यचिद् भागस्य प्रत्यक्षेणान्द्रियेणोपलम्भात उपलम्भस्य वराऽप्यभ्युपगमात इदमुपलक्षण शब्दगन्धादिप्रत्यक्षस्यावारणात् न प्रत्यक्षमात्रं पक्ष इ ापि बोध्यम ॥ २९ ॥

यदपि वृक्षादिज्ञानस्यानुमितत्वमिति तदपि दूषयति।—न च नवत्यथ न चैकदेशस्यैवोपलब्धिरत्रापि युक्तम अवयविसद्भावात यतो हि अवयव्यपि प्रत्यक्ष

ग्रहणादिति चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानात्। नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति। सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तेति। कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्याम्भवति। अकृत्स्नमिति शेषे सति। तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति। अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति। अङ्ग तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति। न ह्यस्य कारणेभ्योऽन्ये एकदेशा भवन्तीति। तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति। इदं तस्य वृत्तम्—येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ग्रहणमवयवानाम्। तैः सह गृह्यते। येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते। न चैतत्कृतोऽस्ति भेद इति। * समुदायोऽप्यशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा उभयथाग्रहणभावः। * मूलस्कन्धशाखापलाशादीनाम् अशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति। अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते। प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते, प्राप्तिमतामग्रहणात्। सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्प्यते न समुदायमात्र इति॥ ३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

यदुक्तमवयविसद्भावात् प्राप्तमतामयमहेतुः साध्यत्वात्।

अवयवमन्यच्चैकाः।नाऽवयविनोऽपि प्रत्यक्षं न व्याहतम्। तेनाऽ सह चेत् समग्राणि ग्रहीत्वा [illegible] भावः॥ ३ ॥

समाप्तं प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम्।

अथ अवयविसद्भावादिति हेतुसाधनानीपाद्यावयविप्रकरणमारभते।—अवयविनि सन्देहः साध्यत्वादिति यथाश्रुतार्थो न सङ्गच्छते वज्रादौ व्यभि

साध्यत्वादवदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति। अनुप पत्तिमेतत। एवञ्च सति विप्रतिपत्तिमात्रम्भवति विप्रति पत्तेश्चावयविनि संशय इति ॥ ३१ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धे ॥ ३२ ॥

यद्यवयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते। किं तत्सर्वम — द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया। कथं कृत्वा ?—परमाणु समवस्थान तावद्दर्शनविषयो न भवतीत्यतीन्द्रियत्वादणू । द्रव्यान्तरञ्चावयविभूत नास्ति। दर्शनविषयस्थाश्चेमे द्रव्याद गृह्यन्ते। तन निरधिष्ठाना न गृह्येरन। गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको महान संयुक्त स्पन्दत आस्ते मृण्मयश्चेति। सान्ति चेमे गुणादयो धर्मा इति। तेन सर्वस्य ग्रहणात पश्यामोऽस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति ॥ ३२ ॥

चारात्तस्मादयमथ —अवयविनि साध्यत्वादसिद्धत्वात सन्देह अवयावसद्भावासि तो हेतौ तथा च सन्दिग्धासिद्धो हेत्वाभास भाव। तत्र च त्यत्व स्पशवत्त वा अणुत्वन्याय्य न वैत्यान्या विप्रतिपत्तय तत्र च सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वाऽऽवृत त्वानावृतत्वाद्यनेकविरुद्धधर्माध्यासादेकोऽवयवी न सम्भवति तथा हि —शाखाग्र च्छेदेन कम्प मूलावच्छेदेन तदभावोऽप्युपलभ्यत न चैकस्मिन्नेव द्रव्ये एकदेव विरुद्ध धर्मद्वयसमावेश सम्भवति तस्मादवयवा एव तथाभूता न त्वन्योऽवयवी मानाभावात एव महारजतरक्तकम्बलस्याएकस्य देशाऽवच्छेदनाऽऽरक्तत्वोपलम्भात एवमावृतप्रदेश वनावृतत्वोपलम्भादवसेयम् इति बौद्धाना पूर्वपक्ष अत्र च बौद्धाना पूर्वपक्षमतस्या वार्त्तिककृत त्वाख्यातान च विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। अवयविनाऽसिद्धौ तद्गुणकर्मादीनां सर्वेषामग्रहणम् तथा च सकम्पाकम्पत्वरक्तारक्तत्वादिकमपि न स्यात् परमाणुगतत्वात प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् ॥ ३२ ॥

धारणाऽऽकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥[1]

अवयव्यर्थान्तरभूत इति। सङ्ग्रहकारिते वै धारणाऽऽकर्षणे। सङ्ग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम्। स्नेहद्रवत्वकारितम् अपां संयोगादामे कुम्भे अग्निसंयोगात् पक्वे यदि त्ववयवकारिते अभविष्यतां पांश्वराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्येताम्। द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जतुसङ्गृहीतेष्वपि नाभविष्यतामिति। अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको मा भूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य इति। एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धिविषयं पर्यनुयोज्यः। किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया आहोस्वित् नानाऽर्थविषयेति। अभिन्नार्थविषयेति चेत् अर्थान्तरानुज्ञानादवयविसिद्धिः। नानाऽर्थविषयेति चेत् भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः। अनेकस्मिन्नेक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति ॥ ३३ ॥

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३४ ॥[2]

यथा सेनाऽङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः। एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति। यथा गृह्यमाणपृथक्त्वानां खलु सेनावनाङ्गानामारात् कारणान्तरतः पृथक्त्वस्याग्रहणम्। यथा गृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नाराज्जातिग्रहणं भवति। गृह्यमाणस्पन्दानामारात् स्पन्दाग्रहणम्। गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति

---

[1] हेत्वन्तरमाह।—अवयव्यवयवातिरिच्यते तथा सति धारणाऽऽकर्षणे उपपद्येते अन्यथा परमाणुपुञ्जत्वे एकदेशधारणेन सकलधारणमेकदेशाऽऽकर्षणेन सकलाऽऽकर्षणञ्च न स्यातामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

[2] इदमत्र बोध्यम् —नौकाऽऽकर्षणेन नौस्थस्याऽऽकर्षणवत् कुण्डधारणेन कुण्डस्थदधि

भाक्तः प्रत्ययो भवति। न त्वगृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणात्
पृथक्त्वस्याग्रहणात् भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति।
इदमेव च परीक्ष्यते।—किमेकप्रत्ययोऽणुसमूहविषय आहो-
स्विन्नेति? अणुसमूह एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाण-
मुदाहरणमिति युक्तम्। साध्यत्वादिति। दृष्टमिति चेन्न
तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः। यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेना-
वनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम्। न च
दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति। तच्च नैवं तद्विषयस्य परीक्षो-
पपत्तेः दृष्टविषय एवायं परीक्ष्यते। योऽयमेकमिति प्रत्ययो
दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषय आहोस्विदणुसमूहविषय
इति अतः दृष्टमन्यतरस्य साधकं न भवति। नानाभावे
चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम् अतस्मिं-
स्तदिति प्रत्ययः। यथा स्थाणौ पुरुष इति। ततः किमिति? अत-
स्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानाभावः। यथा
पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्? योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययः
तस्मिन् सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषोऽयमिति।
एवं नानाभूतेष्वेकमिति प्रत्ययग्रहणात् प्रधानं सति भवि-
तुमर्हति। प्रधानञ्च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते, तस्मादेक
एवायमभेदप्रत्यय एकमिति। इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः
प्रधानमिति चेत् न विशेषहेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था।
श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेक-
प्रत्ययस्येति। एवञ्च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते
विशेषहेत्वभावात्। अणुषु सञ्चितेषु एकप्रत्ययः किमतस्मिं-
स्तत्प्रत्ययः स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्। अथ शब्दे तथा।
तस्मिंस्तदिति प्रत्ययः यथा शब्दस्यैकत्वात् स शब्द इति

धारणाकर्षणोपपत्ते   विजातीयसंयोगविभागनिवृत्तिविभागाभावाभावप्रत्युपपत्ते श्च।

विशेषहेतुपरिग्रहणमन्तरेण दृष्टान्तो संशयमापादयत इति । कुम्भवत् संशयमात्रं गन्धादयोऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय इति । एवं परिमाणसंयोगस्पन्दजातिविशेषप्रत्यया अप्यनुयोज्यास्तेषु चैव प्रसङ्ग इति । एकत्वबुद्धिस्तस्मिन्नतदिति प्रसक्ता इति विशेषहेतुरणुसमूहेनेति प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् एकमिदं महच्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ समानाधिकरणौ भवतः । तेन विज्ञायते यन्महत् तदेकमिति । अणुसमूहेऽतिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत् सोऽयममहत्स्वणुषु महत्प्रत्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति । किञ्चातः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वात् प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेन । अणुः शब्दो महानिति व्यवसायात् प्रधानासिद्धिरिति चेत् न मन्दतीव्रताग्रहणमियत्ताऽनवधारणात् यथा द्रव्ये । अणुः शब्दोऽल्पो मन्द इत्यर्थस्य ग्रहणं महान् शब्दः पटुस्तीव्र इत्यर्थस्य ग्रहणम् । कस्मात् ? इयत्ताऽनवधारणात् । न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानय मित्यवधारयति । यथा बदरामलकबिल्वादीनि । संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रयप्राप्तिग्रहणम् । द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत् कोऽयं समुदाय ? प्राप्तिरनेकस्य अनेका वा प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत् प्राप्तिग्रहणं प्राप्त्याश्रितायाः । संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते, अनेकसमूहः समुदाय इति चेन्न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात् * द्वाविमौ संयुक्ताविति ग्रहणे सति नानेकसमुदायाऽऽश्रयः संयोगो गृह्यते । न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति । तस्मान्महती द्वित्वाऽऽश्रयभूते द्रव्ये संयोगस्य स्थानमिति । * प्रत्यासत्ति

पूर्वोक्तां शङ्कामनवसायोत्तरो मन्यमानस्तत्परोक्तं समाधानमाशङ्कते । अतिदूरस्थे मनुष्यतरुप्रभृतावमहत्त्वेऽपि सन्निकर्षादुत्पद्यमानत्ववत् एकपरमाणावमहत्त्वेऽपि

प्रतिघातावसाना संयोगो नार्थान्तरमिति चेत् न, अर्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य शब्दरूपादिसन्तानहेतुः संयोगः। न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्पर्शे च कारणत्वं गृह्यते। तस्मात् गुणान्तरं प्रत्ययविषयश्चार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डली गुरुः अकुण्डलश्छात्र इति संयोगबुद्धेः यद्यर्थान्तरं न विषयः। अर्थान्तरप्रतिषेधस्तर्हि विषयः। तत्र प्रतिषिध्यमानवचनम्। संयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषिध्यते। तद्वक्तव्यमिति। द्वयोर्महतोराश्रितस्य ग्रहणान्नाणुविषय इति जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्या प्रत्याख्यानम्। प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः। आधि करण्यस्याभिव्यक्त्यधिकरणवचनम्। अणुसमवस्थानं विषय इति चेत् प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम्। किमप्राप्तमणुसमव स्थानं तदाश्रया जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति।

अप्राप्ते ग्रहणमिति चेत् व्यवहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युप लब्धिप्रसङ्गः। न व्यवहितेऽणुसमवस्थाने तदाश्रया जातिविशेषा गृह्येत। प्राप्ते ग्रहणमिति चेत् मध्यपरभागयोरप्राप्तौ वर्नाभिव्यक्तिः यावत् प्राप्तं भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य। यावति प्राप्ते जाति विशेषो गृह्यते, तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति। तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेऽर्थभेदः। एवञ्च सति योऽयमणु समुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वं प्रतीयेत। यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति। तस्मात् समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभि व्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति ॥ ३४ ॥

१ सभू [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] नातीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षं [illegible] [illegible]त्वात् सत्वात् सतोऽवयविनः प्रत्यक्षं युज्यते न त्वणूनां महत्त्वाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥

समाप्तमवयविपरीक्षाप्रकरणम्।

दकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णकाष्ठाऽऽदिवहनञ्चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण। पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासाञ्चिदिति। नेदं मयूरवाशितं तत्सदृशोऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्याऽनुमानमिति। यस्तु सदृशात् विशिष्टात् प्रकृत्यादिविशिष्टं मयूरवाशितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गम्। यथा सर्पाऽऽदीनामिति। सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य योऽर्थविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुत्सत इति। ॥ ३६ ॥

त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तम् अत्र च —

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्द्ध्वं स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितकालः। योऽधस्तात् स पतितव्योऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः। नेदानीं तृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत। तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यत इति ॥ ३७ ॥

टिका। [illegible] पिपीलिकाण्डसञ्चारादिवृष्ट्यनुमानप्रकृतसदृशहेतावपि लिङ्गीभूतानां नद्यादीनामेव विशिष्टत्वात् न च सर्वत्र व्यभिचारशङ्का स्वरूपस्य तस्य तर्कस्य तत्प्रयोजनान्न दोष इत्याशयः ॥३६॥

समाप्तमनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ।

अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिमतं तन्न युक्तम् वर्त्तमानाभावेन तदधीनमानत्वात् तयोरभावेन कालत्रयाऽनुमेयविषयाभावादित्याशयेन वर्त्तमानपरीक्षाप्रकरणमारभमाणो वर्त्तमानमाक्षिपति। वर्त्तमानाभावे अतीतानागतभिन्नकालत्वाभावं व्युत्पादयति पततः इति।—पततः फलादेः वृन्तावधिकः कः न दृष्टः पतिताध्वा भूम्यवधिकः कश्चन पतितव्याध्वा न तु वर्त्तमानस्य प्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ ३७ ॥

तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥३८॥

नाध्वव्यङ्ग्यः कालः किं तर्हि?—क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति। यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः। यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः। यदा द्रव्ये वर्त्तमाना क्रिया गृह्यते स वर्त्तमानः कालः। यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते। पतितः काल इति भूता क्रिया पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधः पततीति क्रियासम्बद्धम्। सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णातीति वर्त्तमानः कालः। तदाश्रयौ चेतरौ कालौ तदभावे न स्यातामिति ॥ ८॥

अथापि —

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥३९॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिध्यतः प्रतिपद्येमहि वर्त्तमानविलोपम्। नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः। नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः। कया युक्त्या?— केन कल्पेनाऽतीतः? कथमतीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः?—कया युक्त्या?—केन च कल्पेनानागतः?—कथमनागतापेक्षाऽतीतसिद्धिः?—नैतच्छक्यं निर्वक्तुम्। अव्याकरणीय एष वर्त्तमानलोपः। यश्च मन्येत ह्रस्वदीर्घयोः स्थलनिम्नयोश्छायाऽऽतपयोश्च यथेतरेतरापेक्षया सिद्धिः। एवमतीतानागतयोरिति। तन्नोपपद्यते, विशेषहेत्वभावात्। दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते। यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षौ सिध्येते एवमतीतानागताविति।

समाधत्ते।—वर्त्तमानाभावे तयोरतीतानागतयोरप्यभावः स्यात् तयोस्तदपेक्षत्वात् वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं ह्यतीतत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं ह्यनागतत्वमिति भावः ॥ ३८ ॥

नतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धिरिति। यस्मादेकाभावेऽन्यतरा भावादुभयाभाव। यद्यकस्यान्यतरापेक्षामाह अन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा ? यद्यन्यतरस्यकाप ... एकस्येदानीं किमपेक्षा ? एवमेकस्याभावेऽन्यतरन्न सिध्यतीत्युभयाभाव प्रसज्यते ॥ ३९ ॥

अथसद्भावव्यङ्ग्योऽयं वर्त्तमान कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुण विद्यते कर्मेति। यस्य चायं नास्ति तस्य—

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्ते ॥ ४०॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम। न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्निकृष्यते। न चायं विद्यमानं सत् किञ्चिदनुजानाति। प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयं प्रत्यक्षज्ञानं सर्वन्नोपपद्यते। प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्वकत्वात् अनुमानागमयोरनुपपत्ति। सर्वप्रमाणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति। उभयथा च वर्त्तमान कालो गृह्यते क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः यथा—द्रव्यं द्रव्यमिति। क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः यथा—पचति छिनत्तीति। नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तान क्रियाऽभ्यासश्च। नानाविधा चैकार्था क्रिया पचतीति। स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचन तण्डुलावपनमेधोऽपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वीघट्टनं मण्डस्रावणमधोऽवतारणमिति। छिनत्तीति क्रियाऽभ्यासः उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते ॥ ४० ॥

ननु तयोः परस्परापेक्षयैव सिद्धेन वर्त्तमानापेक्षत्यत आह। अन्योऽन्याऽऽश्रया ... इति भाव ३९ ॥

तत्र ... का नेति ?—अतो गुणान्तरमाह।—वर्त्तमानाभावे प्रत्यक्षं नोपपद्यते प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानविषयत्वात्। अत एवास्य — सम्बद्ध वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना इति। प्रत्यक्षाभावे च सर्वमेव ग्रहणं ज्ञानं न स्यात् प्रत्यक्षमूलकत्वादितरज्ञानानामिति भाव ॥ ४ ॥

यच्चेदं पच्यमानं छिद्यमानञ्च तत् क्रियमाणम् तस्मिन् क्रियमाणे —

कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणम् ॥ ४१ ॥

क्रियासन्तानोऽनारब्धश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पक्ष्यतीति। प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतः कालोऽपाक्षीदिति। आरब्धक्रियासन्तानो वर्त्तमानः कालः पचतीति। तत्र या उपरता सा कृतता। या चिकीर्षिता सा कर्त्तव्यता। या विद्यमाना सा क्रियमाणता। तदेवं क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचति पच्यत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यते। क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नारम्भो नोपरम इति। सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते अपवृक्तो व्यपवृक्तश्चातीतानागताभ्याम्। स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति। क्रियासन्तानाविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः पचति छिनत्तीति। अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य (स्व) विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषूत्प्रेक्षितव्यः। तस्मादस्ति वर्त्तमानः काल इति ॥ ४१ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति। न चैवं भवति, यथा गौरेवं गौरिति। प्रायःसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति। न हि

ननु यदि वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वञ्च भविष्यत्त्वं तदा वर्त्तमान एव घटे कथं श्यामः आसीत् रक्तो भविष्यतीति धीः अत आह।—वर्त्तमानेऽपि घटे श्यामरक्तरूपादीनां कृतताकर्त्तव्यतयोरतीतता भविष्यत्ताश्चोपपत्तेश्च इदमप्यतीतानागतत्वम् व्यवहारः परम्परासम्बन्धादित्यर्थः ॥४१॥

समाप्तं वर्त्तमानपरीक्षाप्रकरणम्।

अथावसरप्राप्तं क्रमप्राप्तोपमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति।—प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानमुक्तं तन्न युक्तम् यतः साधर्म्यमात्यन्तिकं प्रायिकमेकदेशिकं वा न सम्भवति न

भवति यथाऽनड्वानेव महिष इति। एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति न हि सर्वेण सर्वमुपमीयत इति ॥ ४२ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

न साधर्म्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते। किं तर्हि?—प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते? यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धुं शक्यम्। तस्माद् यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति ॥ ४३ ॥

अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम्—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४४ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानम् एवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते ॥ ४४ ॥

इह चात्यन्तसाधर्म्येण गौरिव गौरित्युपमानं न प्रवर्त्तते न वा प्रायिकसाधर्म्येण गौरिव महिष इति न च यत्किञ्चित् साधर्म्येण मेरुरिव सर्षप इति साधर्म्यस्य चोपलक्षणत्वाद्वैधर्म्योपमानमप्येवं खण्डनीयम् ॥ ४२ ॥

समाधत्ते।—प्रसिद्धं प्रकर्षेण माहिषादिभ्यो व्यावृत्त्या सिद्धं ज्ञातं यत् साधर्म्यं तस्य सामर्थ्योपमितिकरणत्वान्न दोषः साधर्म्यस्य प्रकर्षाद्यनुसारेण क्वाचित्काभावात् ॥ ४३ ॥

अनुमानेन चरितार्थं नोपमानं प्रमाणान्तरमिति पूर्वपक्षिमतमाशङ्कते।—प्रत्यक्षेण गोसादृश्यविशेषेण अप्रत्यक्षस्य गवयपदवाच्यत्वस्यानुमितेर्नोपमानं प्रमाणान्तरमिति ॥ ४४ ॥

विशिष्यत इत्याह कया युक्त्या ?—

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४५ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयं गोसमानमर्थं पश्यति तदाऽयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते। न चैवमनुमानमिति। परार्थञ्चोपमानम्। यस्य ह्युपमानमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति। * परार्थमुपमानमिति चेत्? न स्वयमध्यवसायात्। * भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरेवं गवय इति। नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते। उपमानन्तु तन्न भवति। प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्। न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति ॥ ४५ ॥

अथापि—

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम्। अयन्त्वनयोर्विशेष इति ॥ ४६ ॥

समाधत्ते यति।—अप्रत्यक्षे व्याप्यवत्ताऽप्रत्यक्षे अनुमितित्वेन प्रमाणार्थं प्रमाणजनकमुपमानस्य न पश्याम इत्यर्थः अथवा गवयेऽवृत्तौ अप्रत्यक्षे गवयपदे ... उपमानस्य प्रमाणार्थं प्रमाम् उपमानजन्यां प्रमाम् अनुमितित्वेन न पश्याम इत्यर्थः व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु व्याप्तिज्ञानं विनापि कल्प्यतामित्यत्र युक्त्यन्तरमाह।—अनुमानादुपमानस्य नाविशेष तथेत्युपसंहारात् यथा गौस्तथा गवय इति ज्ञानादुपमानासिद्धेः उपमानाधीनसिद्धेरुपमितेः तथा च व्याप्तिज्ञानानपेक्षसादृश्यज्ञानाधीनोपमिति र्विलक्षणैवेत्यर्थः किञ्च नानुमितावितिकर्तव्यतयानुव्यवसायसिद्धोपमिति त्वापलापेन शक्यत इत्याशयः ॥ ४६ ॥

समाप्तमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम्।

शब्दोऽनुमानम्, अर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥४७॥

शब्दोऽनुमान न प्रमाणान्तरम। कस्मात् ?—शब्दार्थस्यानु मेयत्वात। कथमनुमयत्वम ?—प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धे, यथाऽनुप लभ्यमानो लिङ्गी मितन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम एव मितेन शब्देन पश्चान्मीयतऽर्थोऽउमनुपलभ्यमान इत्यनु मान शब्द ॥ ४७ ॥

इतश्चानुमान शब्द ।—

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धि। अन्यथा ह्युपलब्धि रनुमान अन्यथापमान। तद्व्याख्यानम —शब्दानुमानयोस्तप लब्धिरद्विप्रवृत्ति यथाऽनुमान प्रवत्तत तथा शब्दऽपि। विशेषा भावादनुमान श द इति ॥ ४८ ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

शब्दोऽनुमानमिति वत्तते। सम्बद्धयोश्च शब्दार्थया सम्बन्ध प्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणम्। यथा सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिना सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति ॥ ४९ ॥

क्रमप्राप्त शब्द परीक्षत पूर्वपक्षयति।—शब्द ऽनुम नामत्यस्य शाब्दबोधा ऽनुमातिरिति पर्यवसितार्थ तथा च शब्दो लिङ्गविधयाऽनुमितिकरणम अथस्य शब्दप्रतिपाद्यस्य अनुपलब्धरप्रत्यक्षत्वात अनुमेयत्वात्ति तथा च शाब्दज्ञानमनु मितिरप्रत्यक्षाविषयत्वात प्र चभिन्नत्वादित्यव तात्पर्यम ॥ ४७ ॥

इत्यन्तरमाह —उपलब्ध शाब्दबोधत्वमाभमताया अनुमितित्वनाभमतायाश्च ऽद्विप्रवृत्तित्व। अद्विप्रकारत्वात अनुमितित्व शाब्दत्वञ्च न जातिद्वयम् शब्दस्य लिङ्गविधया बोधकत्वाल्लिङ्गान्तरकज्ञानवद्विजातीयत्वाभावात ॥ ४८ ॥

हेत्वन्तरमाह।—सम्बन्धाद्व्याप्तिसम्बन्धात् ज्ञायमानादित शेष शब्दो हि व्याप्तिपक्षधर्मापेक्षो बोधयात तेन शाब्दबोधोऽनुमितिरिति भाव ॥ ४९ ॥

यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति तन्न ।—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्यय ॥ ५० ॥

स्वर्ग अप्सरस उत्तरा कुरव, सप्त द्वीपा समुद्र, लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात प्रत्यय । किं तर्हि ?—आप्तैरयमुक्त शब्द इत्यत सम्प्रत्यय । विपर्य्ययेण सम्प्रत्ययाभावात । न त्वेवमनुमानमिति । यत पुनरुपलब्धे रद्विप्रवृत्तित्वादिति । अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धे प्रवृत्तिभेद । तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति । यत्तु पुनरिद सम्बन्धाच्चेति । अस्ति शब्दार्थयो सम्बन्धोऽनुज्ञात । अस्ति च प्रतिषिद्ध । अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञात । प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयो सम्बन्ध प्रतिषिद्ध ॥ ५० ॥

कस्मात् ?—

प्रमाणतोऽनुपलब्धे ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्ते र्नोपलब्धि अतीन्द्रियत्वात । येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्द, तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थ । समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयो प्राप्तिर्गृह्येत इति । प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे शब्दार्थयो शब्दान्तिके वाऽर्थ स्यात, अर्थान्तिके वा शब्द स्यात् उभय वोभयत ॥ ५१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम ।—आप्तस्य भ्रमादिशून्यस्य च उपदेश शब्द तत्र यत् सामर्थ्य आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्व तत अथवा आप्तप्राप्त उपदेशसामर्थ्यम् आकाङ्क्षादिमत्त्व तत तत्सहकारात सावधारणस्वाय निर्देश तेन व्याप्तिज्ञानपक्षताकाङ्क्षादिज्ञानान्नर्थ सम्प्रत्यय शाब्दबोध सम्भवतीति नानुमानान्तर्भाव शब्दस्येत्यर्थ शब्दादनुभव प्रत्येमि न त्वनुमिनोमीत्यनुभवादिति भाव ॥ ५० ॥

अथ खल्वयम —

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभाव ॥५२॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थ। न चायमनुमानतोऽप्युप लभ्यत शब्दान्तिकेऽर्थ इति। एतस्मिन पक्षेऽप्यस्य स्थान करणोच्चारणीय शब्द तदन्तिकेऽर्थ इति। अन्नाग्न्यास शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन। न च प्रगृह्यन्त। अग्रहणान्नानुमेय प्राप्तिलक्षण सम्बन्ध अर्थान्तिक शब्द इति स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम। स्थान कण्ठादय करण प्रयत्नविशेष तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति। उभय प्रतिषेधाच्च नोभयम। तस्मान्न शब्देनार्थ प्राप्त इति॥ ५२।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेध ॥ ५३ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयत अस्ति शब्दार्थ सम्बन्धो व्यवस्थाकारणम। असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्र प्रत्ययप्रसङ्ग। तस्मादप्रतिषेध सम्बन्धस्येति॥ ५३ ॥

शब्दार्थयो सम्बन्धाभाव इत्यप्याह।—शब्देन सहार्थस्य सम्बन्धाभाव व्याप्ति भाव एतमाह पूरणेति।—यदि शब्दस्यार्थेन व्याप्ति स्यात तदाऽन्नाग्न्यासिशब्द उच्चारणमुखपूरणमुखप्रदाहमुखपाटनानि स्यु शब्दस्य व्याप्यस्य सत्त्वनान्तरीयकत्वा पसत्त्वात ॥ ५२ ॥

तत् किं शब्दोऽसम्बद्ध एवार्थं प्रत्याययति ? तथा सत्यातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते। – अप्रतिषेध इति। सम्बन्धप्रतिषेधो न शब्दार्थयो सम्बन्धस्य व्यवस्थितत्वात। कोऽर्थ देव हि शब्द कश्चिदर्थं बोधयति न सर्व स भवति इत्यस्य सम्बन्ध स्वीकृतो तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरप्यावश्यकी स च सम्बन्धो न मुखपूरणादिनियामक इति भाव ॥५३॥

अत्र समाधि ।--

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

न सम्बन्धकारित शब्दार्थव्यवस्थानम। किं तर्हि ?—समय कारित यत तदवोचाम,—अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञात शब्दार्थयो सम्बन्ध इति। समय तम वोचामेति। क पुनरय समय ? अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयम इत्यभिधानाभिधेयनियमनियोग। तस्मिन्नुपयुक्त शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति। विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभाव। सम्बन्धवादिनाऽपि चायमवर्जनीय इति। प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम। समयपालनार्थं चेद पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यान व्याकरणम। वाक्यलक्षणया वाचाऽर्थो लक्षणम पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति। तदेव प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थजुषोऽप्यनुमान हेतुन भवतीति ॥ ५४ ॥

जातिविशेषे चानियमात ॥ ५५ ॥

सामयिक शब्दादर्थसम्प्रत्यय न स्वाभाविक। ऋष्यार्य म्लेच्छाना यथाकाम शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते। स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकाम न स्यात्।

उत्तरयति।—सम्मतेऽपि शब्दार्थयोरव्यवस्था न शब्दाधीनस्यार्थसम्प्रत्ययस्य सामयिकत्वात शक्तिग्रहाधीनत्वात शक्तिरूपसम्बन्धेन च न व्याप्ति तस्याश्च शक्तिनिग्राहकसम्बन्धाधीनत्वादिति भाव ॥ ५४ ॥

शब्दस्यार्थेन सह न स्वाभाविक सम्बन्ध जातिविशेषेऽनियमात शब्दस्यानियतार्थकत्वदर्शनात आर्य्या हि यवशब्दाद्दीर्घशूकाविशेष प्रतियन्ति म्लेच्छास्तु

यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषं व्यभिचरतीति ॥ ५५ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु । तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवानृषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति । कस्मात् ?—अनृतदोषात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात् अदृष्टार्थमपि वाक्यम् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः (मैत्री उप० ६।३६) इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च । हवने—उदिते होतव्यम् अनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम् इति विधाय विहितं व्याहन्ति—"श्यावोऽस्याऽऽहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलो ऽस्याऽऽहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशबलौ वास्याऽऽहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति"। व्याघाताच्चान्यतरान्मिथ्येति पुनरुक्तदोषाच्च । अभ्यासे देश्यमाने—"त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इति पुनरुक्तदोषो

कल्पामिति नियमं तु सर्वं सर्वं प्रतीयात् । आपाततश्चेदम्—नानाशक्तावपि यत्र यस्य शक्तिग्रहः तस्य तदर्थोपस्थितिः ॥ ५५ ॥

समाप्तं शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।

शब्दस्य दृष्टादृष्टार्थकत्वेन द्वैविध्यमुक्तम् तत्र चादृष्टार्थकशब्दस्य वेदस्य प्रामाण्यं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति ।—तस्य दृष्टार्थकव्यतिरिक्तशब्दस्य वेदस्य अप्रामाण्यम् । कुतः ?—अनृतत्वाद्दोषात् । तत्र च पुत्रेष्टिकारी यागादौ क्वचित् फलानुत्पत्तिदर्शनादनृतत्वम् । व्याघात पूर्वापरविरोधः । यथा—उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोति श्यावोऽस्याऽऽहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलो ऽस्याऽऽहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशबलौ वास्याऽऽहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति । अत्र चोदितादिवाक्यानां निन्दाऽनुमितानिष्टसाधनताबोधकवाक्येन सह विरोधः । पौनरुक्त्यादप्रामाण्यम् । यथा,—त्रिः प्रथमामन्वाह

भवति। पुनरुक्तञ्च प्रमत्तवाक्यमिति। तस्मादप्रमाणं शब्दोऽनृत व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति॥ ५६॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्॥ ५७॥

नानृतदोष पुत्रकामेष्टौ। कस्मात्?—कर्मकर्तृसाधन वैगुण्यात्। इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्र जनयत इति इष्टि करणं साधनम् पितरौ कर्त्तारौ संयोग कर्म त्रयाणां गुण योगात पुत्रजन्म वैगुण्याद्विपर्य्यय। इष्ट्याऽऽश्रयं तावत्कर्म वैगुण्य —समीहाभ्रेष। कर्तृवैगुण्यम —अविद्वान प्रयोक्ता कपूयाऽऽचरणश्च। साधनवैगुण्य,—हविरसंस्कृतमुपहतमिति। मन्त्रा न्यूनाधिका स्वरवर्णहीना इति। दक्षिणा दुरागता हीना निन्दिता चेति। अथोपजनाऽऽश्रयं, कर्मवैगुण्य —मिथ्यासम्प्रयोग। कर्तृवैगुण्य —योनिव्यापाद, बीजोपघात श्चेति। साधनवैगुण्यम —इष्टावभिहितम। लोके चाग्निकामो दारुणी मथ्नीयादिति विधिवाक्यम्। तत्र कर्मवैगुण्य मिथ्याऽभिमन्थनम्। कर्तृवैगुण्य प्रज्ञाप्रयत्नगत प्रमाद। साधनवैगुण्यम —आर्द्र सुषिर दार्विति। तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोष। गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात्। न चेद लौकिकाद्भिद्यते पुत्रकाम पुत्रेष्ट्या यजेतेति॥ ५७॥

निरर्थकमाम् इत्येवं त्तमत्वस्य प्रथमत्वापर्य्यवसानेऽपि विकथनेन पौनरुक्त्यम्। एतेषां प्रामाण्ये तद्दृष्टान्तेन तन्मूलक ... वा सर्ववेदाप्रामाण्य साधनीयमिति भाव॥ ५६॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—न वेदाप्रामाण्य कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात फलाभावोपपत्ते कर्मण क्रियाया वैगुण्यम् अयथाविधित्वादि कर्तृवैगुण्यम् अविद्वत्त्वादि साधनस्य हविरादे वैगुण्यम् अप्रोक्षितत्वादि यथोक्तकर्मणि फलाभाव स्यादेव न चैवमस्तीति भाव॥ ५७॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते। योऽभ्युपगतं हवनकालं भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते। श्यावोऽस्याऽऽहुतिमभ्यवहरति, य उदिते जुहोति तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनमिति ॥ ५८ ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम्। अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्तः। अर्थवानभ्यासोऽनुवादः। योऽयमभ्यासः,- "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इत्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात्। त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधेनीनां भवति। तथा च मन्त्राभिवादः —"इममहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेणावबाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः" इति। पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥ ५९ ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

प्रमाणं शब्दः यथा लोके ॥ ६० ॥

व्याघातं परिहरति।—न व्याघात इति शेषः अग्न्याधानकाले उदितहोमादिकमभ्युपेत्य स्वीकृत्य अनुदितहोमादिकरणे पूर्वोक्तदोषकथनान्न व्याघात इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पौनरुक्त्यं परिहरति।—च पुनरर्थे अनुवादोपपत्तेः पुनर्न पौनरुक्त्यम्। निष्प्रयोजनत्वे हि पौनरुक्त्यं दोषः उक्तस्थले त्वनुवादस्य उपपत्तेः प्रयोजनस्य सम्भवात् एकादशसामिधेनीनां प्रथमोत्तमयोः त्रिरभिधाने हि पञ्चदशत्वसम्भवात् तथा च पञ्चदशत्वं श्रूयते — इममहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेणावबाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति ॥ ५९ ॥

अनुवादस्य साफल्यं लोकासिद्धमित्याह।—वाक्यविभागस्य अनुवादत्वेन विभक्तवाक्यस्य अर्थग्रहणात् प्रयोजनस्वीकारात् शिष्टैरिति शेषः। शिष्टा हि विधाय

विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः —

त्रिध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥

त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि — विधिवचनानि अर्थवादवचनानि अनुवादवचनानीति ॥ ६१ ॥

तत्र —

विधिर्विधायकः ॥ ६२ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगो ऽनुज्ञा वा, यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' (मैत्रा उप ६।३६) इत्यादि ॥ ६२ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥६३॥

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्थम्। स्तूयमानं श्रद्दधीतेति प्रवर्त्तिका च। फलश्रवणात् प्रवर्त्तते। सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाऽऽप्नोति सर्वं जयतेत्येवमादि।

कानुवादकादिभेदेन वाक्यं विभज्यानुवादकस्यापि सप्रयोजनत्वं मन्यन्ते वदऽप्यन्तर्मितभाव ॥ ६ ॥

वेद वाक्यविभागं प्रवति।—मन्त्रब्राह्मणभेदाद् द्विधा वेदः तत्र ब्राह्मणस्याय विभागः —विधिवचनत्वनार्थवादवचनत्वानुवादवचनत्वेन च त्रयः विनियोगात् विभजनात् अथवा विनियोगात् भेदात् तथा च विध्यादिभेदात् ब्राह्मणभागास्त्रिधा इति अर्थ ॥ ६१ ॥

तत्र विधिलक्षणमाह ।—इष्टसाधनताबोधकप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यं विधिः "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि ॥ ६२ ॥

अर्थवादं अर्थस्य प्रयोजनस्य वदनं विध्यर्थप्रशंसापरं वचनमित्यर्थः अर्थवादा हि स्तुत्यादिद्वारा विध्यर्थं शीघ्र प्रवृत्तये प्रशंसति। तत्र स्तुत्यादिभेदादर्थवादं विभजते।— स्तुति साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसार्थकं वाक्यम् यथा सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन्

अनिष्टफलवादो निन्दा वर्जनार्थम्, निन्दितं न समाचरेदिति। —"एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते स गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते प्रमीयते" इत्येवमादि। अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः परकृतिः।—"हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यस्तोममित्येवमभिदधति" इत्येवमादि। ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति। तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा बहिष्पवमानं सामस्तोममस्तौषन् योनिं यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादि। कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादाविति? स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥ ६३ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

विध्यनुवचनञ्चानुवादो विहितानुवचनञ्च। पूर्वः शब्दानुवादः, अपरोऽर्थानुवादः। यथा पुनरुक्तं द्विविधम् एवमनुवादोऽपि। किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते?—अधिकारार्थम्। विहित

सर्वस्य आप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैनेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति इत्यादि। अनिष्टबोधनद्वारा विध्यर्थप्रवर्त्तकं निन्दा — एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते प्रमीयते इत्यादि। पुरुषविशेषनिष्ठमिथोविरुद्धकथनं परकृतिः यथा—"हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोमामित्येवमभिदधति" इत्यादि। ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः यथा — तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा बहिष्पवमानं सामस्तोममस्तौषन् योनिं यज्ञं प्रतनवामहे" इत्यादि ॥ ६३ ॥

अनुवादलक्षणमाह।—प्राप्तस्य अनु पश्चात् कथनं सप्रयोजनमनुवाद इति सामान्यलक्षणम् तद्विशेषौ विधिविहितस्येति विध्यनुवादो विहितानुवादश्च।

मधिकृत्य स्तुतिर्वोच्यते निन्दा वा विधिशेषो वाऽभिधीयते। विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति। एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम्। लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम्। ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम्। अर्थवादवाक्यम् - आयुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम्। अनुवाद,— पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यतामिति वा। अङ्ग। पच्यतामित्यध्येषणार्थम्। पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम्। यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वम्, एवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ॥ ६४ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥६५॥

पुनरुक्तमसाधु साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते। कस्मात्?—उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते। चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥ ६५ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः। कस्मात्? अर्थवदभ्यासस्यानुवादभावात्। समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम्। अर्थवानभ्यासोऽनुवादः। शीघ्रतरगमनोपदेशवत्। शीघ्रं शीघ्रं गम्यतामिति शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते। उदाहरणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः। पचति पचतीति क्रिया

अत्र चार्थवादानुवादविभागो विधिसमभिव्याहृतवाक्यानां तत्र भूतार्थवादरूपाणां वेदान्तवाक्यानामपरिग्रहान्न न्यूनता ॥ ६४ ॥

शङ्कते।—शब्दस्य बाधितार्थकशब्दस्य योऽभ्यासः पुनः प्रयोगः तस्योपपन्नत्वात् अनुवादः पुनरुक्ताच्च भिद्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

समाधत्ते।—अनुवादस्य पुनरुक्ताद्विशेषः अभ्यासात् अभ्यासस्य सप्रयोजन

नुपरमः। ग्रामो ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः। परिपरि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनम्। अध्यधि कुड्यं निषण्णमिति सामीप्यम्। तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः। एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितार्थता चेति ॥६६॥

किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्धारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं सिध्यति? न। अतश्च —

मन्त्राऽऽयुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यम्? यत्तदायुर्वेदेनोपदिश्यते — इदं कृत्वेष्टमधिगच्छति, इदं वर्जयित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्ययः। मन्त्रपदानाञ्च विषभूताऽशनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः। एतत् प्रामाण्यम्। किं कृतमेतत्?—आप्तप्रामाण्यकृतम्। किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम्?—साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति। आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं हातव्यमयमस्य हानिहेतुः इदमस्याधिगन्तव्यमयमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते। तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति। न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा, न वाऽकृत्वा स्वस्तिभावः, नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति। हन्त! वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामः, त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं हास्य

त्वात्। तत्र दृष्टान्तमाह वीप्सेति।—यथा लोके गम्यतामित्युक्त्वा पुनर्गम्यतां गम्यताम् इत्यादिकमावश्यकादिबोधार्थमुच्यते तथा प्रकृतेऽपीति ॥ ६६ ॥

एवमप्रामाण्यसाधकं निरस्य प्रामाण्यं साधयति।—आप्तस्य वेदकर्त्तुः प्रामाण्याद् यथार्थोपदेशकत्वात् वेदस्य तदुक्तत्वमर्थाल्लब्धं तेन हेतुना वेदस्य प्रामाण्यम्

न्या—१०

ऽप्यधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति एवमाप्तोपदेशः। एतेन त्रिविधेनाऽऽप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽनुष्ठीयमानोऽर्थस्य साधको भवति। एवमाप्तोपदेशः प्रमाणम्, एवमाप्ताः प्रमाणम्। दृष्टार्थेनाऽऽप्तोपदेशेनाऽऽयुर्वेदेनाऽदृष्टार्थो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति। आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति। अस्यापि चैकदेशो 'ग्रामकामो यजेत' इत्येवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति। लोके च भूयानुपदेशाऽऽश्रयो व्यवहारः। लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थज्ञानेन परानुजिघृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यम्। तत्परिग्रहादाप्तोपदेशः प्रमाणमिति। * द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम्। * य एवाऽऽप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवाऽऽयुर्वेदप्रभृतीनाम् इत्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति। नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्ययुक्तम्। शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न नित्यत्वात्। नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थाऽनुपपत्तिः। * नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेत्? न, लौकिकेष्वदर्शनात्। * * तेऽपि नित्या इति चेत्? न अनाप्तोपदेशादर्थविसंवादोऽनुपपन्नः। * नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाणमिति अनित्यः स इति चेत्? अविशेषवचनम्। अनाप्तोपदेशा लौकिका न नित्या इति कारणं वाच्यमिति। यथानियोगञ्चार्थस्य प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लोके प्रमाण्यं नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः। यत्रार्थे नामधेयशब्दा नियुज्यन्ते, लोके तस्य नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात्। मन्व

अनुमेयम्। तत्र दृष्टान्तमाह मन्त्राऽऽयुर्वेदप्रामाण्यवद्धिति।—मन्त्रो विषादिनाशकः, आयुर्वेदभागश्च वेदस्य एव तत्र संवादेन प्रामाण्यग्रहात् तद्दृष्टान्तेन वेदत्वावच्छेदेन

न्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम्। आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यम् लौकिकेषु शब्देषु चैतत् समानमिति ॥ ६७ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम्।

अयथार्थ प्रमाणोद्देश इति मत्वाऽऽह।—

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थाऽऽपत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

न चत्वार्य्येव प्रमाणानि। किं तर्हि?—ऐतिह्यम् अर्था ऽऽपत्तिः सम्भवः अभावः इत्येतान्यपि प्रमाणानि। इति होचुरित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकम्प्रवादपारम्पर्य्यमैतिह्यम्। अर्थादापत्तिरर्थाऽऽपत्तिः। आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः। यत्राभिधीयमानेऽर्थे

प्रामाण्यम् अनुमेयम् आप्त गृहीत प्रमाण्य एव स वेदस्तादृशत्वेन वेदत्वेन प्रामाण्यमनु मेयमिति केचित् ॥ ६७ ॥

समाप्तं शब्दाख्यप्रमाणपरीक्षाप्रकरणम्।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्य्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ विभागपरीक्षा निरपेक्षसाङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम द्वितीयाध्यायस्याद्य माह्निकम् ॥ १ ॥

अथ विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षणं तदेव चाऽऽह्निकार्थः। चत्वारि चात्र प्रकरणानि तत्राऽऽदौ चतुष्ट्वपरीक्षाप्रकरणम्। अन्यानि च तत्र तत्र वक्ष्यन्ते तत्राऽऽक्षेपसूत्रम्। प्रमाणानां न चतुष्ट्वम् प्रमाणत्वे सतीक्षचतुष्कान्यतमत्वव्याप्यम् धर्म्मान्तरवत्त्वात् तत्रान्यवृत्तित्वं व्युत्पादयति ऐतिह्येत्यादि।—ऐतिह्यम् इति होचु रित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते तद्धि अनिर्दिष्टप्रवक्तृक परम्पराऽऽगतं वाक्यम् यथा—वटे

योऽन्यार्थः प्रसज्यते सोऽर्थाऽऽपत्तिः, यथा—मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति किमत्र प्रसज्यते ? सत्सु भवतीति । सम्भवो नाम—अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम्, यथा—द्रोणस्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणम् । आढकस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थस्येति । अभावो विरोधी, अभूतं भूतस्य । अविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम् । विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म्म न भवतीति ॥ १ ॥

सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि प्रमाणान्तरञ्च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते सोऽयम्—

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थाऽऽपत्ति-सम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनुपपन्नः प्रतिषेधः । कथम् ? "आप्तोपदेशः शब्दः" इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्त्तते । सोऽयं भेदः सामान्यात् सङ्गृह्यत इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा चार्थाऽऽपत्तिसम्भवाभावाः । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य

वटे यक्ष इत्यादि । तस्य चाऽऽप्तोक्तत्वानिश्चयान्न शब्देऽन्तर्भाव इति भावः । अर्थापत्ति-रनुपपद्यमानेनार्थेनोपपादककल्पनम्, यथा—वृष्ट्या मेघज्ञानं, वृष्ट्या सह मेघस्य वैयधिकरण्यान्न व्याप्तिरिति नानुमानेऽन्तर्भावः । सम्भवो भूयः सहचाराधीनज्ञानम्, यथा—सम्भवति ब्राह्मणे विद्या । सम्भवति सहस्रे शतम् । अत्र च व्याप्तेरनपेक्षितत्वादाशयः । अभावस्तु विरोध्यभावज्ञानाधीनापरविरोध्यन्तरकल्पनम्, यथा—नकुलाभावज्ञानेन नकुल-विरोधिनो व्यालस्य कल्पनम् । अत्रापि व्याप्तेरनपेक्षितत्वादाशयः । अथवा कारणाभावा-दिना कार्याभावादिज्ञानम् अभावः, भावनिरूप्यत्वात्स्वानुमानाद्भेदोऽस्याशयः ॥ १ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।—न प्रमाणचतुष्टयस्य प्रतिषेधः शब्दे ऐतिह्यस्यानर्थान्तर-भावादसम्भवात सामान्यत आप्तोक्तत्वज्ञानसम्भवात् वस्तुत आप्तोक्तत्वज्ञानं न शाब्दे

सत्ता व्यभिचरति। न खल्वसति कारणे कार्य्यमुत्पद्यते। तस्मान्नानैकान्तिको। यत्तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यं नोत्पद्यत इति, कारणधर्म्मोऽसौ न त्वर्थाऽऽपत्तेः प्रमेयम्। किं तर्ह्यस्याः प्रमेयम्? सति कारणे कार्य्यमुत्पद्यत इति। योऽसौ कार्य्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति एतदस्याः प्रमेयम्। एवन्तु सति अनर्थाऽऽपत्तावर्थाऽऽपत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति। दृष्टश्च कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ॥ ४ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थाऽऽपत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति वाक्यं प्रतिषेधः। तेनानेनार्थाऽऽपत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते न सद्भावः। एवमनैकान्तिको भवति। अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यते इति ॥ ५ ॥

अथ मन्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति, न च प्रतिषेधस्यासद्भावो विषयः। एवं तर्हि —

तत्प्रामाण्ये वा नार्थाऽऽपत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थाऽऽपत्तेरपि कार्य्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो

स्थाने तस्मादनर्थाऽऽपत्तावर्थाऽऽपत्तिभ्रमः। न चैतावता प्रामाण्यविरोधः व्याप्त्यादिभ्रमात् भ्रमानुमितिदर्शनादनुमानस्याप्यप्रामाण्याऽऽपत्तेः न नैकान्तिकत्वमर्थाऽऽपत्तेरिति भाष्यस्यावतरणिका सूत्रादौ केचिल्लिखन्ति ॥ ४ ॥

प्रतिबन्दिमप्याह।—त्वदुक्तरीत्या त्वदीयप्रतिषेधस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् अप्रामाण्यञ्चैवेऽनैकान्तिकत्वात् यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वस्य प्रतिषेधासाधकत्वादनैकान्तिकं स्यात् ॥ ५ ॥

यत्र यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वं न दोषाय किन्तु स्वविषये इति यदि तदाऽर्था

विषय , न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यानुत्पादत्व मिति ॥ ६ ॥

अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते। कथमिति ?—

नाभावप्रामाण्य प्रमेयासिद्धे ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धेर्वैयात्यादुच्यते नाभाव प्रामाण्य प्रमेयासिद्धेरिति ॥ ७ ॥

अथायमथबहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते—

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षिताना तत् प्रमेयासिद्धे ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम। कथम ?—लक्षितेषु वासस्सु अनुपादेयेषु उपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वात लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति। उभयसन्निधावलक्षितानि वासास्यानयेति प्रयुक्तो येषु वासस्सु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चाऽऽनयति। प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ॥ ८ ॥

ऽऽपत्तरपि नाप्रामाण्यमित्याह।—अनैकान्तिकत्वस्य स्वविषय साधकत्वाद यदि स्वहता प्रामाण्य मन्यसे तदाऽथाऽऽपत्तरपि स्वविषये प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

अभावस्य न प्रमाणऽन्तर्भाव इति तटस्थ आह्व।—अभावनामक प्रमाण तदा स्यात् यदि तस्य प्रमेय सिध्येत् तदेव तु नास्ति। अभावस्य तुच्छत्वान्न तत्र प्रमाणप्रवृत्तिरिति भाव ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—तस्याभावप्रमाणस्य प्रमेयसिद्धि भावप्रधानो निर्देश। कि तत्प्रमेयम ? इत्य ाऽऽह लक्षितषु इति।—लक्षितेषु घटादिषु सत्सु अलक्षिताना तत्प्रमेयत्वसिद्धि। अलक्षितानां कथ प्रमेयत्वम् ? अत आह अलक्षणलक्षितत्वा दि।त।—यद्यप्यभावस्य गुणकर्मादिभिलक्षण न सम्भवति तथाऽप्यलक्षणेनैव तल्लक्षित भवति। अनीलमानयेत्युक्त नीलाभावो हि इतरव्यावर्त्तकतया लक्षणम्, अतोऽभावा नाप्रामाणिक इति भाव ॥ ८ ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥९॥

यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति, तत्र तस्याभाव उपपद्यते। अलक्षितेषु च वासःसु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति (घ) तस्मात् तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति चेत्? न अन्यलक्षणोपपत्तेः। यथाऽयमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति नैवमलक्षितेषु। सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यत इति ॥९॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्। यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ॥ १० ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११॥

न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति, तेषामभाव इति। किन्तु केषाञ्चिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचित् अपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

आक्षिप्य समाधत्ते।—असति प्रतियोगिन्यभावो वक्तुं न शक्यते सति च प्रतियोगिनि कथं तदभावः? इति चेत् न अन्यत्र लक्षणेन सत्त्वनाथात् प्रतियोगिन उपपत्तेः अभावव्यवहारोपपत्तेः। न हि तत्रैव प्रतियोगिनः सत्त्वमपेक्षितम् ॥ ९ ॥

शङ्कते।—लक्षितेषु लक्षणस्य तात्सिद्धेः व्यावर्त्तकत्वासिद्धेः अलक्षितेषु अभावश्च अहेतुः अहेतुत्वं व्याहत्यहेतुत्वम्। अभावस्य लक्षणाभावात्मस्वरूपस्य न व्यावर्त्तकत्वमिति भावः ॥ १० ॥

समाधत्ते।—पूर्वपक्षो न युक्तः। प्रतियोगिनो लक्षणस्य यदवस्थितमवस्थानं तदपेक्षया एव तादृशसिद्धेः। अयमर्थः—प्रतियोगिस्वरूपज्ञानादेवाभावस्वरूपनिरूपणसम्भवान्नाभावलक्षणापत्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

———

(घ) १ लक्षितेषु वासःसु भूत्वा इति पाठः।

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैत खलु भवति। प्राक चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चाऽऽत्मनो हानादविद्यमानता। तत्रालक्षितेषु वासस्सु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ॥ १२ ॥

आप्तोपदेश शब्द इति प्रमाणभावे विशेषण ब्रुवता नाना प्रकार शब्द इति ज्ञाप्यते। तस्मिन सामान्येन विचार — कि नित्योऽथानित्य ? इति —

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्ते सशय ॥ १३ ॥

आकाशगुण शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके। गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे। आकाशगुण शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवदित्यपरे। महाभूतसङ्क्षोभज शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये। अत सशय —किमत्र तत्त्वम ? इति ॥ १३ ॥

अनित्य शब्द इत्युत्तरम्। कथम ?—

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १४ ॥

आदिर्योनि कारणम आदीयतेऽस्मादिति। कारणवद नित्य दृष्ट सयोगविभागजश्च शब्द कारणवत्त्वादनित्य इति।

—

प्रमेयसिद्धेरिति सक्षेपकप्र ऽनुवर्तते। प्रतियोगिन उत्पत्ते प्राक अभावस्य उपपत्ते उपलम्भात् घटो भविष्यतीत्यादिप्रागभावविषयकप्रत्यक्षस्य सार्वलौकिकत्वादिति भाव चकारेण ध्वसादेरपि प्रत्यक्षसिद्धत्व समुच्चीयते। चेष्टाया स्वल्पापि त्वेन न प्रामाण्य वस्तुतो लिप्यादिवत साङ्केतिकत्वात तस्याप्यनुमाने शब्दे वाऽन्तर्भाव इति ॥ १२ ॥

समाप्त प्रमाणचतुष्टप्रकरणम।

वेदस्य प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् सिद्धम्। न चेद युज्यते वर्णस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्य

का पुनरियमर्थदेशना कारणवदिति ? उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्य शब्द इति। भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति। सांशयिक मेतत्—किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य आहोस्विदभिव्यक्तिकारणम् ? इत्यत आह—ऐन्द्रियकत्वात्, इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियं। किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत् ? अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत इति ? * संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम्। * दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यस्य ग्रहणं भवति तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः। उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणमिति। इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते कृतकवदुपचारात् तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्य्यते तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं, मन्दं दुःखमिति। उपचर्य्यते च तीव्रः शब्दः, मन्दः शब्द इति। * व्यञ्जकस्य तथाभावात् ग्रहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति चेत् ? न अभिभवोपपत्तेः। * संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति। तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः। तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभि

वर्णानामानित्यत्वात् कथं तत्समुदायरूपस्य वेदस्य नित्यत्वम् ? अतः उच्यते शब्दानित्यत्वप्रकरणमारभते। तत्र सिद्धान्तसूत्रम्।—शब्दोऽनित्य इत्यादि पूरणीयम्। आदिमत्त्वात् सकारणकत्वात्। ननु न सकारणकत्वं कण्ठताल्वाद्यभिघातादव्यञ्जकत्वनाभ्युपपत्तेरत आह ऐन्द्रियकत्वादिति।—सामान्यवत्त्वे सति वाह्येन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। परे तु ऐन्द्रियकत्वं लौकिकप्रत्यक्षविशेष्यत्वं सामान्यसमवाययोस्तु न तथात्वम् जातित्वादिना विशेष्यत्वसम्भवेऽपि जातित्वादेरप्रत्यक्षत्वान्न व्यभिचारः। समवाये इन्द्रियत्वाभावाच्च नाऽऽत्मनि व्यभिचारः आत्मन ऐन्द्रियकत्वाभावादित्याहुः।

भवति न मन्दः न च शब्दग्रहणमभिभावकम्, शब्दश्च न भिद्यते शब्दः तु भिद्यमानः युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्द नाभिव्यज्यत इति। * अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेश स्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात् * व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते शब्द इति एतस्मिन् पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति। * अप्राप्ते अभिभव इति चेत्? शब्द मात्राभिभवप्रसङ्गः। * अथ मन्येतासत्यां प्राप्तावभिभवो भवति इति? एवं सति यथा भेरीशब्दः कश्चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति, एवं मन्तिकस्थोपादानमिव दवीयस्थोपादानानपि तन्त्रीस्वनानभि भवेत् अप्राप्तेरविशेषात्। तत्र क्वचिदेव भेर्यां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति। नाना भूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचि च्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति। कः पुनरयमभि भवो नाम?—ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्याऽऽदित्यप्रकाशेनेति॥ १४॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् नित्येष्वप्य-नित्यवदुपचाराच्च॥ १५॥

न खलु आदिमत्त्वादनित्यः शब्दः। कस्मात्?—व्यभिचारात्। आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्। कथमादिमान्?—

अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याऽऽह कृतकेति।—कृतके घटादौ यथा उपचारो ज्ञाने तथैव काव्यप्रकारकप्र सविषयत्वादित्यर्थः तथा च काव्यत्वेनानाह्याय्यसाधर्म्यात्मक प्रत्यक्षत्वात् नत्यत्वमेव सिध्यति। केचित्तु उपचा इत्यादिना मत्वात् कृतकवत् इति दृष्टान्त इति। परे तु कृतकवदुपचारात् कृतकसुखदु खादिवद्व्यवहारात्। यथा हि सुखादौ तीव्रमन्दादिव्यवहारः शब्देऽप्येव न तु नित्ये तथेत्याहुः॥ १४॥

अथाशते हेतूनां व्यभिचारमाशङ्कते।—नीत्वा इतव घटाभावस्य घटध्वंस

कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति। कथम् अस्य (ङ) नित्यत्वम्? योऽसौ कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्य (च) अभावो भावेन कदाचिन्निवर्त्यत इति। यदप्यैन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति। ऐन्द्रियकञ्च सामान्यं नित्यञ्चेति। यदपि कृतकवदुपचारादिति तदपि व्यभिचरति नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टः यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य प्रदेश एव माकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेश इति भवतीति ॥ १५ ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥ १६ ॥

नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम्? आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्याऽऽत्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वम्। तच्चाभावे नोपपद्यते भाक्तन्तु भवति यत् तत्राऽऽत्मानमहासीत् यद्भूत्वा न भवति न जातु तत्पुनर्भवति तत्रानित्य इव नित्यो घटाभाव इत्ययं पदार्थ इति। तत्र यथाजातीयकः शब्दः न तथाजातीयकं कार्य्यं किञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः ॥ १६ ॥

नित्यत्वेऽविनाशित्वात् ध्वंसे एव व्यभिचारः ऐन्द्रियकत्वे सामान्ये व्यभिचारः नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारात् यथा — घटाऽऽकाशमुत्पन्नम् अद्य सुखी जात इत्यादि ॥ १५ ॥

प्रथमे व्यभिचारं परिहरति — तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य भाक्तस्य च नानात्वस्य भेदस्य विभागात् विवेकात् न व्यभिचारः। ध्वंसे हि उत्पत्तिमत्त्वलक्षणम् आदिमत्त्वं त्रैकालिकत्वरूपानित्यत्वाभावरूपञ्चानित्यत्वमस्य अविनाशित्वान्नित्यत्वमौपचारिकम् अतो न व्यभिचारः। आदिमत्त्वं प्रागभावावच्छिन्नसत्त्वं न चैतदभावे इति बोध्यम् ॥ १६ ॥

(ङ) ध्वंसस्य।

(च) विनष्टस्य वस्तुनः।

यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति न त्विन्द्रियजन्यप्रतीतिविषयत्वम् —

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम्। नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्या-च्छब्दस्यानित्यत्वम्, किं तर्हि? इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानं तेनानित्यत्वमिति ॥ १७ ॥

यदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुपचारादिति नैवम्।—

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्य-ष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥

आकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राऽऽकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य। कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते? अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः, किं तर्हि तत्राभिधीयते? संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम्, परिच्छिन्नेन द्रव्येणाऽऽकाशस्य संयोगो नाऽऽकाशं व्याप्नोति, अव्याप्य वर्त्तत इति, तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग आश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति। अनेनाऽऽत्मप्रदेशो व्याख्यातः। संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति। परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति। कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयत इति?—शीलमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु

द्वितीयं व्यभिचारमुद्धरति।—सन्तानस्यानुमानेऽनुमितिकरणे लिङ्गे विशेषणात् सन्तानः सन्तन्यमानः एकधर्मावच्छिन्नत्वेन ज्ञायमानः तेन सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणीयमिति ॥ १७ ॥

तृतीयं व्यभिचारं वारयति।—आकाशं हेतुमात्रेणैव आकाशप्रदेश इति व्यवहारस्तु गौणः प्रदेशशब्देन कारणद्रव्यस्य कारणवतो द्रव्यस्याभिधानात् न

द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते। शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातम् अनुमतं बहुशाखमनुमानमिति ॥ १८ ॥

अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति? प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति। अविद्यमानस्तर्हि शब्दः?—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः। कस्मात्?—अनुपलब्धेः। सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य, एतन्नोपपद्यते। कस्मात्?—आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात्। अनेनाऽऽवृतः शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानात् इत्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति। उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति। किमिदमुच्चारणं नामेति? विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघातः यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति। संयोगविशेषो वै प्रतिघातः प्रतिषिद्धञ्च संयोगस्य व्यञ्जकत्वम्, तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम् अपि त्वभावादेवेति। सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्चाभूत्वा भवतीति अनुमीयते, ऊर्द्ध्वं चोच्चारणान्न श्रूयते स भूत्वा न भवतीति अभावान्न श्रूयत इति। कथम्?—आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तम्, तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः शब्द इति ॥ १९ ॥

नाऽऽकाशे तादृशम् तादृशत्वं वा सामान्यवत्त्वान्न व्यभिचारः। एवं सुखी जात इ ।… सुखानन्तरमेव विषय इति भावः ॥ १८ ॥

न चोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वं विपक्षबाधकसत्त्वादित्याह।—शब्दो यदि नित्यः स्यात् उच्चारणात् प्रागप्युपलभ्येत श्रावणसन्निकर्षसत्त्वात् न चात्र प्रतिबन्धकमस्तीत्याह आवरणादीति।—आवरणादेः प्रतिबन्धकस्यानुपलब्ध्या अभावनिश्चयात्। दृष्टान्तर

एवञ्च सति तत्त्व पांशुभिरिवावकिरन्निदमाह—

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भान्नास्तीति, तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति। कथं पुनर्जानीते भवान्नाऽऽवरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति? किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम्। अयं खल्वावरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नाऽऽवरणमुपलभ इति। यथा कुड्येनाऽऽवृतस्याऽऽवरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति। एवञ्च सत्यपहृतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति ॥ २० ॥

अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना।—

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नाऽऽवरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

यथाऽनुपलभ्यमानाऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति। यद्यभ्यनुजानाति भवाननुपलभ्यमाना ऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति, एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति। यद्यभ्यनुजानाति न चानुपलभ्यमाना नाऽऽवरणानुपलब्धिरस्तीति अभ्यनुज्ञाय च वदति, नास्त्यावरणमनुपलम्भादिति। एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यत इति ॥२१॥

गमनन्तु अस्यामूर्त्तत्वान्न सम्भाव्यते। अतीन्द्रियानन्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य शब्दानित्यत्वकल्पने लघीयसीति भावः ॥ १९ ॥

भाष्ये पूर्वपक्षपरं सन्दर्भम्।—यथा त्वया आवरणस्यानुपलब्ध्या अभाव इष्यते तथा आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भात् तदभावे आवरणोपलब्धिरेव स्यात्। यदि वा आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भेऽपि नाऽऽवरणानुपलब्धेरभावः तदा आवरणस्यानुपलम्भादपि नाऽऽवरणस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ २१ ॥

अनुपलम्भाऽऽत्मकत्वादनुपलब्धेरहेतु ॥ २२ ॥

यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति। अनुपलम्भाऽऽत्मकमसदिति व्यवस्थितम। उपलब्ध्यभावश्चानुप लब्धिरिति। सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते सच्च खल्वावरण तस्योपलब्ध्या भवितव्यम न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति। तत्र यदुक्त – नाऽऽवरणानुपपत्तिरनुपलम्भात इत्ययुक्तमिति ॥२२॥

अथ शब्दस्य नित्यत्व प्रतिजानान कस्माद्धेतो प्रतिजानाति?

अस्पर्शत्वात ॥ २३ ॥

अस्पर्शमाकाश नित्य दृष्टमिति तथा च शब्द इति ॥ २३ ॥

माऽयमुभयत सव्यभिचार स्पर्शवाश्चाणुर्नित्य अस्पर्शञ्च कर्मानित्य दृष्टम। अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम।—

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम —

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतु ॥ २५ ॥

सिद्धान्तसूत्रम।—यावरणानुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपलब्धिरिति जात्युत्तरम अहेतु। न मन्मतप्रतिषेधसाधनम। अनुपलब्धेरावरणानुपलब्धे अनुपलम्भाऽऽत्मकत्वा दुपलम्भाभावाऽऽत्मकत्वात तस्य च मनसव सुग्राह्यत्वात तदनुपलब्धिरासिद्धात भाव ॥ २२ ॥

सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते।—शब्दो नित्य अस्पर्शत्वाद्गगनवादिति भाव ॥ २३ ॥

न सत्प्रतिपक्ष त्वदीयहेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह।—अस्पर्शत्व न शब्दानित्यत्व साधक कर्माणि व्यभिचारात ॥ २४ ॥

अनैकान्तिकमपि साधक स्यादत्राऽऽह।—अनैकान्तिकस्य साधकत्वेऽणो परमाणो नित्यत्व न स्यात रूपवत्त्वादिना तत्रानित्यत्वानुमानाऽऽपत्तेरित्यर्थ ॥ २५ ॥

अथ तर्हि हेतु,—

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थित दृष्ट सम्प्रदीयते च शब्द आचार्य्येणान्तेवासिने, तस्मात्ववस्थित इति ॥ २६ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतु ॥ २७ ॥

येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते? सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थित सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेध ॥ २८ ॥

अध्यापन लिङ्गम् असति सम्प्रदानेऽध्यापन न स्यादिति ॥ २८ ॥

शङ्कते।—गुरुणा शिष्याय विद्याया सम्प्रदानात् तथा च शब्दस्य प्राक् न सिद्धम् शिष्या च — तावत्काल स्थिर चेन् क पश्चाच्छिष्या गृह्णाति इति न्यायान्न मथासम्भवात भाव ॥ २६ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—शिष्ये उपसन्ने गुरुरध्यापयति यदि च शब्दो नित्य स्यात तदा शिष्याऽऽगमनानन्तरमध्यापनात् पूर्वमपि शब्द उपलभ्येतत्यनुपलब्ध्या च नास्ति शब्द इत्यतस्त्वदुक्तो न हेतु ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम्।—मदीयहेतौ प्रतिषेधो न युक्त कुत —अध्यापनात्। यदि अन्तरालकाले शब्दो न स्यात् कथमध्यापन घटेत? अनुपलब्धिस्तु शब्दस्य कारणान्तराभिघातकरूपव्यञ्जकाभावादुपपद्यत इति भाव। आचार्य्यास्तु सर्वदयमेव प्रवर्त्तन्त विभक्तिरूपप्रसादहेतौ तदन्तरालानुपलब्धेरथस्तथा च हेतो व्यञ्जकाभावात् तदन्तरालस्य स्वलब्धस्यानुपलब्धि अतो न दानमित्यर्थ। प्रतिषेधो न युक्त। न हि दान ममाभिप्रेत किन्त्वध्यापनम् तच्च विद्यमानस्य शब्दस्यवेति भाव ॥ २८ ॥

उभयो पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेध ॥२८॥

समानमध्यापनमुभयो पक्षयो सशयानतिवृत्त किमाचार्यस्थ शब्दोऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम आहोस्विन्नृत्योपदेशवद्गृहीतस्यानुकरणमध्यापनामति ? एव मध्यापनमलिङ्ग सम्प्रदानस्येति ॥ २८ ॥

अय तर्हि हेतु —

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम पञ्चकृत्व पश्यतीति रूप मवास्थत पुन पुनर्दृश्यत । भवति च शब्देऽभ्यास दशकृत्वो ऽधीतोऽनुवाको विंशतिकृत्वोऽधीत इति तस्य अवस्थितस्य पुन पुनरुच्चारणमभ्यास इति ॥ ३० ॥

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

अनवस्थानेऽप्यभ्यासस्याभिधान भवति द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवानिति द्विरनृत्यत त्रिरनृत्यत द्विरग्निहोत्र जुहोति द्विर्भुङ्क्त एव व्यभिचारात प्रतिषेधहेतो (क) अन्यशब्दस्य प्रयोग प्रतिषिध्यते ॥ ३१ ॥

सूत्रार्थम्।—अन्यतरस्य पक्षस्यानित्यत्वसाधकस्याध्यापनाय प्रतिषेध स न सम्भवति। उभयो पक्षय अध्यापनस्य समानत्वादिति भाष। अध्यापन हि गुरूच्चारणानूच्चारण शिष्योच्चारणानुकूलोच्चारण वा तत्र स्थैर्यास्थैर्यपक्षयोस्तुल्यम्। न शब्दनित्यताया साधक विभात्मनो न ह्यध्यापने दान यत स्व स्वत्वध्वसपर स्वत्वो ऽत्पादनार्थ तस्य स्थायिभावनीयम्। न वा दान सम्भवति। बहु नामैकदा स्वत्व विरोधात परस्वत्वाभासम्भवाच्च। अपि तु नृत्याध्यापनादाविवोपदेशमात्रमिति भाव ॥२८॥

पूर्वपक्षसूत्रम —यद्धि स्थिर तदभ्यस्यमान दृष्टम् यथा —दशकृत्वो रूप पश्यति एव शतकृत्वा नुवाकमधीत इत्यभ्यासात् स्थैर्य शब्दस्येति भाव ॥ ३० ॥

उत्तरयति।—पूर्वपक्षो न युक्त। कुत ? अन्यत्व भेदेऽपि शब्दानाम्

(क) षष्ठ षष्ठीसमास ।

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभाव ॥३२॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्न भवति, एवमन्यताया अभाव। तत्र यदुक्तम्—"अन्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात" इति एतदयुक्तमिति ॥ ३२ ॥

शब्दप्रयोग प्रतिषेधत शब्दान्तरप्रयोग प्रतिषिध्यते।—

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्ष सिद्धे ॥ ३३ ॥

अन्यस्मादनन्यतामुपपादयति भवान, उपपाद्य चान्यत प्रत्याचष्टे, अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति, प्रयुङ्क्ते चानन्य दिति। एतत समासपदम, अन्यशब्दोऽय प्रतिषेधन सह समस्यते। यदि चात्रोत्तर पद नास्ति, कस्याय प्रतिषेधेन सह समास ? तस्मात् तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाण सिध्यतीति। तत्र यदुक्तम "अन्यताया अभाव इति एतदयुक्तमिति ॥ ३३ ॥

अस्तु तर्हीदानी शब्दस्य नित्यत्वम् ?—

विनाशकारणानुपलब्धे ॥ ३४ ॥

यदनित्य, तस्य विनाश कारणाद्भवति, यथा,—लोष्टस्य

अध्ययनाभ्यासस्य उपचारात् सम्भवात् न ह्यभ्यास स्थ्य साधयात द्विजहाति विनत्यतीत्यादौ भेदेऽप्यभ्यासदर्शनादिति भाव ॥ ३१ ॥

अन्यतव भवति नास्तीति कथमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपपत्ति ? इति तटस्थ आशङ्कते।—यदन्यस्मादन्यदुच्यते तत् स्वस्मादनन्यादभिन्नम्, तत्कथमन्यद्भेदाभेदयोर्विरोधादिति भाव। स्वाभेदस्याऽऽवश्यकत्वमिति हृदयम् ॥ ३२ ॥

समाधत्त।—तदभावेऽन्यत्वस्याभावे अनन्यतापि नास्ति तयोर्भेदाभेदयो सिद्ध परस्परसापेक्षत्वात् वस्तुतस्तु तयोर्मध्य इतरस्य एकतरस्य अनन्यत्वस्य, इतरापेक्षासिद्ध इतरत्वस्य भेदस्य ज्ञानापेक्षासिद्धियस्य तादृशत्वादित्यर्थ ॥ ३३ ॥

कारणद्रव्यविभागात । शब्दश्चेदनित्य तस्य विनाशो यस्मात कारणाद्भवति तदुपलभ्येत, न चोपलभ्यते, तस्मान्नित्य इति ॥ ३४ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धे सततश्रवणप्रसङ्ग ॥ ३५ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्ग, एवमश्रवण कारणानुपलब्धे सतत श्रवणप्रसङ्ग । व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत ? प्रतिषिद्ध व्यञ्जकम । अथ विद्यमानस्य निर्निमित्तम श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥ ३५ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेश ॥ ३६ ॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाश कारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेश । यस्मादविषाणी, तस्मा दश्व इति । अनुमानाभावात चेत सन्तानोपपत्ति उपपादित शब्दसन्तान संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरम्, ततोऽप्यन्यत् ततोऽप्यन्यादिति । तत्र कार्य शब्द कारणशब्दानिवर्तयति प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधक । दृष्ट हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिके स्थितेनाप्यश्रवण शब्दस्य श्रवणञ्च दूरस्थेनाप्य-सति व्यवधाने इति । घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तार तरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेद नाना शब्दसन्तानोऽविच्छेदेन श्रूयते, तत्र नित्ये शब्दे घण्टास्थमन्यगत वाऽवस्थित सन्तानवृत्ति चाभिव्यक्तिकारण वाच्य येन श्रुतिसन्तानो, भवतीति ।

अङ्कुर ।— शब्दो नित्य इत्याह ॥ ३४ ॥

अनुपलब्धिरश्रवणमित्याह वा । आद्य प्रतिबन्दीमाह । —यद्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धि तदा श्रवण कारणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवण न स्यादिति सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

द्वितीय त्वाह ।—अनुमानादिना उपलभ्यमाने विनाशकारणे अनुपलब्ध

शब्दभेदश्चासति श्रुतिभेद उपपादयितव्य इति। अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्ति संयोगसहकारि निमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटु मन्दमिति वर्त्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः। पटु मन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति ॥३६॥

न वै निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते, अनुपलब्धे नास्तीति चेत ?—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३७॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति, तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः। तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धी त्यनुमीयते। तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः। यथा,—प्रतिघातद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति, कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषा लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति। तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥ ३७ ॥

अभावात् त्वं तेषां हेतुरनपदेशः असाधकः आसङ्गत्वात्। अन्यथा वलनं विनाशकत्वमसिति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तेन मतान्तरम्।—शब्दायमाने कांस्यादौ पाणिरूपानामकस्य प्रश्लेषात् संयोगाच्छब्दाभावे उपलभ्यमाने शब्दाभावकारणस्य नानुपलब्धिरिति। यथाश्रुतानुयायिनः परे तु पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषः सम्बन्धो यत्र स पाणिजः शब्दः अर्थात् उत्तरशब्दः तत्र शब्दाभावे शब्दध्वंसे सति न विनाशकारणानुपलब्धिरित्यर्थ इत्याहुः। अन्ये तु पूर्वमुक्तं शब्दस्य तावद्वेगाऽऽत्मकः संस्कारविशेषो हेतुस्तस्य तीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरत्वाच्छब्दोऽपि तादृशः। तत्र चोत्तरोत्तरशब्दानां पूर्वपूर्वशब्दनाशकत्वं कल्प्यते इत्यर्थः। ननु तादृशसंस्कार एव नास्तीत्यत आह पाणीति।—नानुपलब्धिः संस्कारस्येति शेषः। पाणिनिमित्तस्य प्रश्लेषात् घण्टादिसंयोगात् संस्कारहेतुकारणाभावे इति शब्दाभावे शब्दानुत्पत्तौ नानुपलब्धिः संस्कारस्येत्यर्थ इत्याहुः ॥३७॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्व-प्रसङ्ग ॥ ३८ ॥

यदि यस्य विनाशकारण नोपलभ्यते, तदवतिष्ठते, अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्व प्रसज्यते। एव यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मत न तेषा विनाशकारण भवतोपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानम, अवस्थानात तेषा नित्यत्व प्रसज्यत इति। अथ मैवम तर्हि न विनाशकारणानुपलब्धे शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति ॥ ३८ ॥

कम्पसमानाऽऽश्रयस्य चानुनादस्य पाणिप्रश्लेषात कम्पवत कारणोपरमादभाव, वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषात समानाधिकरणस्यैवोपरम स्यादिति —

अस्पर्शत्वादप्रतिषेध ॥ ३९ ॥

यादृशमाकाशगुण शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्न प्रतिषेध अस्पर्शत्वाच्छब्दाऽऽश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याऽऽश्रय शब्द इति ज्ञायते न कम्पसमानाऽऽश्रय इति ॥ ३९ ॥

प्रतिद्रव्य रूपादिभि सह सन्निविष्ट शब्द समानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते, कथम ?—

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थ तद्व्याख्यानम। यदि रूपादय शब्दाश्च प्रतिद्रव्य समस्ता समुदिता तस्मिन समासे समुदाये

ननु घण्टादिपाणिसयोगस्य शब्द नवृत्तकाले घण्टाद्याश्रय एव शब्द स्यादित्याशङ्कायामाह।—उक्त प्रतिषेधो न सम्भवति अस्पर्शत्वात शब्दाऽऽश्रयस्येति शेष। शब्द हि न स्पर्शवद्विशेषगुण अग्निसयोगासमवायिकारणकत्वाभाववदकारणगुणपूर्वकत्वान्नित्यत्वाभावश्च ॥ ३९ ॥

यो यथाजातीयकः सन्निविष्टः, तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्, शब्दे रूपादिवत्। तत्र योऽयं विभाग एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधमाणाः शब्दा अभिव्यज्यमाना श्रूयन्ते यच्च विभागान्तरे सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीव्रमन्दधर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते। नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मः, नैकस्य व्यज्यमानस्येति। अस्ति चायं विभागो विभागान्तरञ्च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे, न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यते इति ॥ ४० ॥

द्विविधश्चायं शब्दो वर्णाऽऽत्मको ध्वनिमात्रश्च, तत्र वर्णाऽऽत्मनि तावत्,—

विकाराऽऽदेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

दध्यत्रेति केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यते इति विकारं मन्यन्ते। केचिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते। संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते, तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति। उभयमिदमुपदिश्यते, तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वम्? इति। आदेशोपदेशस्तत्त्वम्। * विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमानम्—सत्यन्वये किञ्चिन्निवर्त्तते,किञ्चिदुप-

एतदेव व्युत्पादयितुमाह।—समासे स्पर्शादिसमुदाये साहित्येन शब्दा वर्त्तते इति न युक्तम्, विभक्त्यन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्दादेः उपपत्तेः। अयमर्थः—एकस्मिन्नेव शङ्खादौ तारमन्दादि नानाशब्दा जायन्ते शब्दाऽऽदयस्तु वनाऽग्निसंयोगे न परावर्त्तन्ते इति भावः ॥ ४० ॥

समाप्तं शब्दानित्यत्वप्रकरणम्।

प्रसङ्गाच्छब्दपरिणामवादं दूषयितुं संशयं प्रदर्शयति।—"इको यणचि" इत्यादिना। इकारादविकारो यकारादिरिति केचित् सारं दा व्याचक्षते परं तु इकारे प्रयोक्तव्ये यकारः प्रयोक्तव्य इत्यादेशमादिशन्ति अतश्च वर्णा विकारिणो न वेति संशयः।

जायत इति शक्येत विकारोऽनुमातु, न चान्वयो गृह्यते, तस्माद्विकारो नास्तीति। भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगापपत्ति। विवृतकरण इकार ईषत्स्पृष्टकरणो यकार। ताविमो पृथक करणाऽऽख्येन प्रयत्नेनोच्चारणीयौ तयोरकस्या प्रयागऽन्यतरस्य प्रयाग उपपन्न इति। *अविकारे चाविशेष।* यत्रमाविकारयकारौ न विकारभूतौ —यतत यच्छति प्रायस्त इति, इकार इदमिति। यत्र च विकारभूतौ —इष्ट्वा दध्याहरेति। उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्न श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्ति। *प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च* न खल्विकार प्रयुज्यमानो यकारता मापद्यमाना गृह्यते कि तर्हि?—इकारस्य प्रयोगे यकार प्रयुज्यत तस्मादाविकार इति। *अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोप न विक्रियन्ते वर्णा इति।* न चैतस्मिन पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भव येन वर्णविकार प्रतिपद्येमहीति। न खलु वर्णस्य वर्णान्तर कार्य्य न हीकारात् यकार उत्पद्यते यकाराद्विकार। पृथकस्थानप्रयत्नोत्पाद्या हीम वर्णास्तेषा मन्याऽन्यस्य स्थान प्रयुज्यत इति युक्तम। एतावच्चैतत पारणामो विकार स्यात् कार्य्यकारणभावो वा उभयञ्च नास्ति। तस्मान्न सन्ति वर्णविकारा। *वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्ति* 'अस्तेर्भू" ब्रुवो वचि' इति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तर समुदायो न परिणामो न कार्य्यम, किन्तु शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तर प्रयुज्यत, तथा वर्णस्य वर्णान्तरमिति॥ ४१॥

विकारश्च स्वरूपस्य विनाशऽविनाश वा द्रव्यान्तराऽऽरम्भकत्वम् यथा —दध्यादेरारम्भकत्व बीजाऽङ्कुरादारम्भकत्वञ्च। सुवर्णादेरपि लौहादातक्न्यावयव यथा। शत अवयवनो नाशे सत्यव कुण्डलारम्भकत्वम् कपालादश्च स्वरूपविनाशेन घटाद्यारम्भकत्वम्॥ ४१॥

इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः —

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४२ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम्, यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥ ४२ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति। द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः। अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात्, अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति। प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत। यथाऽनडुहः स्थानेऽश्वो वोढुं नियुक्तो न तद्विकारो भवति एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विकार इति। न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधकः, न प्रतिदृष्टान्त इति ॥ ४३ ॥

तत्र विकारनिराकरणाय सूत्रम्।—न यथा विकारिणि तथा सति तत्प्रकृते रुपादानत्वाभिमतस्य विवृद्ध्या विकारस्यापि विवृद्ध्यापत्तेः। महदल्पावयवाऽऽरब्धावयविनो महदल्पत्ववत् ह्रस्वेकाराऽऽरब्धयकारापेक्षया दीर्घकाराऽऽरब्धयकारस्य विवृद्धिः स्यादित्यर्थः। तस्मा[illegible] भावः ॥ ४२ ॥

आक्षिपति।—उक्तो हेतुर्न युक्तः विकाराणां प्रकृत्यपेक्षया न्यूनत्वस्य समत्वस्याधिकत्वस्य चोपपत्तेर्दर्शनात्। यथा तूलकपरिमाणापेक्षया तद्विकारस्तन्तुरल्पपरिमाणः, यथा वा न्यग्रोधबीजादल्पिष्ठेन नारिकेलबीजेन न्यग्रोधादल्पो नारिकेलो रुहो जन्यते। कनकादिसमपरिमाणं कटकादि च। यथा वा न्यूनाधिकनारिकेलबीजाभ्यां समौ वृक्षौ। न्यूनपरिमाणाच्च वटबीजात् महान् वटतरुरिति ॥ ४३ ॥

इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः —

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४७ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः। कथम्?—पुनरापत्तेरननुमानादिति। इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यत्रानुमानं नास्ति ॥ ४७ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

अननुमानादिति न। इदं ह्यनुमानम् सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानम् ॥ ४८ ॥

यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भवति किम्? एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः। अथ सुवर्णवत्पुनरापत्तिरिति। सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न —

तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेनोपजायमानेन धर्मेण धर्मि भवति नैवं कश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेनत्वेनोपजायमानेन यत्वेन धर्मी गृह्यते। तस्मात् सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यत इति ॥ ४९ ॥

—

इतश्च न विकार इत्याह।—विकारप्राप्तस्य न पुनः प्रकृतिरूपता दृष्टा न खलु दधि क्षीरतां पुनरापद्यते कारस्तु यकारतां प्राप्तः पुनरिकारतामापद्यते न यथा दध्यङ्गा पुनरपि दधि भवेत्युच्यते एवेति भावः ॥ ४७ ॥

आक्षिपति।—उक्तो हेतुर्न युक्तः सुवर्णादिकं हि कटकीभावं विहाय कुण्डलतामापन्नं पुनः कटकतामापद्यत एवेति भावः ॥ ४८ ॥

निराकरोति।—सुवर्णविकारस्थले हि सुवर्णत्वादिना प्रकृतिता न तु कटक

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥५०॥

वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति—यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति ॥ ५ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

कुण्डलरुचकौ सुवर्णस्य धर्मौ न सुवर्णत्वस्य एवमिकारयकारौ कस्य वर्णाऽऽत्मनो धर्मो । वर्णत्वं सामान्यं न तस्यमौ वर्णौ भवितुमर्हतः न च निवर्त्तमानो धर्म उपजायमानस्य प्रकृतिः तत्र निवर्त्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति ॥ ५१ ॥

इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः —

नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥५२॥

नित्या वर्णा इत्येतस्मिन् पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्युभयोर्नित्यत्वाद्विकारानुपपत्तिः । नित्यत्वेऽविनाशित्वात् कः कस्य विकारः ? इति । अथानित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यनवस्थानं वर्णानाम । किमिदमनवस्थानं वर्णानाम ? उत्पद्य निरोधः । उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः । तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय वावग्रहे वेदितव्यमिति ॥ ५२ ॥

त्याऽन्ना तन्नोभयमपि सुवर्णम् न जह ति यदि ह सुवर्णतामपहाय कटकता मापन्नस्य पुनः सुवर्णता भवेत् तदा व्यभिचारः प्रकृतेः न चैवम् प्रकृतेः तु इकारता हित्वा यकारता प्राप्नस्यापीकारताऽऽपत्तेरसम्भवात् दोषा दष्परिहर इति भावः ॥ ४९ ॥

प्रतिकार मूलयुक्तिमाह ।—वर्णानां नित्यत्वे विकारासम्भवादनित्यत्वे चाचिरस्थायित्वेनेकारध्वंसानन्तरमिकारनाशादिकारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ।—

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधः । यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यम् इन्द्रियग्राह्याश्च वर्णाः । एवं नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्त इति । * विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः । * नित्यं नोपजायते नापैति अनुपजनापायधर्मकम् । अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तम् । न चान्तरेणोपजनापायौ विकारः सम्भवति । तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्त्तते अथ नित्या विकारधर्मत्वमेषां निवर्त्तते । सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति ॥ ५३ ॥

अनित्यपक्षे समाधिः ।—

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणं भवति एवमेषां विकारो भवतीति । * असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका वर्णोपलब्धिर्न * विकारेण सम्बन्धादसमर्था या गृह्यमाणा वर्णविकारमनुपपादयेदिति । तत्र यादृगिदं गन्धगुणा पृथिवी एवं शब्दसुखादिगुणाऽपीति, तादृगेतद्भवतीति । न च वर्णोप

अत्र विकारवादी नित्यत्वमतमालम्ब्य परिहरति ।—विकाराणां प्रतिषेधो न युक्तः नित्यानां धर्मविकल्पाद्धर्मस्य नानाविधत्वादतीन्द्रियत्वम् चकारेणेन्द्रियकत्वं समुच्चीयते यथा हि नित्यानामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वम् ऐन्द्रियकत्वमपि गोत्वादीनां नित्यत्वम् एवमन्येषां नित्यानामविकारित्वेऽपि वर्णानां विकारित्वं स्यादिति ॥ ५३ ॥

वृणाना, तस्य प्रकृतिनियम स्यात। दृष्टो विकारधर्मित्व प्रकृतिनियम इति ॥ ५६ ॥

अनियमे नियमान्नानियम ॥ ५७ ॥

योऽय प्रकृतेरनियम उक्त, स नियतो यथाविषय व्यवस्थित, नियतत्वान्नियम इति भवति एव सत्यनियमो नास्ति तत्र यदुक्त — प्रकृत्यनियमात् इत्येतदयुक्त मिति ॥ ५७ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चा प्रतिषेध ॥ ५८ ॥

नियम इत्यत्राथाभ्यनुज्ञा अनियम इति तस्य प्रतिषेध अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्व न भवति। अनियमश्च नियतत्वान्नियमो न भवतीति। नात्राथस्य तथाभाव प्रतिषिध्यते, किं तर्हि ?—तथाभूतस्यार्थस्यानियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते सोऽय नियमादनियम प्रतिषेधो न भवतीति ॥ ५८ ॥

प्रकृतिविकारभाव न तु विपरीत्यम्। प्रकृते तु दध्यत्रेत्यादौ इकार यकारप्रकृति विध्यतीत्यादौ तु यकार इकारप्रकृतिरिति भाव ॥ ५६ ॥

अत्र कश्चिदाशङ्कते।—अनियमो य उक्त स न युक्त। कुत —अनियतत्वस्य नियमादित्यर्थ ॥ ५७ ॥

समाधत्ते।—अनियमे नियमात् यत्त्वयाऽनियमप्रतिषेध कृत स न युक्त। कुत ?—नियमानियमयोर्विरोधात। अनियमो हि नियमाभाव तस्मिन् सति नियमासम्भवादिति भाव ॥ ५८ ॥

न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणामात् कार्य्यकारणभावाद्वा।
किं तर्हि ?—

गुणान्तराऽऽपत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकाराः ॥ ५९ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः, स भिद्यते, गुणान्तराऽऽपत्तिः उदात्तस्यानुदात्तभाव इत्येवमादि । उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः । ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः । वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः । तयोर्वा प्लुतः । लेशो लाघवं स्त इत्यस्तेर्विकारः । श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । एत एव विशेषा विकारा इति । एत एवाऽऽदेशाः एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ॥ ५९ ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति । विभक्तिर्द्वयी—नामिक्याख्यातिकी च "ब्राह्मणः पचति" इत्युदाहरणम । उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञा लक्षणान्तर

तदेवं वर्णानां प्रकृतिविकारभावं निरस्य स्वपक्षे विकारव्यवहारमुपपादयति।—तुशब्दः पुनरर्थे एतेभ्यः पुनर्वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकारस्य एकवर्णप्रयोगे वर्णान्तरप्रयोगस्य उपपत्तेर्वर्णविकार इति व्यवह्रियते तानेवाऽऽह गुणान्तरेति।—गुणान्तराऽऽपत्तिः—धर्मिणि सत्येव धर्मान्तराऽऽपत्तिः यथोदात्तेऽनुदात्तत्वम्। उपमर्दः—धर्मिनिवृत्तौ धर्म्यन्तरप्रयोगः यथा ऽस्तेर्भूः । ह्रासः—दीर्घस्य ह्रस्वत्वम्। वृद्धिः—ह्रस्वस्य दीर्घत्वम्। लेशः—अल्पः यथाऽस्तेरकारलोपः । श्लेषः—आगमः । एतत्कारणविकारव्यवहार इति ॥ ५९ ॥

समाप्तं शब्दपरिणामप्रकरणम् ।

शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् तदुपपादनाय पदार्थं निरूपणीयं पदमादौ निरूपयति।—ते वर्णाः विभक्त्यन्ताः पदम् । बहुत्वमविवक्षितम्। विभक्तेश्च सत्त्वमनपेक्षितम्। विभक्तिश्च सुप्तिङ्रूपा। वस्तुतस्तु नेदं पदं शाब्दबोधोपयोगि,

वाच्यमिति शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोप तयो पदसञ्ज्ञाऽर्थमिति। पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजन, नामपद ञ्चाधिकृत्य परीक्षा, गौरिति पद खल्विदमुदाहरणम ॥ ६० ॥

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् सशय ॥ ६१ ॥

अविनाभाववृत्ति सन्निधि अविनाभावेन वर्त्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यत तत्र न ज्ञायत किमन्य तम पदार्थ उत सर्व इति ॥ ६१ ॥

शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात पदार्थावधारण तस्मात् —

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्ख्यावृद्ध्यपचयवर्ण समासानुबन्धाना व्यक्तावुपचाराद्व्यक्ति ॥ ६२ ॥

व्यक्तिरव पदार्थ। कस्मात ?—याशब्दप्रभृतीना व्यक्ता वुपचारादुपचार प्रयोग या गौस्तिष्ठति, या गौर्निषण्णेति। नद वाक्य जातरभिधायकमभेदात्, भदात्त द्रव्याभिधायकम्।

किन्नु इदमाकाङ्क्षास्वरूपम। अथवा विभक्तिरूप अन्त सम्बन्ध तेन हीनमेव पदत्वमिति। इत्थञ्च पद निरूप्य तदर्थनिरूपण सङ्गच्छते। यत्त प्रसङ्गात प दार्थ निरूप भात तन्न पदनिरूपणस्यासङ्गतत्वाऽऽपत्त एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावाच्च॥६ ॥

तत्र पद निरूपित त त्पदत्व पदार्थत्व निरूपितम्। तत्रापि धात्वाद्यर्थस्य विवादत्वान्नामपदार्थ निरूपयितुमाह।—व्यक्तिर्गवादि आकृतिरवयवसंस्थान विशेष जाति गोत्वादि तासा सन्निधि सामीप्य मेलनम् तत्र सति उपचारात ज्ञानात्। तथा च त्रयाणा युगपत्प्रत्ययात किमेतासा प्रत्येक पदार्थ ? उत समस्त इति संशय इत्यर्थ। इद भाष्यमात केचित्। वस्तुतस्तु वादिविप्रतिपत्तेरेव सूत्रमेव। तदर्थे इत्यशस्तु भाष्यकृत पूरणमिति प्रतिभाति ॥ ६१ ॥

तत्र व्यक्तिशक्तिवादिना मतमाह।—पदार्थ इति शेष। उक्तानाम् उपचारात व्यवहारात अनुबन्ध प्रजननम यथा गौजन्यतीत्यादि व्यवहारे व्यक्तावेव

गवां समूह इति भेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्। वैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागः न जातेरमूर्त्तत्वात्। प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च। परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति। द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नम्। अभिन्ना तु जातिरिति। सङ्ख्या— दश गावो विंशतिर्गाव इति। भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते न जातिरभेदादिति। वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्द्धत गौरिति। निरवयवा तु जातिरिति। एतेनापचयो व्याख्यातः। वर्णः—शुक्ला गौः कपिला गौरिति। द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य। समासः,—गोहितं गोसुखमिति। द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति। अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानः—गौर्गां जनयतीति। तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति। द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम् ॥६२॥

अस्य प्रतिषेधः।—

न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥

न व्यक्तिः पदार्थः। कस्मात्?—अनवस्थानात्। याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशिष्यते स गोशब्दार्थः या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयते। किं तर्हि? जातिविशिष्टम्। तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः। एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ६३ ॥

जात्याकृत्योरमूर्त्तत्वात्। एवं गवां समूहः गां ददाति गां प्रतिगृह्णाति दश गावः गौर्वर्द्धते कृशा गौः कपिला गौः गोहितं गौः प्रसूता इत्यादिव्यवहाराणां व्यक्तावेव सम्भवात्। समासः सम्यगासनं सम्बन्धोऽनुबन्धः इत्यर्थः गोरश्व गोसत्व मित्युदाहरणीयम् ॥ ६२ ॥

तद्दूषयति।—न व्यक्तौ शक्तिः व्यक्तिमात्रस्यानवस्थानात् अव्यवस्थानात् ॥ ६३ ॥

यदि न व्यक्तिः पदार्थः, कथं तर्हि व्यक्तावुपचारः ? इति। निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु।—

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाऽऽधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजशक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इति अतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति। सहचरणात्—यष्टिकां भोजयति, यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयत इति। स्थानात्—मञ्चाः क्रोशन्तीति, मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते। तादर्थ्यात्—कटार्थेषु वीरणेषु व्यवस्थापितेषु कटं करोतीति। वृत्तात्—यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वद्वर्त्तत इति। मानात्—आढकेन मिताः सक्तव आढकसक्तव इति। धारणात् तुलया धृतं चन्दनं, तुलाचन्दनमिति। सामीप्यात्—गङ्गायां गावश्चरन्तीति

व्यक्तिमात्रस्य शक्यत्वे। गवादिपदात् यत्किञ्चिद् गोरूपाया व्यक्तेः प्रतीतिः स्यात् अतो गोत्वविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या। तथा च नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्क्रामति इति न्यायात् जातावेव शक्तिरस्तु कथं तर्हि व्यक्तिबोध ? इत्यत्र सूत्रम्। व्यक्तौ अतद्भावेऽपि तत्पदाशक्यत्वेऽपि तदुपचारः तच्छब्दव्यपदेशः। यथा सहचरणादितो ब्राह्मणादौ यष्ट्यादिपदप्रयोगः। सहचरणात् संयोगविशेषात् यष्टिं भोजयेत्यत्र यष्टिधरब्राह्मणे यष्टिशब्दप्रयोगः। एवं स्थानान्मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थपुरुषे। तादर्थ्यात् कटं करोतीति कटार्थकवीरणे कटस्यासिद्धत्वेन कारकत्वायोगात्। यमस्य वृत्तादनुशासनादितः राजनि यम इति। मानात् आढकेन मिताः सक्तव आढकसक्तव इति। धारणात् तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति। सामीप्याद्गङ्गायां गावश्चरन्तीति। कृष्णद्रव्ययोगात् कृष्णः शाटक इत्युदाहरणीयम्। प्राणसाधनादन्नं प्राणा इति। आधिपत्यादाकवास्य कुलमिति कुलाधिपतिः प्रतीयते। तथा च यथा

दण्डोऽभिधीयते सन्निकृष्टः। योगात्—कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः, कृष्ण इत्यभिधीयते। साधनात्—अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात्—अयं पुरुषः कुलम् अयं गोत्रमिति। तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति ॥ ६४ ॥

यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थः अस्तु तर्हि,—

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्व-व्यवस्थानसिद्धेः ॥६५॥

आकृतिः पदार्थः। कस्मात्?—तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः। सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतो व्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति, नागृह्यमाणायाम्। यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थ इति। नैतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति। न चावयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि?—नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य तस्मान्नाऽऽकृतिः पदार्थः ॥ ६५ ॥

गङ्गायां पदाद्गङ्गातीरत्वादिना बोधः तथा गोपदादपि गोत्वविशिष्टस्य व्यक्तेर्लक्षणया बोधः। एतेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः एकपदार्थयोः परस्परानन्वयश्च प्रत्युक्तः। गोत्वत्वेन रूपेण आकृतिग्रहस्तु तथैवोपस्थितः अतो निष्कारणपदार्थोपस्थितिरपि नास्तीति मन्तव्यम् ॥ ६४ ॥

आकृतिरेव शक्येति मतमुपन्यस्यति।—आकृतिः पदार्थः कुतः?—सत्त्वस्य प्राणिनो गवादेः व्यवस्थानसिद्धेः व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षत्वात् अयमश्वो गौरयमित्यादिव्यवहारस्याऽऽकृत्यपेक्षत्वादाकृतिरेव शक्येत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अस्तु तर्हि जाति पदार्थ ?—

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्ग-वके जाति ॥ ६६ ॥

जाति पदार्थ । कस्मात ?—व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां ... नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते। कस्मात ?— जातेरभावात। अस्ति हि तत्र व्यक्ति अस्त्याकृति यदभावात तत्रासम्प्रत्यय स पदार्थ इति ॥ ६६ ॥

नाऽऽकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्ते ॥ ६७ ।

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्र शुद्ध गृह्यते तस्मान्न जाति पदार्थ इति ॥ ६७ ॥

न वै पदार्थेन न भवितु शक्य क खल्विदानीं पदार्थ ? इति ।—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ ॥ ६८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थ । किं विशेष्यते ?—प्रधानाङ्गभावस्य अनियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च

केवलतस्त्दूषयति ।—मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गाज्जाति पदार्थ इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वादाकृतिसत्त्वाच्च वधप्रोक्षणादिप्रसङ्गादिति भाव ॥६६॥

केवलव्यक्त्याकृतिशक्तिपक्ष निराकृत्य केवलजातिपक्ष निराकरोति।—न—जातिमात्र न पदार्थ जात्यभिव्यक्तेर्जातिशाब्दबोधस्य आकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वात आकृतिव्यक्तिविषयत्वानियमात तयोरपि वाच्यत्वमावश्यक शक्ति विना तज्ज्ञानासम्भवात। न च गोत्वप्रकारकतादृशाऽऽकृतिविशिष्टशाब्दत्वस्य कार्यताऽवच्छेदकत्वात्तज्ज्ञानमिति वाच्यम् तथा सति गवादिपदस्य घटत्वादावपि शक्तिप्रसङ्गात् तस्मात् पद स्ववाच्यमेवोपस्थापयति ॥ ६७ ॥

इत्थञ्च त्रयाणामपि वाच्यत्व सिद्धमित्याह।—तुशब्देनैककमात्रपदार्थत्वव्यव

तदा व्यक्ति प्रधानम अङ्गन्तु जात्याकृती । यदा तु भेदोऽविवक्षित सामान्यगति तदा जाति प्रधानम अङ्गन्तु व्यक्त्याकृती स्वीकृते । तदेतद्बहुल प्रयोगेषु आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्य ॥ ६८ ॥

कथ पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय ? इति ।— लक्षणभेदात तत्र तावत् —

व्यक्तिर्गुणविशेषाऽऽश्रयो मूर्त्तिः ॥ ६९ ॥

व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्व द्रव्य व्यक्ति । यो गुणविशेषाणा स्पर्शान्ताना गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणाम अव्यापिन पारिमाणस्याऽऽश्रयो यथासम्भव तद्द्रव्यम मूर्त्ति मूर्च्छितावयवत्वादिति ॥ ६९ ॥

---

६८ । पदार्थ इत्येकवचनन्तु विशिष्यैकैव शक्तिरिति सूचनाय विभक्ता शक्तौ कदाचित कस्याचिदुपास्थिति स्यात् । प्रकृतन्त्वत्वेऽपि व्यक्तेर्विशेष्यत्वात प्राधान्यम् तत्रैव आकाङ्क्षोदयात् । न चाऽऽकृत्यादिसाधारणैकतावच्छेदकाभावान्न शक्यैकत्वमिति वाच्यम तथानियमे मानाभावात् । इद गवादिपदमभिप्रेत्य तेन पश्वादिपदस्य जात्यवाचकत्वेऽपि न क्षति । जातिपद वा धर्मपर तथैव लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६८ ॥

तत्र के व्यक्त्यादय इत्याकाङ्क्षायामाह ।—यद्यपि जात्यादेरपि व्यक्तत्वात् प्रसिद्धत्वमेव व्यक्तित्व तथाऽपि जात्याकृतिशक्तिविषयव्यक्तेरिद लक्षणम् तथा च गुणविशेषा जात्याकृतिसमानाधिकरणौ गुणा सङ्ख्यादिभिन्ना तदाश्रय मूर्त्ति आकार इति समानार्थकमित्यर्थ । परे तु — गुणा रूपादय विशेषा अविशेषा उत्क्षेपणादय त सहित आश्रय द्रव्य तेन जात्याश्रयो व्यक्तिरित्याशय । विशेष लक्षणमाह मूर्त्तिरिति ।—मूर्त्ति संस्थानविशेष तद्वान्” इत्याहु । अत्र च मध्यपदलोपी समास इत्याशय । अन्ये तु — व्यक्तिलक्षण मूर्त्तिरिति । सैव का ? इत्याह गुणविशेषाऽऽश्रय इति ।—गुणविशेषावच्छिन्नपारिमाणस्य आश्रय इत्यर्थ” इत्याहु ॥ ६९ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाऽऽख्या ॥ ७० ॥

यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्। सा च नानासत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियताद्व्यूहादिति। नियतावयवव्यूहा खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम। शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति। नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति। अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत सुवर्ण रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्तते, जहाति पदार्थत्वमिति ॥७ ॥

समानप्रसवाऽऽत्मिका जाति ॥ ७१ ॥

या समाना बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत सामान्यम यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ ७१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम।

समाप्तश्चाय द्वितीयोऽध्याय ।

आकृति लक्षयति।—जातिलिङ्गमित्याख्या। यस्या जातेर्गोत्वादेहि संस्थानविशेषो लिङ्ग तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्तित्वम्। "जातिद्रव्यसमवायकारणता अवच्छेदका लिङ्ग धर्मो यस्या सेत्यर्थ इति कश्चित् ॥ ७ ॥

जाति लक्षयति।—समानाऽऽकारक प्रसवो बुद्धिजननम आत्मा स्वरूप यस्या सा तथा च समानाऽऽकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थ । समानाऽऽकारबुद्धिजननयोग्यधर्म विशेषो नित्यानेकसमवेतरूपोऽर्थ इत्यपि वदन्ति। इदन्तु बोध्यम् —एव सत्याकृत्यविषयको गवादिपदात् न शाब्दबोध अनुभवबलेन तथैव कार्य्यकारणभावकल्पनात् अन्यथा सावयवाङ्गपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरेव स्यादिति ॥ ७१ ॥

समाप्त शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्य्यकृता न्यायसूत्रवृत्तौ विभागपरीक्षाद्वारकसाङ्ग प्रमाणपरीक्षण नाम द्वितीयाध्यायवृत्ति समाप्ता ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम्।

परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते तच्चाऽऽत्मादि इत्यात्मा विविच्यते। किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमात्रमात्मा? आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्त? इति। कुतः संशयः?—व्यपदेशस्योभयथासिद्धेः। क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धस्याभिधानं व्यपदेशः। स द्विविधः,—अवयवेन समुदायस्य—मूलैर्वृक्षस्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादो ध्रियते इति। अन्येनान्यस्य व्यपदेशः—परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति। अस्ति चायं व्यपदेशः—चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति। तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य? अथान्येनान्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वा? इति। अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः। कस्मात्?—

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहमद्राक्षं चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति। यञ्चास्प्राक्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति। एकविषयाविमौ प्रत्ययावेककर्तृकौ प्रतिसन्धीयेते। न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियेणैक

तदप्रभाततुल्यता भवति यत्कृपामन्तरा।
यदीयकरुणाकणात्तरति मोहजालं जनः।
विधाय हृदयाम्बुजं रुचिरवाक्प्रचाराय तां
नमामि परदेवतां सततमेव वाणीमहम् ॥

अथावसरतः प्रमेयेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टमात्मादिषट्कं तृतीये परीक्षणीयम् तेनाऽऽत्मादिषट्कपरीक्षणाध्यायोऽयम्। तत्राऽऽत्मादिचतुष्कपरीक्षा प्रथमाऽऽह्निके।

कर्तृकौ। तद्योऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य सङ्ग्रहीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा। कथं पुनर्नेन्द्रियेणैककर्तृकौ?—इन्द्रियं खलु स्व स्व विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति। कथं न सङ्घातकर्तृकौ?—एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वाऽऽत्मकर्तृकौ प्रत्ययौ प्रतिसंहितौ वेदयते, न सङ्घातः कस्मात्?—अनिवृत्तं हि सङ्घाते प्रत्येकं विषयान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरेणैवेति॥ १॥

न विषयव्यवस्थानात्॥ २॥

न देहादिसङ्घातादन्यश्चेतनः। कस्मात्?—विषयव्यवस्थानात्। व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि। चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते। यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते। तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षू रूपं पश्यति। एवं घ्राणादिष्वपीति। तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात्। एवं सति किमन्येन चेतनेन?—सन्दिग्धत्वादहेतुः। योऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावः, स किं चेतनत्वा

तत्र च त्रीणि प्रकरणानि। तत्राऽऽदाविन्द्रियभेदप्रकरणम्। तत्रेन्द्रियाणामेव ज्ञाने प्रत्यये कारणत्वेन सिद्धानामिन्द्रियाणां चैतन्यमस्तु लाघवात् तथा चाऽऽत्मशब्दस्य नानाऽर्थत्वम्। इन्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमितीन्द्रियचैतन्यवादी। तन्निराकरणाय सूत्रम्।—एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञानविशेषौ (तृतीया च प्रकारे)। तत्र चाक्षुषस्पार्शनोभयवत्त्वेनैकस्य धर्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मा इन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति॥ १॥

दाहोऽस्विच्चेतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्तत्वादिति मास्तु च
चेतनोपकरणत्वेऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति ॥२॥

यच्चोक्तं विषयव्यवस्थानादिति —

तद्व्यवस्थानादेवाऽऽत्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥३॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राहि चेतनं स्यात् कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात्? यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्योऽन्यश्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितिमतीतोऽनुमीयते। तत्रेदमभिज्ञानमप्रत्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते। रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति, गन्धप्रतिसंवेदी च रूपरसावनुमिनोति। एवं विषयशेषेऽपि वाच्यम्। रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिघ्रति, घ्रात्वा च गन्धं रूपं पश्यति। तदेवमनियतपर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धत्ते। प्रत्यक्षानुमानागमसंशयान् प्रत्ययांश्च नानाविषयान् स्वाऽऽत्मकर्तृकान् प्रतिसन्धाय वेदयते। सर्वार्थविषयञ्च शास्त्रं प्रतिपद्यते अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावं प्रतिसन्धाय शब्दार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातमग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति। सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयाव्यवस्थाऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम्। आकृति

अत्र शङ्कते।—चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्य [illegible] नियतविषयत्वाच्च [illegible] ग्राह्येषु [illegible] समवायित्वम् इत्यत्राभिप्रायो भाति इति भावः ॥ २ ॥

समाधत्ते।—उक्तप्रतिषेधो न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवाऽऽत्मसद्भावा [illegible] रिक्तो न कल्पनीय इत्यर्थः। अयं भावः —इन्द्रियाणां तत्तत्प्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति अनुमित्यादिजनकत्वं [illegible] तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताऽवच्छेदकमात्मत्वम् चक्षुरादेरनित्यत्वा

मात्रन्तराहितम् तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्यचेतनेन ? तदयुक्तं भवति ॥ ३ ॥

इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसंघातमात्रम् ।—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासंघातः प्राणभूतो गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावः तत्फलेन कर्त्तुरसम्बन्धात् अकर्त्तुश्च सम्बन्धात् । शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे खल्वन्यः संघात उत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यते उत्पादनिरोधसन्ततिभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते देहादिसंघातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् अन्यत्वाधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति । एवं सति यो देहादिसंघातः प्राणभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते, न तेन हिंसा कृता । तदेवं सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते सति च सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् । तद्यदि देहादिसंघातमात्रं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत्, अनिष्टञ्चैतत् तस्माद्देहादिसंघातव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥ ४ ॥

दात्मनश्च नित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् [illegible] चक्षुरादिषु [illegible] प्रतीत नान्याऽऽत्मवादो युज्यत इति ॥ ३ ॥

समाप्तमिन्द्रियभेदप्रकरणम् ।

ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्कां दूषयति ।— पातकाभावात् [illegible] भावप्रसङ्गात् । तथा चोत्तरकालिक [illegible] न स्यादिति [illegible] तथा च शरीरनाशे [illegible] शरीरं विनष्टं पातकं न स्यादित्यर्थ [illegible] भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नापद्यते तथापि तस्य प्रमाण्याद [illegible] पूर्वपक्षवादिना [illegible] ॥ ४ ॥

तदभावे सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

यस्यापि नित्यनाऽऽत्मना सात्मकं शरीरं दह्यते, तस्यापि शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः कस्मात्?—नित्यत्वादात्मनः न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति। अथ हिंस्यते, नित्यत्वमस्य न भवति। सेयमेकस्मिन् पक्षे हिंसा निष्फला अन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति ॥ ५ ॥

न कार्य्याऽऽश्रयकर्तृबधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य बधो हिंसा अपि त्वनुच्छित्ति धर्मकस्य सत्त्वस्य कार्य्याऽऽश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामुपघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा बधो हिंसेति। कार्य्यन्तु सुखदुःखसंवेदनं तस्याऽऽयतनमधिष्ठानमाश्रयः शरीरम्। कार्य्याऽऽश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां बधो हिंसा, न नित्यस्याऽऽत्मनः। तत्र यदुक्तं - तदभावे सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् इत्येतदयुक्तम् यस्य सत्त्वोच्छेदो हिंसा, तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्चेति दोषः। एतावच्चैतत् स्यात्। सत्त्वोच्छेदो वा हिंसा अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्य्याऽऽश्रय

तत्रापि तुल्यदोष इत्याशङ्कते।—तदभावे पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनः नित्यत्वात् नित्यत्वं निर्विकारत्वम् तेन जन्यधर्मानाश्रयत्वमभिमतम् इति वै चेत्। तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीर विशिष्टाऽऽत्मनाशस्य नियतत्वात् इत्यपि कश्चित्। किञ्च सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातकाभावः स्यात् तस्याऽऽत्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ॥ ५ ॥

परिहरति।—कार्य्याऽऽश्रयस्य चेष्टाऽऽश्रयस्य कर्तुः क्रियाविच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशः न त्वात्मन इति न पातकाभावः [illegible]।—न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याऽऽश्रय कर्तृबधात् शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादि शरीरवृत्तित्वात्तन्नाशात् एव पापोत्पत्तिरिति

कर्त्तृवधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्त्वोच्छेदश्च प्रतिषेद्ध्ये, तत्र किमन्यच्छेष यथाभूतमिति। अथवा कार्य्याऽऽश्रयकर्त्तृवधादिति कार्य्याऽऽश्रया देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घाता नित्यस्याऽऽत्मन तत्र सुखदुःखप्रतिसवेदन तस्याधिष्ठानमाश्रय तदायतन तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्त्ता तन्निमित्ता हि सुखदुःखसवेदनस्य निर्वृत्ति न तमन्तरेणेति, तस्य वध उपघात पीडा प्रमापण वा हिंसा, न नित्यत्वेनाऽऽत्मोच्छेद। तत्र यदुक्त — तदभाव सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात एतन्नेति॥ ६॥

इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा।—

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्॥ ७॥

पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञान प्रत्यभिज्ञान तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिष, स एवायमर्थ इति। सव्येन चक्षुषा दृष्टस्येतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात्, यमद्राक्ष तमेवैतर्हि पश्यामीति। इन्द्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्य प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्ति। अस्ति त्विद प्रत्यभिज्ञान तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतन॥ ७॥

भाव। वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावाच्छन्नप्राणसयोगाऽऽत्मकोत्पत्तिवत् शरीरावाच्छन्नप्राणसयोगध्वसविशेषाऽऽत्मक मरणमप्यात्मन सम्भवात् अन्यथा शरीरादिविनाशिनो बन्धनमुखानरोधादिहिंसा न स्यात्। पातकानभ्युपगन्तृचार्वाकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम्॥ ६॥

समाप्त देहभेदप्रकरणम्।

प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते।—वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् चक्षुरेकमासाद्धरिति केषाञ्चिन्मतम् तन्निराकरणायतदुपन्यास॥ ७॥

नैकस्मिन्नासाऽस्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिदं चक्षुः मध्ये नासाऽस्थिव्यवहितम्, तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः, मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ॥ ८ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नुपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुः विषयग्रहणलिङ्गम्। तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ९ ॥

अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः, कस्मात्?—वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः ॥ १० ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्य्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात्। बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः। येषां कारणान्यविभक्तानि, तान्यवतिष्ठन्ते। अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासाऽस्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासाऽस्थिव्यवहिते सम्भवति। अथवैकविनाशस्या-

एतद्दूषयति।—मध्यस्थसेतुना तडागस्येव नासाऽस्थिव्यवहितगोलकान्तराव-च्छिन्नतया द्वित्वप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आक्षिपति।—चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

अवैक्यवादी परिहरति।—अवयवस्य शाखायाः नाशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानादवयवनाशे सर्वत्रावयविनाशानियमः तथा चैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति ॥ १० ॥

एकदेशिमतस्य पूर्वोक्ताऽऽक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् —उक्तप्रतिषेधो न युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात्। न हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गात् अतोऽवस्थितावयवस्तत्र खण्डवृक्षो जातो नैकदेशिमतं युक्तम्।

नियमाद्वाविमावर्थौ तौ च पृथग्‌वरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदात् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानामिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥ ११ ॥

अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन इति।—

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्यचिदम्लफलस्य गृहीततद्रससाहचर्ये रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवभूतो गृह्यते, तस्येन्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥ १२ ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्त्तव्यो विषयः तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारः, नाऽऽत्मकृत इति ॥ १३ ॥

एतेनैकनाश इतरोऽविनाशाद्धेतुसाधनमपि प्रयुक्तम् चक्षुर्नाशेऽपि नासिकान्तरावच्छिन्नावयवे खण्डचक्षुःसम्भवात्। इदञ्च लाघवाच्चक्षुरेकमिति टीकाभिप्रायेणेदम्। परं तु — चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः — सव्यमिति। प्रकृते — नकाशिन्निति। समाधत्ते — एकेति। प्रकृते — अवयवेति। निराकरोति — दृष्टान्तेति। शाखानाशे वृक्षनाशाऽऽवश्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः यद्वा — दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य विरोधादन्यथाऽनुपपन्नत्वात् दृष्टे हि मृतस्य चक्षुरधिष्ठानगोलकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ॥ ११ ॥

आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह।—चिरविल्वादिद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणाद्दन्तोदकसंप्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा सिध्यति ॥ १२ ॥

आक्षिपति।—स्मृतिर्हि स्मर्त्तव्यविषयिणीति नियमः तस्याश्च दृक्मादिना सामानाधिकरण्यं मानाभावात्। अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ १३ ॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेध ॥ १४ ॥

तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मन यदि स्मृतिरात्मगुण एव सति स्मृतिरुपपद्यते नान्यदृष्टमन्य स्मरतीति। इन्द्रियचैतन्ये तु नानाकर्त्तृकाणां विषयग्रहणानाम प्रतिसन्धानम प्रतिसन्धाने वा विषयव्यवस्थाऽनुपपत्ति। एकस्तु चेतनोऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्त पूर्वदृष्टमर्थम अनुस्मरतीति एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे सति सद्भाव विपर्यये चानुपपत्ति। स्मृत्याश्रया प्राणभृतां सर्वे व्यवहारा आत्मलिङ्गम्। उदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार इति। १४।

अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

अ[illegible] स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृते स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति। येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे अज्ञासिषमहमसुमर्थमिति एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्ट पूर्वज्ञातोऽर्थो विषय, नार्थमात्रम्। ज्ञातवानहममुमर्थम असावर्थो मया ज्ञात, ज्ञातम अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमेतद्वाक्य स्मृतिविषयज्ञापकं समानार्थम्। सर्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयञ्च गृह्यते। [illegible] या स्मृति (ज) तया त्रीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे [illegible] समानकर्त्तृकाणि न नानाकर्त्तृकाणि नाकर्त्तृकाणि [illegible]—एककर्त्तृकाणि। अद्राक्षममुमर्थ

समाधत्ते। [illegible] धर्मिग्राहकमानेन स्मृतेरात्मगुणत्वात्परि अथवाऽऽत्मगुणत्वसिद्ध [illegible] अनुभवात् विषयनिष्ठकार्य्यकारणभावे चैवस्य नानात्मत्वस्य [illegible] ॥ १४ ॥

विषयाणां स्मृतज्ञाना[illegible] स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते।—अपरि

(ज) प्रत्यभिज्ञेति यावत्।

यमेवैतर्हि पश्यामि, अद्राक्षमिति दर्शनं, दर्शनसंविच्च न खल्व संविदिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्षमिति । ते खल्वेते द्वे ज्ञाने । यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञानम् । एवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानो नाकर्त्तृको न नानाकर्त्तृकः किं तर्हि ?— एककर्त्तृक इति । सोऽयं स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायमानो विद्यमानोऽर्थः प्रतिषिध्यते नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति । न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्त्तव्यमात्रविषयं वा इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत् स्मृतिप्रतिसन्धानम् एकस्य सर्वविषयत्वात् । एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते, अमुमर्थं ज्ञास्यामि अमुमर्थं विजानामि अमुमर्थमज्ञासिषम् अमुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वाऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति । एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां सुस्मूर्षाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते । संस्कारसन्ततिमात्रे तु सत्त्वे उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति, स नास्त्येकोऽपि संस्कारो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिञ्चानुभवेत् न चानुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते देहान्तरवत् । अतोऽनुमीयते अस्त्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति । यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धानं भवतीति ॥ १५ ॥

नाऽऽत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

न देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा । कस्मात् ? – आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भव

सङ्खानात् चानन्त्यात्　तथा च शब्दवादातिरिक्ताऽऽत्मसिद्धिः । इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् ॥ १५ ॥

समाप्तं चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ।

घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम्, एवं शेषेषु। तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम्, तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम्। यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम्, तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेश्च न युगपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते। तत्र यदुक्तम्—आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् इति तदयुक्तम् ॥१८॥

किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्यो नित्य उतानित्य? इति कुतः संशयः?—उभयथा दृष्टत्वात् संशयः। विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यञ्च प्रतिपादिते चाऽऽत्मसद्भावे संशयानिवृत्तेरिति। आत्मसद्भावहेतुभिरेवास्य प्राग् देहभेदादवस्थानं सिद्धम्। ऊर्ध्वमपि देहभेदादवतिष्ठते। कुतः?—

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभय-शोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान्, ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा, स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण न भवति, पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि सति नान्यथा इति सिध्यत्येतत्—अवतिष्ठतेऽयमूर्ध्वं शरीरभेदादिति ॥१९॥

इन्द्रियत्वेऽपि मनसः प्रत्यक्षं स्यादित्याह।—उक्तो नियमविशेषो निरनुमानं निष्प्रमाणकं गौरवाद्विपरीत्यं च विनिगमकाभावाच्चेति भावः ॥ १८ ॥

समाप्तं मनोभेदप्रकरणम्।

एवं साधितेऽपि देहादिभिन्न आत्मनि विना तन्नित्यतां न परलोकार्थिनः प्रवृत्तिः अत आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम्।—जातस्य बालस्य एतज्जन्माननुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तेः उत्पत्तेः तस्याः पूर्वपूर्वानुभवाधीनस्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात्। इत्थं चेदानीन्तनस्याऽऽत्मनः पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वम् अनादेश्च भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ १९ ॥

पद्माऽऽदिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकार ॥२०॥

यथा पद्माऽऽदिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलन विकारो भवति एवमानित्यस्याऽऽत्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकार स्यात। हेत्वभावादयुक्तम। अनेन हेतुना पद्माऽऽदिषु प्रबोधसम्मीलन विकारवदानित्यस्याऽऽत्मनो हर्षाऽऽदिसम्प्रतिपत्तिरिति। नात्रोदा हरणसाधर्म्यात साध्यसाधनहेतुर वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावात असम्बद्धार्थकमपार्थकमुच्यत इति। दृष्टान्ताच्च हर्षाऽऽदिनिमि त्तस्यानिवृत्ति या चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षाऽऽदिसम्प्रति पत्ति स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्म गृह्यते सेय पद्माऽऽदिसम्मीलन-दृष्टान्तेन न निवर्त्तते यथा चेय न निवर्त्तते तथा जातस्या पीति। क्रियाजातौ च पर्णविभागसयोगौ प्रबोधसम्मीलने क्रियाहेतुश्चानुमेय। एवञ्च सति किं दृष्टान्तेन प्रति षिध्यत॥ २०॥

अथ निर्निमित्त पद्माऽऽदिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति मतम एवमात्मनोऽपि हर्षाऽऽदिसम्प्रतिपत्तिरिति तच्च —

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चाऽऽत्मक विकाराणाम् ॥ २१ ॥

उष्णादिषु सत्सु भावात् असत्सु अभावात् तन्निमित्ता पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्ताना पद्माऽऽदीना प्रबोधसम्मीलन विकारा, इति न निर्निमित्ता। एव हर्षाऽऽदयो विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति, न निमित्तमन्तरेण, न चान्यत्

चव शङ्कते।—बालस्य हर्षाऽऽदयो मुखविकासाद्यनुमेया न च तत्सम्भव पद्माऽऽदीना प्रबोधादिवद्दृष्टविग्रहाधीनाक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति भाव ॥ २ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—उक्त न युक्तं यत पञ्चाऽऽत्मकाना पाञ्चभौतिकाना पद्माऽऽदीनां

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात निमित्तमस्तीति। न चोत्पत्ति निरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षाऽऽदोना निमित्तमन्तरेणोत्पत्ति नाणादवन्निमित्तान्तरोपादान हर्षाऽऽदोना, तस्मादयुक्तमतत् ॥ २१ ॥

इतश्च नित्य आत्मा —

प्रेत्याऽऽहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्ग स्तन्याभिलाषो गृह्यत स च नान्तरेणाऽऽहाराभ्यासम्। कया युक्त्या ?—दृश्यत हि शरोरिणा क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात स्मरणान् बन्धादाहाराभिलाष न च पूर्वशरीरमन्तरेणासौ जातमात्र स्योपपद्यत, तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीर यत्रानेनाऽऽहारोऽभ्यस्त इति। स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तर मापन्न क्षुत्पीडित पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते, भवत्येवोर्ध्वं देह भेदादिति ॥ २२ ॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

यथा खलु अय अभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एवम आहाराभ्यासमन्तरेण बाल स्तन्यमभिलषति ॥ २३ ॥

ये विकारा तेषाम् उष्णकालाऽऽदिनिमित्तत्वात्। मनुष्याऽऽदीनान्तु हर्षाऽऽदिनिमित्तका मुखविकासादय इति न तुल्यतेति भाव ॥ २१ ॥

आत्मनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह।—प्रेत्य मृत्वा जातमात्रस्य य स्तन्याभिलाष स तावदाह राभ्यासजनित जन्मान्तरीणाऽऽहारेष्टसाधनताधीजन्यजीवनादृष्टाद्बोधित संस्काराधीनेष्टसाधनतास्मरणेन हि बाल स्तन्यपाने प्रवर्त्तत इत्यनादित्वमिति ॥ २२ ॥

शङ्कते।—यथाऽयस्कान्तसन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखतया गमन तथैव वत्स स्यापि स्तनोपसर्पणम्, न त्विष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यदृष्टयमित्यर्थं ॥ २३ ॥

किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तम् ? अथ निमित्तात् ? इति। निर्निमित्तं तावत्—

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तं लोष्टाऽऽदयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयुः न जातु नियमे कारणमस्तीति। अथ निमित्तात् तत्केनोपलभ्यते ? इति। क्रियालिङ्गं क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः। बालस्यापि नियतमुपसर्पणं क्रियोपलभ्यते। न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धात् निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते न चासति निमित्ते कस्यचिदुत्पत्तिः न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते तस्मादयसोऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति। अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्टमुपसर्पति किंकृतोऽस्य नियम इति, यदि कारणनियमात् स च क्रियानियमलिङ्गः। एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितुमर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणम् अन्यद्वेति दृष्टेन विशिष्यते दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति ॥ २४ ॥

इतश्च नित्य आत्मा। कस्मात् ?—

वीतरागजन्माऽदर्शनात् ॥ २५ ॥

सरागो जायत इत्यर्थादापद्यते। अथ जायमानो रागानुबद्धो जायते। रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः, पूर्वानु

समाधत्ते।—स्तन्यपान एव बालः प्रवर्त्तते न तन्यत्रेति नियमः कथं स्यात् दस्तुतस्तु अन्यत्र पयसि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिश्च चेष्टाऽनुमता लिङ्गं न तु क्रियानियमः अतो न व्यभिचार इति भावः ॥ २४ ॥

हेत्वन्तरमाह।—वीतरागो रागशून्यस्तावन्नोत्पद्यते, अपि तु सरागः, तत्र च

ऽवश्यं विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यत इति। सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयाननुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते, तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः। एवं पूर्वशरीरस्य पूर्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः, अनादिश्च रागानुबन्धः, इति सिद्धं नित्यत्वमिति ॥ २५ ॥

कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः —

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते तथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते। अत्रायमुदितानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य। कस्मात्?—सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम्। अयं खलु प्राणिनां विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते। सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः। तेनानुमीयते—जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृतो राग इति। आत्मोत्पादाधिकरणात् तु रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे सति वाच्या कार्यद्रव्यगुणवत्। न चात्मोत्पादः सिद्धो नापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमस्ति, तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः

जन्मान्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्मरणं। स्तन्यादौ पूर्वं च यामभिलाषः उक्तः तस्मात् तु प्रतनोऽदोनां स्तन्यादिभक्षणाभिलाषसाधारण रागमात्रमत्यपाकृतम् ॥ २५ ॥

शङ्कते।—द्रव्यस्य घटादेः यथा कारणस्य रूपादिविशिष्टस्य उत्पत्तेः घटः रूपादि स्वत एव रूपात्मानं भजति तथैवाऽऽत्माऽपि स्वत एव सरागो भवति, प्रयोजकत्वं त्वदीयहेतूनामिति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते।—सङ्कल्पो ज्ञानम् इष्टसाधनताज्ञानम् इति यावत् तन्निमित्तका हि

रिति। अथापि सङ्कल्पादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथाऽपि पूर्वशरीरयोगोऽप्रत्याख्येयः। तत्र हि तस्य निर्वृत्ति र्नास्मिन् जन्मनि, तन्मयत्वाद्राग इति। विषयाभ्यासः खल्वयं भावनाहेतु तन्मयत्वमुच्यत इति। जातिविशेषाच्च रागविशेष इति। कर्म खल्विदं जातिविशेषनिर्वर्त्तकम तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं विज्ञायते, तस्मादनुपपन्नं सङ्कल्पादन्यद्रागकारणमिति ॥ २७ ॥

'अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग' इत्युक्तम्। स्वकृतकर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानम, तत् परीक्ष्यते,—किं घ्राणादिवदेकप्रकृतिकम? उत नानाप्रकृति? इति। कुतः संशयः?—विप्रतिपत्तेः संशयः, पृथिव्यादीनि भूतानि सङ्ख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानत इति। किं तत्र तत्त्वम?—

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम्। कस्मात्?—गुणान्तरोपलब्धेः। गन्धवती पृथिवी गन्धवच्छरीरम, अबादीनामगन्धवत्वात् तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात्, न त्विदमबादिभिरसम्पृक्तया पृथिव्याऽऽरब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाऽऽश्रयभावेन कल्पते इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति, भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति। आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति। स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि नि संशया नाबादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति। * पार्थिवाऽऽप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः। * * निश्वासोच्छासोपलब्धेश्चातुर्भौति

रागादयः तथा चेष्टसाधनताज्ञानत्वेच्छात्वादिना कार्य्यकारणभावात् प्रवृत्तित्वेन चेष्टात्वेन च कार्य्यकारणभावाच्चाप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

समाप्तमनादिनिधनप्रकरणम्।

क्रमप्राप्ते शरीरपरीक्षणे मानुषाऽऽदिशरीरं पाञ्चभौतिकमित्यके। तत्र सिद्धान्त

कम। * * गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्य पाञ्चभौतिकम ।*
त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान सूत्रकार। कथ
सन्दिग्धा ?—सति च प्रकृतिभावे भूताना धर्मोपलब्धि असति
च सयोगाप्रतिषेधात् स।न्निहितानामिति, यथा स्थाल्यामुदक
तेजोवाय्वाकाशानामिति। तदिदमनेकभूतप्रकृतिशरीरम् (भ)
अगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च प्रकृत्यनुविधानात स्यात, न त्विद
मित्थम्भूत तस्मात् पार्थिव गुणान्तरोपलब्धे ॥ २८ ॥

पार्थिवाऽऽप्यतैजस तद्गुणोपलब्धे ॥ २८ ॥ क ॥

निश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥ २८ ॥ ख॥

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्य पाञ्चभौतिकम् ॥ २८ ॥ ग ॥

सूत्रम्।—मानुषाऽऽदिशरीर पार्थिव पृथिवीसमवायिकारणक गुणान्तरस्य गन्ध
नीलाऽऽदिरूपकाठिन्यादे उपलब्धिरिति ॥ २८ ॥

मतान्तराभिधानाय त्रिसूत्री।—तद्गुणाना पृथिव्यप्तेजोगुणानां गन्धस्नेहोष्ण
स्पर्शानाम् उपलब्धे। एतावता त्रिभौतिकत्वे सिद्धे निश्वासादतश्चातुर्भौतिकत्वम्।
निश्वासोच्छ्वासौ प्राणवायोर्व्यापारविशेषौ। क्लेदा जलविशेष जलविशिष्टपृथिवी वा
इत्युभयथाऽपि जलमावश्यकम्। भुक्ताश्नादजठरानले पाकस्य तत्र सयोगाधीनत्वात्तेज
सिद्धि। व्यूहो निश्वासादि। अवकाशदान छिद्रम्। एतान मतानि सूत्रकृता
तुच्छत्वान्न दूषितानि। तथा हि एकस्मिन् शरीरे पृथिवीत्वादिनानाजात सङ्करा
ऽऽपत्तेरसम्भवात् न वा नानोपादानकत्व विजातीयानामनारम्भकत्वात् तथात्व वा
जलाद्यारब्धस्य न पृथिवीत्वं व्यभिचारात् न वा चित्रद्रव्य गन्धवत्त्वविरोधात
गन्धादीनामानाशमनपायाच्च पार्थिवत्वमित्यक्तप्रायम् यद्वा पार्थिवत्व कथ जलाद
सम्बन्ध ? इत्याशङ्कायां जलादिनिमित्तवशात्त्रैभौतिकत्वादिव्यपदेश इत्याशयेन
त्रिसूत्री ॥ २८ ॥ क ॥ ख ॥ ग ॥

इति वृत्तिसम्मतानि अधिकसूत्राणि।

(भ) भूताना परस्परोपमर्दकत्वेनेति यावत्।

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

सूर्य्यन्ते चक्षुर्गच्छतात" इत्यत्र मन्त्रे "पृथिवीन्ते शरीरम" इति श्रयत तदिद प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति। "सूर्य्य ते चक्षु स्मणोमि' इत्यत्र मन्त्रान्तर पृथिवीन्ते शरीरम इति श्रूयते, सेय कारणाद्विकारस्य सृतिरभिधीयत इति। स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्याऽऽरम्भदर्शनात भिन्नजातीयानामेककार्य्याऽऽरम्भानुपपत्ति ॥ २९ ॥

अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्य्यन्ते किमाव्यक्तिकानि? आहोस्विद्भौतिकानि? इति। कुत सशय?—

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात सशय ॥ ३० ॥

कृष्णसार भौतिक तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धि, उपहते चानुपलब्धिरिति। व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषयस्योपालम्भ, न कृष्णसारप्राप्तस्य न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रि

पाथवत्व युक्त्यन्तरमाह।— सूर्य्यन्त चक्षु स्मणोम इति मन्त्रान्त पृथिवी ते शरीरम् इत्यभिधानात् एव प्रकृतौ विकारस्य लयाभिधाने सूर्य्यन्त चक्षुर्गच्छतात इति मन्त्रान्ते पृथिवीं ते शरीरम् इति। इमा चत् सूत्री कंचन भाष्यतया वर्णयन्ति तन्न तथा सत्येकसूत्रस्य प्रकरणत्वानुपपत्ते अत एव चतुर्थ सूत्रमेवेत्यपरे। अन्ये सूत्रैयवानुपपत्त्या "आप्यतजसवायव्यानि लोकान्तरशरीराणि तष्वपि भूतसयोग पुरुषार्थतन्त्र इति भाष्य सूत्रतया वर्णयन्ति तदर्थम् —आप्य दीनि लोकान्तरेषु वरुणलोकादिषु प्रसिद्धानि शरीराणि। जलादकपत्ते कथमुपभोगक्षमता? इत्यत तत्रपीति।—भूतसयोग पृथिव्युपष्टम्भ पुरुषार्थतन्त्र उपभोगसम्पादक ॥ २९ ॥

समाप्त शरीरपरीक्षाप्रकरणम्।

अथेन्द्रिय परीक्षणीयम्। तत्र लक्षणसूत्रोक्त भौतिकत्वमिन्द्रियाणां परीक्षित शयमाह।—कृष्णसारे चक्षुर्गोलके सति घटाद्युपलम्भाद्गोलकस्यान्द्रियत्वमिति बौद्धा। व्यतिरिच्य विषय प्राप्य उपलम्भात् उपलम्भजननात् गोलकातिरिक्तमित्यपरे। तत्र

याणाम, तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति। एवमुभयधर्मोपलब्धे संशय ॥ ३० ॥

अभौतिकानि इत्याह। कस्मात्?—

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा,—न्यग्रोधपर्वतादि। अणीय इति अणुतरमणुतमञ्च गृह्यते, यथा—न्यग्रोधधानादि। तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते भौतिकं हि यावत् तावदेव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्वव्यापकमिति ॥ ३१ ॥

न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वञ्चेन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुम्। इदं खलु—

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

तयोर्महदण्वोर्ग्रहणं चक्षूरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद् भवति, यथा—प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति। रश्म्यर्थसन्निकर्षश्चाऽऽवरणलिङ्गः चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा—प्रदीपरश्मिरिति ॥ ३२ ॥

इन्द्रियाणि गोलकातिरिक्तानि न वेति संशये। गोलकानि इन्द्रियाणीति नग्नाटकाऽऽदयः। तद्वाह्यगोलकान्याहङ्कारिकाणीति सांख्या भौतिकानीत्यपरे ॥ ३० ॥

तत्र सांख्यमतेन बौद्धमतमुपन्यस्यति।—गोलकं नायं अप्राप्यकारित्वादिति प्रसङ्गात् इत्थञ्च गोलकातिरिक्तं भौतिकमिति वाच्यम् इदमयुक्तम्। चक्षुषा हि अल्पपरिमाणं महत्परिमाणञ्च गृह्यते। न च न्यूनेन महतो व्याप्तिः सम्भवति न च अव्याप्यस्य ग्रहणम् अतोऽभौतिकानीन्द्रियाण्याहङ्कारिकाणीति ॥ ३१ ॥

सांख्यं निरस्यति।—रश्मिर्गोलकावच्छिन्नं तेजः तन्मात्रस्य घटादेः यः सन्निकर्षविशेषः संयोगविशेषः तस्मात् तथा महदण्वोर्ग्रहणमुपपद्यते भौतिकस्यापि प्रदीपादेर्महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टम्। अभौतिकत्वे तु परप्रत्यासत्त्या सर्वेषामेव ग्रहणप्रसङ्गात् ॥ ३२ ॥

आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह,—

तदनुपलब्धेरहेतु ॥ ३३ ॥

रूपस्पर्शवद्धि तेज, महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति। प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत, चक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति ॥ ३३ ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतु ॥ ३४ ॥

सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनाऽऽवरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धि नासावभाव प्रतिपादयति, यथा —चन्द्रमस परभागस्य, पृथिव्याश्चाधोभागस्य ॥ ३४ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियम ॥ ३५ ॥

भिन्न खल्वय द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्यवच्च विभक्तावयवमाप्य द्रव्य प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते, तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्प्येते। तथाविधमेव च तैजस द्रव्यमनुद्भूतरूप सह रूपेण नोपलभ्यते स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते, तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात ग्रीष्मवसन्तौ कल्प्येते ॥ ३५ ॥

तैजसे चक्षुष्यनुपलब्धिबाधं बौद्ध शङ्कते।—रश्म्यर्थसन्निकर्षो न हि तु गोलकातिरिक्तस्य रश्मेरनुपलब्धे ॥ ३३ ॥

समाधत्ते।—रूपोपलब्धेः सहकारित्वादिनाऽनुमीयमानस्य चक्षुष प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नाभावनिर्णायिकेत्यर्थ ॥ ३४ ॥

कथं तर्हि नोपलब्ध ? इत्यत आह।—द्रव्यस्य धर्मभेदो महत्त्वादि गुणस्य धर्म उद्भूतत्व तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य द्रव्यमात्र उपलब्धेर्न नियम, यथोद्भूतरूप महत्त्वादिकं तस्य प्रत्यक्ष तदभावाच्चक्षुरादेरप्रत्यक्षम् ॥ ३५ ॥

यत्र लेषा भवति—

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धि ॥३६॥

यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रय प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूप विशेषस्तु, यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धि यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचिदनुपलब्धि, स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति। अनुद्भूत रूपश्चाय नायनो रश्मि, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति। दृष्टश्च तेजसो धर्मभेद। उद्भतरूपस्पर्शं प्रत्यक्ष तेज यथा,—आदित्यरश्मय। उद्भतरूपमनुद्भतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम यथा— प्रदीपरश्मय। उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम, यथा— अबादिसयुक्त तेज। अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्ष —चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ३६ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणा व्यूह पुरुषार्थतन्त्र ॥३७॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूत सुखदु खोपलब्धि भूतश्च कल्पते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि। विषयप्राप्त्यर्थश्च रश्मे श्चाक्षुषस्य व्यूह, रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रक्लृप्त्यर्थो, द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्थो सर्व द्रव्याणा विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत्कर्मकारित पुरुषार्थतन्त्र। कर्म तु धर्माधर्मभूत चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥ ३७ ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्म ॥ ३८ ॥

यश्चाऽऽवरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघात, स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति, नाभौतिक प्रतिघात धर्मक दृष्टमिति। अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी, भौतिकाभौति

चक्षुरादावुद्भूतरूपमेव न कुत ? इत्याशङ्काया भाष्यम्।—अदृष्टविशेषाधीन इन्द्रियाणा व्यूहो रचनाविशेष उपभोगसाधनामति। सूत्रमेवेदमिति कश्चित् ॥ ३७ ॥

कार्यो समानत्वादिति। यदपि मन्यते प्रतिघाताद्भौतिकानी-न्द्रियाणि अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्तम, दृष्टश्चाप्रतिघात काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः, तन्न युक्तम, कस्मात?—यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनाम्, स्थाल्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रतिघात ॥ ३८ ॥

उपपद्यते चानुपलब्धि कारणभेदात्।—

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धि ॥ ३९ ॥

यथाऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति, सत्युपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूत, एव महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति। सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तान्तरत, तच्च व्याख्यातम् अनुद्भूतरूपस्पर्शद्रव्यस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरिति। अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणम ॥ ३९ ॥

यो हि ब्रवीत लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यत इति, तस्यैतत् स्यात्,—

न रात्रावप्यनुपलब्धे ॥ ४० ॥

अप्यनुमानतोऽनुपलब्धिरिति। एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्टप्रकाशो नास्ति, न त्वेव चक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४० ॥

महता रूपवताऽनुपलब्ध्या दृष्टान्तमाह।—महता रूपवतश्चोल्काप्रकाशस्य सौराऽऽलोकेनाभिभवान्मध्यन्दिनेऽनुपलब्धिवदनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽप्यनुपलब्धि सम्भवतीति भाव ॥ ३९ ॥

नन्वेवं घटादेरपि रश्मि स्यात् सौराऽऽलोकेनाभिभवात् पुनरग्रह इत्यत आह।—न [illegible] घटादौ रश्मिरिति शेष ॥ ४१ ॥

उपपन्नरूपा चेयम।—

वाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-तोऽनुपलब्धि ॥ ४१ ॥

वाह्येन प्रकाशेनानुगृहीत चक्षुर्विषयग्राहक तदभावे ऽनुपलब्धि सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्या तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषाऽग्रहण रूपस्यानुद्भूतत्वात सेय रूपानभिव्यक्तितो रूपाऽऽश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा, तत्र यदुक्त —"तदनुपलब्धेरहेतु" इत्येतदयुक्तम ॥ ४१ ॥

कस्मात् पुनरभिभवाऽनुपलब्धिकारण चाक्षुषस्य रश्मे र्नेष्यते ? इति।—

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

वाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाञ्चेति चार्थं। यद्रूपमभि व्यक्तमुद्भूत वाह्यप्रकाशानुग्रहञ्च नापेक्षते, तद्विषयोऽभिभव, विपर्य्ययेऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमान वाह्य प्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमान नाभिभूयत इति। एवमुपपन्नम् अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४२ ॥

नन्वनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धि न त्वभिभवादित्यत्र किं विनिगमकम् ? इति तटस्थाऽऽशङ्कायामाह।——अनभिव्यक्तितोऽनुद्भूतरूपवत्त्वात् चक्षुषोऽनुपलब्धि। कुत ?—वाह्यप्रकाशानुग्रहात् सौराऽऽलोकादिसाहित्यात् विषयोपलब्ध तस्योद्भूत रूपवत्त्वे वाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात् अभिभूतत्वे च तत्साहित्येनापि प्रत्यक्षजनन न स्यात अभिभूतस्य कार्य्याक्षमत्वादिति भाव ॥ ४१ ॥

ननु चक्षुषो नाभिभव किन्तु तद्रूपस्य तस्य च प्रत्यक्षजनकत्वे मानाभाव। किञ्चाभिभवात् तस्य न प्रत्यक्षम् इतरप्रत्यक्षजनने च विरोधाभाव इत्याशङ्कायामाह।—रूपस्य अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षे उद्भूतत्व इति यावत् उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षाभावे ह्यभिभवकल्पना। न त्वेवं प्रकृते सुवर्णादिवत् सर्वदाऽभिभावकद्रव्यान्तरकल्पने च गौरवमिति भाव ॥ ४२ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंशप्रभृतीनां, तेन शेषस्यानुमानमिति। जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेत धर्मभात्र चानुपपन्नम। आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति ॥४३॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्ति। कस्मात्?—

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धे ॥ ४४ ॥

तृणादिसर्पद्द्रव्यं काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहत दृष्टम अव्यवहितेन सन्निकृष्यते व्यवहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति। यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतु स्यात्, न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात्। अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धि सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणि इन्द्रियाणि, अत एवा भौतिकानि, प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥ ४४ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेध ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात ॥ ४५ ॥

चक्षुषि प्रमाणान्तरमाह।—नक्तञ्चराणां वृषदंशाऽऽदीनां गोलके रश्मिदर्शनात् तद्दृष्टान्तेन परेषामपि रश्म्यनुमानमिति भाव अन्यथा तमसि तस्य प्रत्यक्षं न स्यादिति हृदयम् ॥ ४३ ॥

अप्राप्यकारित्वं चक्षुष स्यादित्याशङ्कते ॥ ४४ ॥

समाधत्त।—परे तु उक्तसूत्रस्य पूर्वपक्षपरत्वं मन्यमानस्य भाष्यकारस्यावतरणिका अप्राप्यग्रहणमिति वस्तुत सिद्धान्तसूत्रमेव। तत्प्रदीपदृष्टान्तेन काचाद्यन्तरितप्रकाशकत्वेन तैजसत्वं सिध्यतीति। नन्वप्राप्यकारित्वं किं न स्यात? अत्राऽऽह कुड्येति।—उक्तस्य तैजसत्वस्य प्रतिषेधो गोलकाऽऽत्मकत्वं न सम्भवति कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धेरित्याहु ॥ ४५ ॥

प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोप लब्धिर्न स्यात।—

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

न च काचोऽभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टभ्नाति सोऽप्रति हन्यमानः सन्निकृष्यत इति ॥ ४६ ॥

यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतीघात इति, तन्न —

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽवि-घातात ॥ ४७ ॥

आदित्यरश्मेरविघातात, स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात दाह्येऽविघातात। अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्य भेद इति। यथा वाक्यञ्चार्थभेद इति। प्रतिवाक्य वाक्यार्थभेदः। आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते, अविघातात कुम्भस्थ मुदकं तपति प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्पर्शस्य ग्रहणं तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति। स्फटिकान्तरितेऽपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघात, अप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति। भर्जनकपालादिस्थञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते तत्राविघातात प्राप्तिः प्राप्तौ तु दाहः, नाप्राप्यकारि तेज इति। अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते। कोऽयमविघातो नाम ? अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्य स्याविष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति। दृष्ट हि कलशनिषक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शस्य ग्रहणम्, न च

ननु कुड्यान्तरित इव काचान्तरितेऽपि सन्निकर्षो न सम्भवतीति कथं प्राप्य कारित्वम् इत्याशङ्कायामाह।—काचादिना स्वच्छद्रव्येणाप्रतिघातादप्रतिबन्धात सन्निकर्ष उपपद्यत इति भावः ॥ ४६ ॥

इन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य ग्रहणोपलब्धेः, दृष्टौ च प्रस्यन्द परिस्रवौ तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघाताद्विभज्यार्थेन सह सन्निकर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति ॥ ४७ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातः, कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघातः, इति नियमे कारणं वाच्यमिति ॥ ४८ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वो धर्मो नियमदर्शनात् प्रसादस्य वा स्वो धर्मो रूपोपलम्भनम् यथाऽऽदर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोपलम्भनं प्रतिबिम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपानुग्रहात् तन्निमित्तं भवति आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादिषु च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यस्वभावनियमादिति ॥४९॥

तत्र दृष्टान्तमाह।—दाह्ये दाहे वस्तुमात्रोपलम्भनम् परे तु दाह्ये कपालादौ वह्न्यादेरविघातपरं तदित्याहुः ॥ ४७ ॥

आक्षिपति।—अप्रतिघातो न युक्तः इतरस्य स्फाटिकादेः इतरस्य कुड्यादेः यो धर्मः प्रतिघातकत्वं तत्प्रसङ्गात् स्फाटिकादिकमपि कुड्यादिवत्प्रतिबन्धकं भवेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

समाधत्ते।—आदर्शे उदके च प्रसादस्वाभाव्यात् स्वच्छस्वभावत्वात् मुखादिरूपोपलब्धिः न तु भित्त्यादौ एवं स्फटिकाद्यन्तरितस्योपलब्धिः न तु कुड्याद्यन्तरितस्येति स्वाभाव्यान्न दोषः। एतेन वह्न्यादेर्घटादिनाऽप्रतिघातवच्चक्षुषोऽपि प्रतिघातो न स्यादिति प्रत्युक्तम् वह्न्याद्यप्रतिबन्धेऽपि दीपाऽऽलोकादेः प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः ॥ ४९ ॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भो ! परीक्षमाणेन दृष्टानुमिता अर्था शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति नापि प्रतिषेद्धमेवं मा भवतेति। न हीदमुपपद्यते रूपवद्गन्धोऽपि चाक्षुषो भवत्विति, गन्धवद्वा रूपमचाक्षुषं मा भूदिति। अग्निप्रतिपत्तिवद्धूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति, उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति। किं कारणम्?—यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वो भावः स्वो धर्म इति तथाभूता प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति। इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवतादेशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्याऽऽदिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्याऽऽदिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो मा भूदिति। न दृष्टानुमिता खल्विमे द्रव्यधर्माः, प्रतिघाताप्रतिघातयोर्ह्युपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके, व्यवस्थितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः व्यवस्थितोपलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति ॥ ५० ॥

अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियम्? बहूनीन्द्रियाणि वा? कुतः संशयः?—

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते, नानास्थानश्च

चक्षुषश्चाद्दृष्टत्वकल्पने किं मानम्? इत्यत्राऽऽह। —हि यस्मात् दृष्टानामनुमितानां वा पदार्थानां दृष्टानुमितानामिति बोध्यः तेषामेवं भवतेति नियोगः एवं मा भवतेति प्रतिषेधो वा नोपपद्यते युक्त्यनुसारत्वो हि कल्पनेति भावः ॥ ५ ॥

समाप्तमिन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम्।

इतःपरमनाथ्यामित्यादिकमिन्द्रियनानात्व युज्यते इत्यपोहितेन्द्रियनानात्व

मनेकोऽवयवी चेति। तेनन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशय इति ॥ ५१ ॥

एकमिन्द्रियम् —

त्वगव्यतिरेकात ॥ ५२ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह। कस्मात ?—अव्यतिरेकात्। न त्वचा किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठान न प्राप्तम। न चासत्या त्वचि किञ्चिद्विषयग्रहण भवति। यया सवन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि, यस्याञ्च सत्या विषयग्रहण भवति सा त्वगकमिन्द्रियमिति॥५२॥

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धे ॥ ५३ ॥

स्पर्शोपलब्धिलक्षणाया सत्या त्वचि गृह्यमाणे त्वगिन्द्रियेण स्पर्श इन्द्रियान्तरार्था रूपाऽऽदयो न गृह्यन्ते अन्धादिभि न स्पर्शग्राहकादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवदन्धादिभिगृह्येरन रूपादय, न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रिय त्वगिति ॥ ५३ ॥

त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धि ॥५४॥

यथा त्वचोऽवयवविशेष कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्श गृह्णाति नान्य, एव त्वचाऽवयवविशेषो रूपादिग्राहक तषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ॥ ५४ ॥

व्याहतत्वादहेतु ॥ ५५ ॥

त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपोपलब्धिरित्युच्यते, एवञ्च सति नानाभूतानि

परीक्षणीयम् तत्र संशयमाह।—स्थानान्यत्वे स्थानभेदे घटपटाऽऽदीनां नानात्वदर्श नान्नानाऽवयवस्थितस्यावयविन एकत्वदर्शनाच्च इन्द्रियाणां नानात्वमेकत्व वा त संशय ॥ ५१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम्।—सर्वेष्विन्द्रियप्रदेशेष्वव्यतिरेकात् सत्त्वात्, त्वगेवैकमिन्द्रिय मस्तु ॥ ५२ ॥

विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य भावात तदुपघाते चाभावात, तथा च पूर्वो वाद उत्तरेण वादेन व्याहन्यत इति। सन्दिग्धश्चाव्यतिरेक। पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि, न च तेष्वसत्सु विषयग्रहण भवतीति। तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्वविषयकमेकमिन्द्रियमिति ॥ ५५ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धे ॥ ५६ ॥

आत्मा मनसा सम्बध्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रिय सवाथ सन्निकृष्टमिति, आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्यु, न च युगपद्रूपाऽऽदयो गृह्यन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रिय सर्वविषयमस्तीति। असाहचर्य्याच्च विषयग्रहणाना नैकमिन्द्रिय सर्वविषयक साहचर्य्ये हि विषयग्रहणानामन्याद्यनुपपत्तिरिति ॥ ५६ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रिय, व्याघातात्, त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्त इति। अप्राप्यकारित्वे स्पर्शाऽऽदिष्वप्येव प्रसङ्ग। स्पर्शादीनाञ्च प्राप्ताना ग्रहणाद्रूपादीनामप्राप्तानामग्रहणमिति प्राप्तम्। * प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत् आवरणानुपपत्तेर्विषयमात्रस्य ग्रहणम् * अथापि मन्येत प्राप्ता स्पर्शाऽऽदयस्त्वचा गृह्यन्ते, रूपाणि त्वप्राप्तानीति। एव सति नास्त्यावरणम आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहण व्यवहितस्य चाव्यवहितस्य चेति। * दूरान्तिकानुविधानञ्च रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न

उत्तरयति।—युगपत् एकदा अर्थाना गन्धरूपाऽऽदीनाम् अनुपलब्धेन त्वगेवैकमिन्द्रियम् अन्यथा तस्य व्यापकत्वाच्चाक्षुषादिकाले घ्राणजाऽऽदिकमपि स्यादिति भाव ॥ ५६ ॥

स्यात * अप्राप्त त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणं सन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति ॥ ५७ ॥

एकत्वप्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते,—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

अर्थ प्रयोजनम, तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणा। स्पर्शनेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूप गृह्यते इति रूपग्रहण प्रयोजन चक्षुरनुमीयते। स्पर्शरूपग्रहणे च ताभ्यामेव गन्धो न गृह्यते, इति गन्धग्रहणप्रयोजन घ्राणमनुमीयत। त्रयाणा ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यते इति रसग्रहणप्रयोजन रसनमनुमीयते। न चतुर्णा ग्रहणे तैरव शब्द श्रूयते, इति शब्दग्रहणप्रयोजन श्रोत्रमनुमीयते। एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात् पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥ ५८ ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिध्यति। कस्मात्?—तेषामर्थाना बहुत्वात् बहव खल्विमे इन्द्रियार्था स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति, रूपाणि शुक्लहरितादीनि, गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीया, रसा कटुकादय, शब्दा वर्णाऽऽत्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्ना, तद्यस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणि, तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहूनीन्द्रियाणि प्रसज्यन्त इति ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणा नानात्वे कारणभदमानमाह।—इन्द्रियार्थानामिन्द्रियग्राह्याणां रूपाऽऽदीनां पञ्चत्वात् पञ्चविधत्वात् रूपाऽऽदीनां हि चक्षुराद्येकैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वादे कत्वञ्च तच्चैकेन्द्रियपक्षे न सम्भवति गन्धाऽऽदीना रूपाद्युपलब्धिप्रसङ्गश्चेति भाव ॥५८॥

मङ्कते।—इन्द्रियार्थाना नीलपीताऽऽदीनां बहुत्वादिन्द्रियाणा बहुत्वप्रसङ्गा दिन्द्रियार्थपञ्चत्वादिन्द्रियभेदो न युक्त ॥ ५९ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकात् गन्धाऽऽदीनामप्रतिषेधः ॥६०॥

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धाऽऽदीनां यानि गन्धाऽऽदिग्रहणानि, तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राहकान्तराणि प्रयोजयन्ति। अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तं, नार्थैकदेशः, अर्थैकदेशश्चाऽऽश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्र भवान् प्रतिषेधति, तस्मादयुक्तोऽयं प्रतिषेध इति। कथं पुनर्गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादयः ? इति।—स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः, शीत उष्णोऽनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन सङ्गृहीतः गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णाशीतस्य वा ग्रहणं ग्राहकान्तरं प्रयोजयति, स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वात, येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति। एवं गन्धत्वेन गन्धानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां, शब्दत्वेन शब्दानामिति। गन्धादिग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वात् ग्राहकान्तराणां प्रयोजकानि, तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति ॥ ६० ॥

यदि सामान्यं सङ्ग्राहकं, प्राप्तमिन्द्रियाणाम्—

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः सङ्गृहीता इति ॥ ६१ ॥

समाधत्ते।—न प्रतिषेधो न गन्धाऽऽदीनां सौरभाऽऽदीनां गन्धत्वाद्यव्यतिरेकात् गन्धत्वाऽऽदिमत्त्वात् तथा च गुणविभाजकगन्धत्वावच्छिन्नग्राहकत्वमभिप्रेतं न त्वजान्तरधर्मावच्छिन्नग्राहकत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

यदि गन्धत्वाऽऽदिना सुरभ्यादीनामैक्यं तदा विषयत्वेन गन्धरसाऽऽदीनामप्यैक्यादिन्द्रियैक्यं स्यादिति शङ्कते।—विषयत्वाव्यतिरेकात् विषयत्वेनैक्यात् ॥ ६१ ॥

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठान-गत्याकृति-जातिपञ्च-त्वेभ्य ॥ ६२ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राह्कान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्त अनुमीयन्ते च पञ्च गन्धाऽऽदयो गन्धत्वादिभि स्वसामान्यै कृत व्यवस्था इन्द्रियान्तरग्राह्या तस्मादसम्बद्धमेतत। अयमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति।—बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहण लिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन सूत्रे कृतभाष्यमिति। तस्माद्बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात पञ्चेन्द्रियाणि। अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्च इन्द्रियाणाम, सवशरीराधिष्ठान स्पर्शन स्पर्शग्रहणलिङ्गम, कृष्णसाराधिष्ठान चक्षुर्वहिर्निः सृत रूपग्रहणलिङ्गम, नासाऽधिष्ठानं घ्राणम, जिह्वाऽधिष्ठान रसनम कर्णच्छिद्राधिष्ठान श्रोत्रम, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहण लिङ्गत्वादिति। गतिभेदादपीन्द्रियभेद, कृष्णसारोपनिबद्ध चक्षुर्वहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति। स्पर्शनादीनि त्विन्द्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात् प्रत्यासीदन्ति। सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति। आकृति खलु परिमाणमियत्ता सा पञ्चधा,—स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि। चक्षु कृष्णसाराऽऽश्रय वहिर्निःसृत विषयव्यापि। श्रोत्र नान्यदाकाशात् तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेय पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन

उत्तरयति।—इन्द्रियाणामैक्य न। हेतुमाह बुद्धीत्यादि।—बुद्धेश्चाक्षुषादि, प्रत्यक्ष चाक्षुषत्वादि तत्पञ्चत्वेन तदवच्छिन्नकरणानां पञ्चत्वम् एवमधिष्ठान रूपादि विषय तत्पञ्चत्वात गति दूरादौ गमनम् इद चक्षुरधिकृत्य यथा —गात प्रकार तथा च प्रकाराणा पञ्चत्वात् चक्षुहि गत्वा गृह्णाति, तद्देशावच्छेदेन, श्रोत्रं

शब्दस्य व्यञ्जकमिति। जातिरिति योनिं प्रचक्षते, पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि तस्मात् प्रकृति पञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम् ॥ ६२ ॥

कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि, नाव्यक्तप्रकृतीनि ? इति ।—

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः वायुः स्पर्शव्यञ्जकः आपो रसव्यञ्जिकाः तेजो रूपव्यञ्जकं पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम्। अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः, तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥ ६३ ॥

गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे समानः, इत्यत आह —

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्याः अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याऽऽकाशस्योत्तरः ॥६४॥

स्पर्शपर्य्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः आकाशस्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्य्यन्तेभ्य इति। कथं तर्ह्युपनिर्देशः ?—स्वतन्त्रविनि

कणावच्छिन्नेत्याद्यप्रकारभेदात् आकृति गोलकाऽऽदीनां संस्थानविशेष जाति पार्थिवत्वादि व स्तुता जाति धर्म तेन ग्राहकत्वसङ्ग्रह ॥ ६२ ॥

घ्राणादि पार्थिवत्वाद्यनुमानमाह।—भूतानां पृथिव्यादीनां ये गुणविशेषा गन्धाऽऽदयः तदुपलम्भकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृत दृष्टान्तेन पृथिवीत्वादिसाधन मिति भावः ॥ ६३ ॥

समाप्तमिन्द्रियनानात्वप्रकरणम्।

क्रमप्राप्तार्थपरीक्षणाय सिद्धान्तसूत्रम्।—स्पर्शपर्य्यन्तेषु मध्ये पूर्वं पूर्वं व्यक्त

योगसामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते। उद्देशसूत्रे हि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परः शब्द इति। तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥ ६४ ॥

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः। कस्मात्?—यस्य भूतस्य ये गुणाः, न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्व उपलभ्यन्ते पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते, गन्ध एवैको गृह्यते, एवं शेषेष्वपीति ॥ ६५ ॥

कथं तर्हीमे गुणा विनियोक्तव्या इति?—

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

गन्धाऽऽदीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः, अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तयोस्तस्य चानुपलब्धिः घ्राणेन रस-रूपस्पर्शानां, रसनेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्येति ॥ ६६ ॥

अतश्चोत्तरोन्यूना गुणा ज्ञातव्याः। उत्तरः शब्दः आकाशस्य गुणः तथा च स्पर्शान्ताः पृथिव्याः रसरूपस्पर्शा जलस्य रूपस्पर्शौ तेजसः स्पर्शो वायोः शब्द आकाशस्य ॥६४॥

वाचस्पतिः।—उक्तो गुणनियमो न युक्तः पृथिव्यादिगुणानामभिमतानां सर्वेषां घ्राणाऽऽदिग्राह्यत्वाभावात् पार्थिवत्वादिकम्। घ्राणेन पृथिव्या रसाद्य-ग्रहणात् बहिरिन्द्रियाणां स्वप्रकाशकतत्तद्योग्याशेषविशेषगुणग्राहकत्वनियमो भज्यतेति भावः ॥ ६५ ॥

इत्यथ पृथिव्यादावुपलभ्यमानानां रसाऽऽदीनां का गतिः? इत्यत्र स्वमतमाह।—उत्तरोत्तराणाम् रसादीनाम्, एकैकस्मिन् एकैकमेव तदुत्तरोत्तरगुणसद्भावात् रसाऽऽद्या गुणसद्भावात्, तदनुपलब्धिरेषां रसाऽऽदीनां घ्राणादिनाऽनुपलब्धि-रित्यर्थः ॥ ६६ ॥

कथ तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ?—

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

अबादिसंसर्गाच्च पृथिव्या रसाऽऽदयो गृह्यन्ते, एव शेषेष्वपीति ॥ ६७ ॥

नियमस्तर्हि न प्राप्नोति, संसर्गस्यानियमात, चतुर्गुणा पृथिवी, त्रिगुणा आप, द्विगुण तेज, एकगुणो वायुरिति नियमश्चोपपद्यते कथम ?—

विष्ट ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादीना पूर्व पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टम अत संसर्ग नियम इति। तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्य, नैतर्हीति ॥ ६८ ॥

न पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

नेति त्रिसूत्री प्रत्याचष्टे। कस्मात्—पार्थिवस्य द्रव्यस्याऽऽप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात्। महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति तैजसमेव द्रव्य प्रत्यक्ष स्यात्, न पार्थिवमाप्य वा, रूपाभावात्, तैजसवत्तु पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात न संसर्गादनेकगुणग्रहण भूतानामिति। भूतान्तररूपकृतञ्च पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्व ब्रुवत प्रत्यक्षो वायु प्रसज्यते। नियमे वा कारणमुच्यताम् इति। रसयोर्वा पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रस षड्विध आप्यो मधुर एव न चैतत् संसर्गाद्भवितुमर्हति। रूपयोर्वा पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात तैजसरूपानुगृहीतयो संसर्गे हि व्यञ्जकमेव

तर्हि कथ पृथिव्यादौ रसादिग्रहणम् ? तत्राऽऽह।—अपर पृथिव्यादि परेण जलाऽऽदिना हि यस्मात् विष्ट सम्बद्धम् तथा च पृथिव्याद्यवच्छिन्नजलाऽऽदिना रसनासंयोगाद्रसाऽऽदिग्रह इति भाव ॥ ६८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—उक्तो गुणनियमो न युक्त कुत ?—पार्थिवस्याऽऽप्यस्य च

रूप न व्यङ्ग्यमस्तीति। एकानेकविधत्वे च पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात रूपयो पार्थिव हरितलोहितपीताद्यनेकविध रूपम आप्यन्तु शुक्लमप्रकाशकम, न चैतदेकगुणाना ससर्गे सत्युपलभ्यत इति। उदाहरणमात्रञ्चैतत। अत पर प्रपञ्च। स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयो प्रत्यक्षत्वात पार्थिवो ऽनुष्णाशीत स्पर्श, उष्णस्तैजस प्रत्यक्ष, न चैतदेकगुणाना-मनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना ससर्गेणोपपद्यत इति। अथवा पार्थिवाऽऽप्ययाद्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयो प्रत्यक्षत्वात चतुर्गुण पार्थिव द्रव्य त्रिगुणमाप्य प्रत्यक्षम तेन तत्कारणमनुमीयते तथाभूतमिति। तस्य कार्य्यं लिङ्गम, कारणभावाद्धि कार्य्यभाव इति। एव तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययो प्रत्यक्षत्वाद् गुणव्यवस्थाया तत्कारणे द्रव्ये व्यवस्थाऽनुमानमिति। दृष्टश्च विवेक पार्थिवाऽऽप्ययो प्रत्यक्षत्वात पार्थिव द्रव्यमबादिभिर्वियुक्त प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यञ्च पराभ्या, तैजसञ्च वायुना, न चैकैकगुण गृह्यत इति। निरनुमानन्तु विष्ट ह्यपर परेणेत्येतदिति, नात्र लिङ्गमनुमापक गृह्यत इति येनैतदेव प्रतिपद्येमहि। यच्चोक्त,—“विष्ट ह्यपर परेण” इति भूतसृष्टौ वेदितव्य न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तम्, दृष्टञ्च साम्प्रतम परम्परेण विष्टमिति, वायुना च विष्ट तेज इति। विष्टत्व सयोग, स च द्वयो समान, वायुना च विष्टत्वात स्पर्शवत्तेज न तु तेजसा विष्टत्वाद्रूपवान वायु इति नियमे कारण नास्तीति। दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवाद ग्रहणमिति, न च तेनैव तस्याभिभव इति ॥ ६९ ॥

द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वाद्रूपस्पर्शसिद्धे तस्य रूपस्पर्शशून्यत्वे चक्षुषा त्वचा च ग्रहण न स्यात् रूपादेव कश्चित्साक्षात्सम्बन्धेन कश्चिच्च परम्परया हेतुत्वे गौरवमिति भाव ॥ ६९ ॥

तदेवं न्यायविरुद्ध प्रवाद प्रतिषिध्य "न सर्वगुणानुपलब्धे" इति चोदितं समाधीयते।—

पूर्वं पूर्वं गुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम ॥ ७० ॥

तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः घ्राणाऽऽदीनां। पूर्वं पूर्वं गन्धादिर्गुण उत्कर्षात तत्तत्प्रधानम। का प्रधानता?—विषयग्राहकत्वम, को गुणोत्कर्ष?—अभिव्यक्तौ समर्थत्वम। यथा बाह्यानां पार्थिवाऽऽप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणव्यञ्जकत्वं गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूप व्यञ्जकत्वम एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणग्राहकत्वं गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूप ग्राहकत्वम, तस्मात घ्राणाऽऽदिभिर्न सर्वेषां गुणानामुपलब्धि रिति। यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद्घ्राणं गन्धग्राहकम एवं रसनादिष्वपीति, तस्य यथागुणयोगं घ्राणाऽऽदिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ७० ॥

किं कृतं पुनर्व्यवस्थानम?—किञ्चित पार्थिवमिन्द्रियं, न सर्वाणि, कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानीन्द्रियाणि, न सर्वाणीति।—

तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात ॥ ७१ ॥

अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुष-संस्कारकारितं भूयस्त्वम, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः प्रकृष्टो

रसाऽऽदेः पृथिव्यादिगुणत्वे घ्राणादिनाऽपि तद्ग्रहणप्रसङ्ग इत्यत नियामकमाह।—पूर्वं पूर्वं घ्राणादि तत्तत्प्रधानं गन्धाऽऽदिप्रधानम्। प्राधान्ये बीजमाह।—गुणोत्कर्षात् गुणस्य गन्धाऽऽदेः उत्कर्षात् तद्व्यवस्थापकत्वात् तथा च गन्धाऽऽदिषु मध्ये तद्व्यवस्थापकगुणस्यैव ग्राहकत्वं घ्राणाऽऽदीनामिति ॥ ७० ॥

ननु पृथिव्यन्तरस्यापि गन्धप्राधान्यात् किमिन्द्रियं किमनिन्द्रियम्? इत्यत आह।—

यथा—विषयो भूयानित्युच्यते। यथा पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषौषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्त्यन्ते न सर्वं सर्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणाऽऽदीनि निर्वर्त्त्यन्ते न सर्वविषयग्रहणसमर्थानीति ॥ ७१ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मात्? इति चेत्—

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणाऽऽदीनि। केन कारणेन? इति चेत् स्वगुणैः सह घ्राणाऽऽदीनामिन्द्रियभावात् घ्राणं स्वेन गन्धेन समानार्थकारिणा सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्धग्रहणं सहकारिवैकल्यात् न भवति एवं शेषाणामपि ॥ ७२ ॥

यदि पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् घ्राणस्य ग्राह्यश्चेत्यत आह—

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम्। यो ब्रूते यथा बाह्यद्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति तादृगिदम्, तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥ ७३ ॥

भूयस्त्वात् तत्ताऽऽदृष्टविशिष्टप्राधान्याधारत्वात् तदवयवस्थान घ्राणादीन्द्रियत्वव्यवस्थिति ॥ ७१ ॥

घ्राणाऽऽदीनां गन्धाऽऽदिगुणवत्त्वे मानमाह।—सगुणानां गन्धाऽऽदिविशिष्टानां घ्राणाऽऽदीनाम् इन्द्रियभावात् गन्धाऽऽदिसाक्षात्कारकारणत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जक घृता ऽग्नौ तथैव दर्शनात् ॥ ७२ ॥

इतश्च गन्धाऽऽदिसिद्धावप्रत्यक्षत्वादगुणत्वकल्पनमित्याशयेनाऽऽह।—तेन इन्द्रियेण तस्य सगुणस्येन्द्रियस्य अग्रहणादगुणत्वकल्पनमिति ॥ ७३ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणीत्येतत न भवति, उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ॥ ७४ ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात ॥ ७५ ॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते अनुमीयते तु श्रोत्रेणाऽऽकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वञ्चाऽऽकाशस्येति परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम आत्मा तावत् श्रोता, न करणम्, मनसः श्रोत्रत्वे बधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणाऽऽदिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम। अस्ति चेदं श्रोत्रम आकाशञ्च शिष्यते, परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति ॥ ७५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम।

नन्विन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वान्नियमो नेत्याशङ्कते।—उक्तनियमो न युक्तः शब्दस्य श्रोत्रगुणस्य उपलब्धेः ॥ ७४ ॥

समाधत्ते —द्रव्यगुणानां रूपशब्दाऽऽदीनां परस्परं वैधर्म्याच्छब्दस्योपलम्भः न चक्षूरूपाऽऽदीनां शब्दाऽऽश्रयस्य लाघवेनक्यासङ्कीर्णति भावः ॥ ७५ ॥

समाप्तमर्थपरीक्षाप्रकरणम्।

इति तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् आत्मादिप्रमेयचतुष्कपरीक्षकं नाम।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च । बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रम । सा किमनित्या ? नित्या वा ? इति । कुत संशय ?—

कर्माऽऽकाशसाधर्म्यात् संशय ॥ १ ॥

अस्पर्शवत्त्व ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते बुद्धौ, विशेषश्चोपजनापायधर्मवत्त्व विपर्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते तेन संशय इति ॥ १ ॥

अनुपपन्नरूप खल्वय संशय । सर्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या बुद्धि सुखादिवत् भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति, न चोपजनापायौ अन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्ति ततश्च त्रैकाल्यव्यक्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम् । प्रमाणसिद्धञ्चेदम् । शास्त्रेऽप्युक्तम्,— इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् इत्येवमादि । तस्मात् संशयप्रक्रियाऽनुपपत्तिरिति । दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थन्तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्त प्रवदन्ति साङ्ख्या पुरुषस्यान्त करणभूता नित्या बुद्धिरिति साधनञ्च प्रचक्षते ।—

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम् ?—यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं, तमिम

अथ क्रमप्राप्ततया बुद्धेरनन्तरं परीक्षा सप्तभि प्रकरणै तत्प्रथमचर्चा चाऽऽह्निकार्थ, परे तु शरीरावच्छेदव्याप्यभोगानुकूलसम्बन्धवत्परीक्षा शरीरान्तर्वर्तिप्रमेयपरीक्षा चाऽऽह्निकार्थ इति । तत्सत्तत इन्द्रियपरीक्षायामात्मव्याप्ति तत्र च बुद्धिपरीक्षा पञ्चभि प्रकरणै तत्राऽऽदौ बुद्ध्यनित्यताप्रकरणम् तत्र संशयदर्शनाय सूत्रम् ।—कर्मण आकाशस्य च साधर्म्यान्निस्पर्शत्वात् बुद्धिपदार्थे नित्यत्वसंशय बुद्धिपदं नित्यं न वा ? इति संशय पर्यवसन्न ॥ १ ॥

तत्र बुद्धेर्नित्यत्व साङ्ख्या साधयति ।—बुद्धिर्नित्येति शेष, योऽहं घटमद्राक्षं, सोऽहं

जानामीति ज्ञानयो समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञान प्रत्यभिज्ञानम। एतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम। नानात्वे तु बुद्धिभेदेषूत्पन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्ति नान्यज्ञातमन्य प्रत्यभिजानातीति॥ २॥

साध्यसमत्वादहेतु ॥ ३॥

यथा खलु नित्यत्व बुद्धे साध्यम एव प्रत्यभिज्ञानमपीति। किं कारणम?—चेतनधर्मस्य करणेऽनुपपत्ति पुरुषधर्मं खल्वय ज्ञान दर्शनमुपलब्धिर्बोध प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानातीति तस्यैतस्माद्धेतोर्नित्यत्व युक्तमिति। * करणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूप वचनीयम, * नानिर्दिष्ट स्वरूपमात्माऽन्तर शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम ज्ञानञ्चेत बुद्धेरन्त करणस्याभ्युपगम्यते चेतनस्येदानी किं स्वरूपम? को धर्म? किं तत्त्वम? ज्ञानेन च बुद्धौ वर्त्तमानेनाय चेतन किं करोति? इति। * चेतयत इति चेत न ज्ञानादर्थान्तरवचनम। * पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेद ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते, चेतयते जानीते बुध्यते पश्यत्युपलभ्यत इत्येकोऽयमर्थं इति। बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत अद्धा जानीते पुरुष बुद्धिर्ज्ञापयतीति। सत्यमेतत् एवञ्चाभ्युपगम ज्ञान पुरुषस्येति सिद्ध भवति, न बुद्धेरन्त करणस्य इति। * प्रतिपुरुषञ्च शब्दान्तरव्यवस्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवचनम। * यश्च प्रतिजानीते, कश्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिद्बुध्यते, कश्चिदुपलभते, कश्चित पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि, चेतनो बोद्धोपलब्धा द्रष्टेति नैकस्यैते

घट स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञानमेक वृत्तिमन्त विषयीकरोति न चाऽऽत्मा तथा तस्य जन्य धर्मानधिकरणस्य कूटस्थत्वात् तस्मात् वृत्तिमती बुद्धिरेव। वृत्तिस्तु तस्या परिणाम बुद्धेरप्याविर्भावतिरोभावावेव न तूत्पत्तिविनाशाविति ॥ २॥

परिहरति।—साध्यसमत्वात् असिद्धत्वात्, प्रतिसन्धानत्व न हेतु, अह जानामीति

धर्मा इति । अत्र क प्रतिषेधहेतु ? इति । * अर्थस्याभेद इति चेत समानम अभिन्नार्थो एते शब्दा इति । तत्र व्यवस्थाऽनुपपत्तिरित्येव स्तत् मन्यसे, समान भवति , पुरुषश्चेतयते बुद्धि जानीत इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते, तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति । यदि पुनर्बध्यतेऽनयेति बोधन बुद्धिमन एवोच्यते तच्च नित्यम । अस्त्वेतदेव न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञाना न्नित्यत्वम । दृष्ट हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात प्रत्यभिज्ञानम , सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात इति चक्षुर्वत । प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति । तस्माज्ज्ञातुरय नित्यत्वे हेतुरिति ॥ ३ ॥

यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषय वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति ।—

न युगपद्ग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्तीनामवस्थानमिति , यानीमानि विषयग्रहणानि, तान्यवतिष्ठन्त इति युगपद्विषयाणा ग्रहण प्रसज्यत इति ॥ ४ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्ग ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्त करणस्य विनाश प्रसज्यते विपर्य्यये च नानात्वमिति ॥ ५ ॥

त्यादना आत्मन एव प्रतिसन्धातृ त्वयात् । अनादिनिधनत्वमेव तस्य कौटस्थ्यम् अन्याहृश त्वसिद्धमिति भाव ॥ ३ ॥

बुद्धेरेव स्थायिन्या यथाविषय ज्ञानाऽऽत्मका वृत्तयो वृत्तिमदभिन्ना वह्नेरिव स्फुलिङ्गा वि सरन्तीति साङ्ख्यमत निरस्यति ।—वृत्तिवृत्तिमतोरभदे वृत्तिमदवस्थित्या वृत्तयोऽप्यव स्थितर्वाच्या तथा च सर्वपदार्थग्रहण युगपत् स्यात न चैव तस्मान्नाभेद इति ॥ ४ ॥

अथ वृत्तीनामनवस्थायित्वमुच्यते तत्राऽऽह ।—अप्रत्यभिज्ञाने प्रत्यभिज्ञानस्य अभावे विनाशे वृत्तिमतोऽपि विनाश स्यात अतो न द्वयोरैक्यम् ॥ ५ ॥

अविभु चैकं मनः पर्य्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यत इति।—

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति, एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥ ६ ॥

अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते, वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात्। एकत्वे ह्यनर्थको व्यासङ्ग इति ॥ ७ ॥

विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्य्यायेणेन्द्रियैः संयोगः,—

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावः, तत्र क्रमवृत्तित्वाभावादयुगपद्ग्रहणानुपपत्तिरिति। गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते। यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रतीघातेनानुमीयत इति। सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे, सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति। क्व तर्हि विवादः? तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः प्रतिषिद्धं

अयुगपद्ग्रहणं क्रमते व्युत्पादयति मनस इत्यादि।—मनसोऽणुत्वादिन्द्रियैः सह क्रमेण सम्बन्धात् ज्ञानानां क्रमिकत्वम् तथा च —"अविभु चैकं मनः पर्य्यायेण सर्वैरिन्द्रियैः सम्बध्यते इत्यवतारभाष्यम् ततश्चेन्द्रियमनःसंयोगः क्रमेण ज्ञानमुपपद्यते ॥ ६ ॥

न प्रतिरके ज्ञानाभावमुपपादयति।—अप्रत्यभिज्ञानं तत्तदिन्द्रियजन्यज्ञानाभावः, विषयान्तरे इन्द्रियान्तरेण मनसः सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ७ ॥

लभ्यते चेदं नोपपद्यत इत्याह।—लभ्यते मनसः क्रमेणेन्द्रियसम्बन्धः न, मनसः,

मिति । एकञ्चान्तःकरणं नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तयः, चक्षुर्विज्ञानं, घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानम्, एतच्च वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति । एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य, नान्तःकरणस्येति । केनचिदिन्द्रियेण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति, अयन्तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति ॥ ८ ॥

एकमन्तःकरणं नाना वृत्तयः (अ) इति सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते ।—

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा—द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति । एवं विषयान्तरोपधानादिति ॥ ९ ॥

न हेत्वभावात् ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो गौणः न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुपपन्न इति । समानो हेत्वभाव इति चेत् न ज्ञानानां क्रमेणोपजननापायदर्शनात् क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते

विभुत्वेन गत्यभावात् परं तु नकारो न सूत्रान्तर्गतः किन्तु विभुत्वं चान्तःकरणस्य पर्यायेणान्द्रियसंयोगो नेति भाष्यान्तरीणकाराम इत्याह ॥ ८ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोर्वस्तुतोऽभेदेऽपि भेदप्रत्ययप्रतिपादनाय प्रवृत्ते ।—यथा जवाकुसुमाद्युपधानादेकस्यापि स्फटिकस्य तत्तद्रूपाभिमानः तथा वृत्तिमदभिन्नाऽपि वृत्तिस्तत्तद्विषयसन्निकर्षवशान्नानेव प्रतिभासत इति ॥ ९ ॥

दूषयति ।—असत्वे साधकाभावान्नोक्तं युक्तमित्यर्थः केचित्तु न हेत्वभावादिति

(अ) "योगभाष्यमेतत् इति तात्पर्य्यटीका ।

ज्ञापयन्ति चेति दृश्यते, तस्मादन्याद्यन्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह —

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमविद्यमानहेतुकः पक्षः। कस्मात्?—स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः, स्फटिकेऽप्यन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्त इति। कथम्?—क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनाम क्षणश्चाल्पीयान् कालः, क्षणस्थितिका क्षणिका। कथं पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय? इति।—उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्तिनिर्वृत्तस्याऽऽहाररसस्य शरीरे रुधिराऽऽदिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्त्तते उपचयाद्व्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्व्यक्तिनिरोधः। एवञ्च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ॥ ११ ॥

भाष्यमिति टीकाऽदर्शनादन्ये सूत्र किन्तु तुच्छतया सूत्रकृताऽदूषणान्नानतापरिहाराय भाष्यकृता तदुक्तमिति मन्यन्ते ॥ १ ॥

समाप्तं बुद्ध्यनित्यताप्रकरणम्।

स्फटिक इव नानात्वभ्रम इत्यसहमानः सौगतः शङ्कते।— स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्यहेतुः। कुतः?—स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः। अन्यान्यविलक्षणस्फटिकोत्पत्तेः। तत्र मानमाह व्यक्तीनां भावानां क्षणिकत्वात्। तत्साधनाय भाष्यम् — उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीराऽऽदिषु" प्रतिक्षणं शरीरेषूपचयापचयदर्शनान्नानात्वम् न चैकस्मिन्नवयविनि परिमाणद्वयसमावेश इति भावः। इदं सूत्रमेवेति केचित् ॥ ११ ॥

नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥

पदार्थानां सर्वासु व्यक्तिषूपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदिति नायं नियमः। कस्मात्?—हेत्वभावात्। नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति। तस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा। यत्र यत्रोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते, तत्र तत्र व्यक्तीनामपरापरोत्पत्तिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते, यथा शरीराऽऽदिषु। यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते यथा ग्रावप्रभृतिषु। स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते, तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति। यथा चार्कस्य कटुकिम्ना सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत् तादृगेतदिति ॥ १२ ॥

यश्चाशेषनिरोधेनापूर्वोत्पादं निरन्वयं द्रव्यसन्ताने क्षणिकतां मन्यते तस्यैतत्—

न, उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १३ ॥

उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो वल्मीकादीनाम्। विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः। यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते, अनुपचितावयवञ्चोत्पद्यते, तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वाऽपूर्वोत्पादे न कारणमुभयत्राप्युपलभ्यत इति ॥ १३ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—पदार्थानां विनाशसामग्रीविशिष्टत्वानियमे मानाभावात् अभ्युपेत्या-ऽपि यथादर्शनमिति।—यदि कस्यचिद्विनाशसामग्रीवैशिष्ट्ये मानं स्यात् तदा च क्षणिकत्वं तस्याभ्यनुज्ञायत एव यथाऽन्त्यशब्दे इति ॥ १२ ॥

युक्त्यन्तरमाह।—न स्फटिकादेः क्षणिकत्वम् यत उत्पत्तिविनाशकारणान्युप-लभ्यन्ते विशीर्णावयवोपचयापचयादीनि न च स्फटिके विनाशकारणमुपलभ्यते, येन पूर्वविनाशोऽपरोत्पत्तिश्च स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥ १४ ॥

यथाऽनुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १५ ॥

क्षीरविनाशलिङ्गं क्षीरविनाशकारणम। दध्युत्पत्तिलिङ्गं दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यते अतो नानुपलब्धिः। विपर्य्ययस्तु स्फटिकाऽऽदिषु द्रव्येषु, अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीना न लिङ्गमस्तीत्यनुत्पत्तिरेवेति ॥ १५ ॥

अत्र कश्चित् परिहारमाह।—

न पयसः परिणामो गुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १६ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह। परिणामश्चावस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिरिति। गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आह। गुणान्तरप्रादुर्भावश्च सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति, स खल्वेकपक्षीभाव इव ॥ १६ ॥

चाक्षिपति।—दध्युत्पत्तिवद्दध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवत् तदुपपत्तिः। पूर्वस्फटिकविनाशकारणानुपलब्धेरुत्तरस्फटिकोत्पत्तिकारणानुपलब्धेश्चोपपत्तिः स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।- दध्नः क्षीरविनाशस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तत्कारणं कल्प्यते न त्वेवं स्फटिकविनाशोत्पादावुपलभ्येते येन तत्कारणकल्पनम् ॥ १५ ॥

सौगतमते साङ्ख्यदूषणमुपन्यस्यति।— न क्षीरस्य नाशो दध्नश्चोत्पत्तिः किन्तु क्षीरस्य परिणामः परिणामशब्दार्थो गुणान्तरप्रादुर्भावः विद्यमानस्य क्षीरस्य पूर्वरसतिरोभावोऽम्लरसाऽऽत्मकगुणान्तरस्याऽऽविर्भावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्र तु प्रतिषेध ।—

व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ १७ ॥

सम्मूर्च्छनलक्षणादवयवव्यूहात द्रव्यान्तरे दध्युत्पन्ने गृह्य माणे पूर्व पयोद्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते यथा मृदवयवाना व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरे स्थाल्यामुत्पन्नायां पूर्व मृत्पिण्डद्रव्य मृदवयवविभागेभ्यो निवर्त्तत इति। * मृद्वद्धाऽवयवान्वय ।* पयोदध्नोर्नाशेषनिरोधे निरन्वयो द्रव्यान्तरोत्पादो घटत इति अभ्यनुज्ञाय च निष्कारण क्षीरविनाश दध्युत्पादश्च प्रतिषेध उच्यते इति ॥ १७ ॥

क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धे क्वचिच्चोपलब्धेरनैकान्त ॥ १८ ॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनामिति नायमेकान्त इति। कस्मात ?—हेत्वभावात। नात्र हेतुरस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीना क्षीर दधिवत, न पुनर्यथा विनाशकारणभावात् कुम्भस्य विनाश उत्पत्तिकारणभावाच्चोत्पत्ति , एव स्फटिकाऽऽदिव्यक्तीना विनाशोत्पत्तिकारणभावाद्विनाशोत्पत्तिभाव इति। * निरधिष्ठानञ्च दृष्टान्तवचनम गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयो स्फाटकाऽऽदिषु स्यादयमाश्रयवान दृष्टान्त क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्युत्प

एतन्निराकरोति सूत्रकार ।—व्यूहान्तरात रचनाऽन्तरात् पूर्वावयवसंयोगनाशो द्रव्यान्तरोत्पादश्चाऽऽनुभविक इति भाव ॥ १७ ॥

दोषान्तराभिधानाय सिद्धान्तिना सूत्रम् ।—क्षीरदधिदृष्टान्तेन विनाशोत्पादा वकारणकाववति न युक्तम् —घटाऽऽदौ सकारणकत्वोपलब्धेर्व्यभिचारात्। वस्तुत

त्तिवर्त्तते, तौ तु न गृह्येते, तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति। अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्। क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं प्रतिषेद्धुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात्। क्षीरदध्नोर्विनाशोत्पत्ती पश्यता तत्कारणमनुमेयम्, कार्य्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥ १८ ॥

इदन्तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिः आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां गुण इति?—प्रसिद्धोऽपि च खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति। तत्रायं विशेषः—

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥१९॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानम्, तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावात्। भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति, न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानं भवितुमर्हति। अन्यत् खलु चेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं, यदिन्द्रियार्थविनाशे न भवति इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं, तस्य युक्तो भाव इति। स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्टे

क्षीरविनाशेऽम्लद्रव्यसंयोगस्य हेतुत्वादम्लरसवत्परमाणुभिश्च दध्न आरम्भान्नाकारणकौ क्षीरविनाशदध्युत्पादाविति ॥ १८ ॥

समाप्तं क्षणभङ्गप्रकरणम्।

बुद्धेरात्मगुणत्वं यद्यप्यात्मपरीक्षात एव सिद्धप्रायं तथाऽपि विशिष्य व्युत्पादनाय बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणम्। तत्र चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिन्द्रियादिनिष्ठत्वमेवास्तु भेर्य्याकाशसंयोगाधीनशब्दस्याऽऽकाशनिष्ठत्ववदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्।—बुद्धि

पूर्वोपलब्धे स्मरणं युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति न च मनसि ज्ञातर्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं प्रतिपादयितुम् ॥ १९ ॥

अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानम्?—

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गम्, तत्र युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्याऽनुमीयते अन्तःकरणम्, न तस्य गुणो ज्ञानम्, कस्य तर्हि?—ज्ञस्य वशित्वात्। वशी ज्ञाता वश्यं करणम्, ज्ञानगुणत्वे च करणभावनिवृत्तिः। घ्राणाऽऽदिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धाऽऽदिज्ञानभावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखाऽऽदिज्ञानं स्मृतिश्चेति। तत्र यज्ज्ञानगुणः स आत्मा, यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तःकरणं मनस्तत् इति संज्ञाभेदमात्रं, नार्थभेद इति। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चायोगिन इति चार्थः। योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु युगपज्ज्ञेयानुपलभते तच्चैतद्विभौ ज्ञातर्युपपद्यते नाणौ मनसीति। विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नाऽऽत्मगुणत्वप्रतिषेधः। विभु मनः, तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत् संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥ २० ॥

नेन्द्रियस्य न वाऽर्थस्य गुणः तन्नाशेऽपि ज्ञानस्य स्मरणस्य अवस्थानात् उत्पत्त्या न अनुभावतुरभाव स्मरणमुपपद्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १९ ॥

मनोगुणत्वं निरस्यति।—युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेरिति। लिङ्गस्य मनसो न कर्तृत्वम्—धर्म्यग्राहकमानेन करणत्वेनैव सिद्धेः। वस्तुतो युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरित्यनेन मनसोऽणुत्वं सूचितम्, तथा च तद्गतसुखाद्यप्रत्यक्षता स्यात्, एवं कायव्यूहे तत्तद्देहावच्छेदेन ज्ञानाऽऽदिकं न स्यादिति ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियै संयुक्त, इति युगपज्ज्ञानोत्पत्ति प्रसङ्ग इति ॥ २१ ॥

इन्द्रियैर्मनस सन्निकर्षाभावात तदनुत्पत्ति ॥२२॥

गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमन सन्निकर्षोऽपि कारण तस्य चायौगपद्यमणुत्वात मनस अयौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति ॥ २२ ॥

यदि,पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते —

नोत्पत्तिकारणानपदेशात ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धाऽऽदिज्ञानमुत्पद्यते, इति नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते, येनैतत प्रतिपद्येमहीति ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्व-प्रसङ्ग ॥ २४ ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चीयते। द्विविधो हि गुणनाशहेतु, —गुणानामाश्रयाभाव विरोधी च गुण, अभावो नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्न, विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते, तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्ग ॥ २४ ॥

शङ्कते।—तस्या बुद्धेरात्मगुणत्वेऽपि ज्ञानयौगपद्य तुल्यम् आत्मन सर्वेन्द्रिय संयोगात् तथा च स ेषस्तदवस्थ एवेति कथ तया युक्त्या मन सिद्धिरिति भाव ॥२१॥

उत्तरयति।—युगपज्ज्ञानेन्द्रिय सह मनस सन्निकर्षाभावान्न युगपज्ज्ञानविषयोपलब्धिरिति भाव ॥ २२ ॥

आक्षिपति।—बुद्ध्युत्पत्तौ कारणस्यानपदेशात् अकथनात् नाऽऽत्मगुणो बुद्धि आत्ममन संयोगस्य कारणत्वे ज्ञानस्य सावादक्रमप्रसङ्ग इति भाव ॥ २३ ॥

बुद्धेरात्मगुणत्वे दोषमप्याह।—बुद्धेरात्मन्यवस्थाने विनाशकारणस्याऽऽश्रयनाशादेरनुपलब्धस्तस्या बुद्धेर्नित्यता प्रसङ्ग ॥ २४ ॥

अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २५॥

अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् गृह्यते च बुद्धिसन्तानः, तत्र बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विरोधी गुण इत्यनुमीयते यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति। असङ्ख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुष्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारणस्यायौगपद्यमस्तीति युगपत् स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः, यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादिति ॥ २५ ॥

तत्र कश्चित् सन्निकर्षस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह —

ज्ञानसमवेताऽऽत्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः पर्यायेण मनः सन्निकृष्यते, आत्ममनःसन्निकर्षात् स्मृतयोऽपि पर्यायेण भवन्तीति ॥ २६ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

सदेहस्याऽऽत्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माऽऽशयसहितो जीवनमित्युच्यते। तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्तःशरीरे

उपचरति।—बुद्धेरनित्यत्वस्य ग्रहणात् उत्पादनाशयोः अनुभवसिद्धत्वात् तत्कारणे कल्पनीये आत्ममनोयोगादेरुत्पादकत्वमनन्यसिद्धम् बुद्धेः संस्कारान्तरं नाशकत्वं कल्प्यते चरमबुद्धेस्तु अदृष्टनाशात् कालाद्वा नाशः। बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरनाश्यत्वेऽनुरूपं दृष्टान्तमाह शब्दवदिति।—शब्दस्य यथा शब्दान्तरनाश्यत्वम् चरमशब्दस्य निमित्तनाशनाश्यत्वं तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ २५ ॥

ननु बुद्धेरात्मगुणत्वे संस्काराऽऽत्ममनोयोगयोः सत्त्वात् स्मृतीनां यौगपद्यं स्यात् एकदेशिनः परिहारमाशङ्कते।—ज्ञानं संस्कारकारणं समवेतं यदवच्छेदेन तदवच्छेदेन मनःसन्निकर्षस्य स्मृत्युत्पादकत्वात् तस्य च क्रमिकत्वान्न स्मृतियौगपद्यमित्यर्थः। ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानपदं संस्कारपरमित्यन्ये ॥ २६ ॥

तन्मतं दूषयति।—उक्तं न युक्तम्,—मनसः अन्तःशरीरवृत्तित्वात् अन्तःशरीरे

वर्त्तमानस्य मनस शरीराद्बहिर्ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशै संयोगो नोपपद्यत इति ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतु ॥ २८ ॥

विपच्यमानकर्माऽऽशयमात्र जीवनम, एवञ्च सति साध्य मन्त शरीरवहिर्वृत्तित्व मनस इति ॥ २८ ॥

स्मरत शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेध ॥ २९ ॥

सुस्मूषया खल्वय मन प्रणिदधान चिरादपि कश्चिदर्थ स्मरति, स्मरतश्च शरीरधारण दृश्यते आत्ममन सन्निकर्षजश्च प्रयत्नो द्विविध —धारक, प्रेरकश्च, नि सृते च शरीराद्बाह्य मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावात् गुरुत्वात्पतन स्यात् शरीरस्य स्मरत इति ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनस ॥ ३० ॥

आशुगति मन तस्य वहि शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन सन्निकर्ष, प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनम उभय युज्यत इति। उत्पाद्य वा धारक प्रयत्न शरीरान्निसरण मनस, अतस्तत्रोपपन्न धारणमिति ॥ ३० ॥

—

वृत्तिर्ज्ञानजनकीभूतो व्यापारो यस्य तत्त्वात शरीरातिरिक्तावच्छेदेनाऽऽत्ममनोयोगस्य ज्ञानाहेतुत्वाच्छरीरावच्छिन्नस्य हेतुत्व तद्बोधतादवश्यमिति भाव ॥ २७ ॥

एकदेशी शङ्कते। —शरीरावच्छिन्नाऽऽत्ममनोयोगो न हेतु साध्यत्वात असिद्ध त्वात् मानाभावादिति भाव ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्र [।—उक्तप्रतिषेधो न युक्त स्मरत शरीरधारणरूपाया उपपत्तेर्यत अन्यथा मनसो बाह्यभाव शरीरावच्छिन्नाऽऽत्ममनोयोगाभावेन प्रयत्नाभाव शरीर धारण न स्यादिति भाव ॥ २९ ॥

पुन शङ्कते।—शरीराधारण न मनस आशुगतित्वाच्छीघ्रमेव शरीर परावृत्ते ॥ ३ ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्य्यते, किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा सुस्मूर्षया मनसि धार्य्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति तच्चैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यते इति । शरीरसंयोगानपेक्षश्चाऽऽत्ममनःसंयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगाऽऽयतनत्वात् उपभोगाऽऽयतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरम्, न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखाऽऽदीनामुत्पत्तौ कल्पते, क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥ ३१ ॥

आत्मप्रेरणयदृच्छा-ज्ञताभिश्च न संयोग-विशेषः ॥ ३२ ॥

आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्यात् यदृच्छया वाऽऽकस्मिकतया ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः । कथम् ?—* स्मर्त्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च * यदि तावदात्मा "अमुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतः, तेन मनः संयुज्यताम्" इति मनः प्रेरयति, तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्त्तव्यः । न

दूषयति ।—मनसः शीघ्रमागमनं न युक्तम् —स्मरणे कालनियमाभावात् कदाचिच्छीघ्रं स्मर्य्यते कदाचित् प्रणिधानात् विलम्बनापीति । न च प्रणिधानं शरीरान्निःसृतमनस एव बहिर्निःसृतस्तु स्मरणाव्यवहितपूर्वमेवेति वाच्यम् बहिर्निर्गमानन्तः प्रवेशानुकूलक्रियाविभागाऽऽदिकालकलापं यावच्छरीरधारणं न स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

एकदेशिमतमन्य एकदेशी दूषयति ।—बहिः प्रदेशविशेषे मनःसंयोगविशेषो न सम्भवति स हि न स्वात्मनः प्रेरणेन तस्य स्मरणीयज्ञानपूर्वकतया प्रागेव स्मृत्यापत्तेः । नापि यदृच्छया अकस्मात् आकस्मिकत्वस्य निषेधात् । नापि मनसो

चाऽऽत्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेश संस्कारो वा, तच्चानुपपन्नाऽऽत्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति। सुस्मूर्षया चायं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्। ज्ञत्वञ्च मनसो नास्ति, ज्ञानप्रतिषेधादिति ॥ ३२ ॥

एतच्च—

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३३ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्वचिद्देशे शर्करया कण्टकेन वा पादव्यथनमाप्नोति तदाऽऽत्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः, दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति। तत्रायं समानः प्रतिषेधः। यदृच्छया तु विशेषः, नाऽऽकस्मिकी क्रिया, नाऽऽकस्मिकः संयोग इति। * कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत् समानम्, * कर्मादृष्टं पुरुषस्थं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुः। एवं दुःखं दुःखसंवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्मन्यसे समानम्, स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति। तत्र यदुक्तम्,—“आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः” इत्ययमप्रतिषेधः इति, पूर्वस्तु प्रतिषेधः,—“नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः” इति ॥ ३३ ॥

अवशास्त्रावतया मनसो ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्। प्रेरणयदृच्छाज्ञताभिः प्रयत्नेच्छाज्ञानैरित्यर्थः इति कश्चित् तन्न प्रयत्नेनैव चरितार्थत्वाऽऽपत्तेः ॥ ३२ ॥

एतन्निराकरोति।—वृत्त्यादिकं प्रस्तुतं कण्टकाऽऽदिना पादव्यथनेन तदवच्छेदेन मनःसंयोगो यथा जायते तथैतदपीति भावः इतरथा तव मनःसंयोगेऽप्युक्तदोषाः स्युः। अदृष्टविशेषाधीनकर्मवशाद्यदाविति चेत्, तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ॥ ३३ ॥

क खल्विदानीं कारणयौगपद्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ?—

प्रणिधानलिङ्गाऽऽदिज्ञानानामयुगपद्भावात् युगपदस्मरणम् ॥ ३३ ॥

यथा खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुः एवं प्रणिधान लिङ्गाऽऽदिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवन्ति, तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥ ३४ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

यत् खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमुत्पद्यते, कदाचित् तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् * सतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः * बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुः तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति न चायं स्मर्त्ता सर्वं स्मृतिहेतुं संवेदयते एवं मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात् प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति । * प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्मविशेषादुपभोगवन्नियमः । * प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मात् नोत्पद्यते ?—यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादयति । * हेत्वभावादयुक्तमतदिति चेन्न,

अरणायौगपद्यं स्वयमुपपादयति ।—प्रणिधानं चित्तकाग्र्यं सुसूर्षेति यावत् लिङ्गज्ञानम् उद्बोधकम् उद्बोधकानामानन्त्यादादिपदं ज्ञानान्तरतो याजनीयम् तस्य क्रमात् स्मरणम । यदि च युगपदुद्बोधकानि, तदा तावद्विषयकस्मरणमिष्यत एव, अथा पदज्ञानादाविति मन्तव्यम् ॥ ३४ ॥

करणस्य प्रत्ययपर्य्याये सामर्थ्यात * उपभोगवन्नियम इत्यस्ति दृष्टान्तः। हेतुर्नास्तीति चेन्मन्यसे न करणस्य प्रत्ययपर्य्याये सामर्थ्यात नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते न चानेकस्मिन्, तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्य्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्थम्भूतमिति। न ज्ञातुर्विकरणधर्म्मणो देहनानात्वे प्रत्यययौगपद्यादिति, अयञ्च द्वितीयः प्रतिषेधः। अवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् * क्वचिदवस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति तेन यदा मनः संयुज्यते, तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरणं प्रसज्यते, प्रदेशस्य संयोगपर्य्यायाभावादिति। * आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियौगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः * शब्दसन्ताने तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत् संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः। पूर्व्व एव तु प्रतिषेधः, नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति ॥ ३५ ॥

यत् पुरुषधर्मो ज्ञानम् अन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा इति कस्यचिद्दर्शनं, तत् प्रतिषिध्यते —

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥

अयं खलु जानीते तावत्—इदं मे सुखसाधनम्, इदं मे दुःखसाधनमिति, ज्ञात्वा सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति, प्राप्तुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भः, जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं

नन्विच्छाऽऽदीनां मनोधर्मत्वात्तेषां ज्ञानजन्यत्वात् सामानाधिकरण्येन च तत्र कार्यकारणभावात् कथं ज्ञानस्याऽऽत्मगुणत्वम्? इत्याशङ्कायां सिद्धान्तसूत्रम्।—भाष

निवृत्ति, एव ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्ध, एककर्तृकत्व ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीना समानाऽऽश्रयत्वञ्च। तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा, नाचेतनस्येति आरम्भ-निवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमान वेदितव्यमिति ॥३६॥

अत्र भूतचैतन्निक आह,—

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयो पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध ॥३७॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्याऽऽरम्भनिवृत्ती, तस्येच्छाद्वेषौ, तस्य ज्ञानमिति प्राप्त पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवीयाना शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चैतन्यम् ॥ ३७ ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

शरीर चैतन्यानवृत्ति। आरम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति प्राप्त परश्वादे करणस्याऽऽरम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति। अथ शरीरस्येच्छाऽऽदिभिर्योग, परश्वादेस्तु करणस्याऽऽरम्भनिवृत्तो व्यभिचरति न तर्ह्ययमुभय हेतु पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवीयाना शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति। अय तर्ह्यन्योऽर्थ "तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयो पार्थिवा

ज्ञानवत आत्मन इच्छाऽऽदय। हेतुमाह—आरम्भनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषनिमित्तत्वादिति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषजन्यत्वात् तत्र सामानाधिकरण्येन ज्ञानस्य हेतुत्वमिति भाव यद्वा—ज्ञस्य ज्ञानवत यावच्छाद्वेषौ तन्निमित्तत्वादित्यर्थ तथा च ज्ञानेच्छाप्रयत्नाना सामानाधिकरण्य नासङ्गतम् ॥ ३६ ॥

नन्वस्तु तथा सामानाधिकरण्य परन्तु तत्सामानाधिकरण्य कायाकार पार्थिवादिपरमाणुपुञ्ज एवेति चार्वाक शङ्कते।—पार्थिवाद्येषु देहेषु ज्ञानादेर्न प्रतिषेध। कुत —इच्छाद्वेषयोस्तल्लिङ्गत्वादारम्भनिवृत्तिलिङ्गकत्वात् तयो चेष्टाविशेषलिङ्गकत्वाच्चेष्टाधार शरीर प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भाव ॥ ३७ ॥

समाधत्ते प्रतिबन्धमाह।—आरम्भनिवृत्त्यनुमापकक्रियाविशेषदर्शनात् परश्वा

येष्वप्रतिषेध '। पृथिव्यादीना भूतानामारम्भस्तावत् त्रस (ट) स्थावरशरीरेषु, तदवयवव्यूहलिङ्ग प्रवृत्तिविशेष लोष्टाऽऽदिषु च लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्ति, आरम्भनिवृत्ति लिङ्गाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाऽऽद्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छा द्वेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्ध भूतचैतन्यमिति ॥ ३८ ॥

कुम्भाऽऽदिष्वनुपलब्धेरहेतु ॥ ३९ ॥

कुम्भाऽऽदिमृदवयवाना व्यूहलिङ्ग प्रवृत्तिविशेष आरम्भ सिकताऽऽदिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्ति न च मृत्सिकताना मारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्योग, तस्मात् तल्लिङ्ग त्वादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति ॥ ३९ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ, ज्ञस्येच्छा द्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाऽऽश्रये, किं तर्हि ?— प्रयोज्याऽऽश्रये। तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्त, न सर्वेषु इत्यनियमोपपत्ति। यस्य तु ज्ञानाद्भूतानामिच्छाद्वेष निमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाऽऽश्रये, तस्य नियम स्यात्, यथा भूताना गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिगुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्ति भूतमात्रे भवति नियमेन एव भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाऽऽश्रये स्याताम्। तस्मात् प्रयोजकाऽऽश्रिता ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्ना, प्रयोज्याऽऽश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम्। ✓ एकशरीरे तु ज्ञातृबहुत्व निरनुमानम्। * भूतचैत-

दिषु ज्ञानाऽऽदावाद्यप्रसङ्ग। तस्मात् क्रियाविशेषाणां प्रयत्नादन्यत्र सम्बन्धान्तरेण न तु समवायेन व्यभिचारादिति भाव ॥ ३८ ॥

✓ मतं व्युत्पादयति।—तद्विशेषकौ तयोश्चेतनाचेतनयो विशेषकौ इतरव्यावर्तकौ नियमानियमौ समवायेन अन्यतानियमतदभावौ समवायेन ज्ञानेच्छाऽऽदीना चेतन

(ट) त्रसशब्दस्य जङ्गम इत्यर्थ जङ्गमस्थावरशरीरेष्वित्यर्थ।

निकपदार्थस्यैकशरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणा- नीति ज्ञातृबहुत्वं प्राप्तम्, ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति यथा नाना शरीरेषु नाना ज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात् एव मेकशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थाऽनुमानं स्यात् ज्ञातृबहुत्वस्येति । दृष्टश्चान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम् सोऽनुमान- मन्यत्रापि दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु परश्वादिषूपादान- लक्षणेषु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः, सोऽनु मानम् अन्यत्रापि च त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति, स च गुणः प्रयत्न समानाऽऽश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थं पुरुषार्था- ऽऽराधनाय प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति । आत्मास्तित्व हेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः, नेन्द्रियार्थयोः तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समानः प्रतिषेध इति । क्रियामात्रं क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तं —"तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रति षेधः" अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्यातः, न च तथाविधे पृथिव्यादिषु दृश्येते तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः' इति ॥ ४० ॥

भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधः, मनस्तूदाहरणमात्रम्,—

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४१ ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रभृति

धर्मत्वात् भवच्छेदकतया च शरीरे तेषां जन्यजनकभावः । परश्वादौ यत्नावत्त्व तथा क्रिया वस्तुतस्तु चेष्टैव परश्वादाक्रियाजनिका यत्नादत्तहेतुत्वं मानाभावः ॥४०॥

इच्छाऽऽदीनां मनोगुणत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह ।—इच्छादय इति शेषः यथोक्त-

यथोक्तं सङ्गृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसां चैतन्यप्रतिषेधः। पार तन्त्र्यात्—परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहन क्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्त्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युरिति। अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात् अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युप-पद्यत इति ॥ ४१ ॥

अथायं सिद्धोपसङ्ग्रहः,—

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम्। परिशेषो नाम प्रसक्तप्रति षेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः भूतेन्द्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यते चाऽऽत्मा, तस्य गुणो ज्ञानमिति ज्ञायते।　　यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति।—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थ

हेतुत्वात् ज्ञानेच्छाऽऽदीनां सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावात् पारतन्त्र्यात् मनसश्चात्मसहकारित्वात् इच्छाऽऽदयो न तद्गुणाः वस्तुतस्तु इच्छाऽऽदीनां पारतन्त्र्यात् पराधीनविषयताशालित्वात् इच्छाऽऽदीनां हि समानाधिकरणस्वजनकज्ञानविषय विषयता ज्ञानस्याधिकरणे च तत्र स्यादिति भावः। स्वकृतात् स्वयंकृतात् कर्मणः अभ्यागमो भोगः स मनसो यत्नाऽऽदिसत्त्वे न स्यात् न ह्यन्यकृतात्कर्मणो भोगः न वा भोगोऽपि मनसः भोक्तृत्वस्य चाऽऽदृष्टभागिन एवाऽऽत्मत्वात् तद्भिन्ने आत्मनि मानाभावात् आत्मनः सुखाऽऽदिसाक्षात्कारानुरोधान्महत्त्वम् मनसश्च धर्मग्राहक मानादणुत्वम् अतोऽपि नैक्यम्। न च मनसः परमाणुत्वाल्लाघवाच्च नित्यत्वं त्वन्मते तथा चाऽऽत्ममनसोर्नित्यत्वात् सदा ज्ञानाऽऽदिप्रसङ्गादनिर्मोक्षः स्यात् अतोऽस्य वरम् स्वानित्यत्वं तन्नाशश्च मोक्ष इति वाच्यम् अदृष्टाद्यभावेन नित्ययोरपि बन्ध्ययोरिव फलाजनकत्वात्। न च ज्ञानाऽऽदिकं प्रकृत्य इत्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्मनस एव ज्ञानादिकम् अभेदमुखेनोपादानोपादेयभावकथनादिति वाच्यम् अन्नं वै प्राणा इत्यादौ निमित्तेऽपि अभेदोल्लेखदर्शनात् कारणत्वमात्रे तात्पर्यादिति तत्त्वम् ॥ ४१ ॥

आत्मगुणत्वमुपसंहरति।—इच्छाऽऽदिकमात्मगुण इत्यादि। हेतुमाह — परि

ग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति, परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनाऽऽदिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्ति वचनामति। अथवापपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदम् ,—नित्य खल्वयमात्मा यस्मादेकस्मिन शरीरे धर्मञ्चरित्वा कायभेदात स्वर्गे देवेषूपपद्यते अधर्मञ्चरित्वा देहभेदान्नरकेषूपपद्यत इति उपपत्ति शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा , सा सति सत्त्वे नित्ये चाऽऽश्रयवती बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यत इति। एकसत्त्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोग ससार उपपद्यते, शरीरप्रबन्धाच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेकसत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वान सन्धावति न कश्चिच्छरीर प्रबन्धाद्विमुच्यत इति ससारापवर्गानुपपत्तिरिति। बुद्धिसन्तति मात्रे च सत्त्वभेदात सर्वमिद प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहित मव्यावृत्तमपरिनिष्ठञ्च (ठ) स्यात तत स्मरणाभावान्नान्यदृष्ट मन्य स्मरतीति , स्मरणञ्च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा ग्रहणम अज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति , सोऽयमेको ज्ञाता पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति, तच्चास्य ग्रहण स्मरणमिति, तत् बुद्धि प्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥ ४२ ॥

स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

उपपद्यत इति। आत्मन एव स्मरण, न बुद्धिसन्ततिमात्रस्येति। तुशब्दोऽवधारणे। कथम् ?—ज्ञस्वभावत्वात , ज्ञ इत्यस्य स्वभाव स्वो धर्म अय खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासी

प्रषात् शरीराऽऽन्यहेतुनिरासात यथोक्तहेतूना दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्या दीनाम् उपपत्त उपपन्नत्वात् ॥ ४२ ॥

स्मृतरात्मगुणत्वमर्थसिद्धमपि विषयबुद्धिवशद्याय पृथगव्युत्पादयति।—तुरप्यर्थे। ज्ञस्वाभाव्यात् ज्ञानवस्वाभाव्यात ज्ञानत्वावच्छिन्नवत्त्व ह्यात्मन स्वभाव अतेश्च

(ठ) अपारानिष्ठानञ्च इत्यपि पाठ ।

दिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते, तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति वर्त्तते तत् यस्यायं स्वो धर्मः तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति ॥ ४३ ॥

स्मृतिहेतूनामयौगपद्यात् युगपदस्मरणमित्युक्तम् । अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते इति ?—स्मृतिः खलु—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्य-परिग्रहाऽऽश्रयाऽऽश्रितसम्बन्धाऽऽनन्तर्यवियोगैक-कार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेष-भयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

सुस्मूर्षया मनसो धारणं—प्रणिधानं, सुस्मूर्षितलिङ्गचिन्तनञ्चार्थस्मृतिकारणम् । निबन्धः खलु—एकग्रन्थोपयमोऽर्थानाम्

ज्ञानत्वाच्च क्षणिकत्वात् तद्धर्मत्वमथाऽसिद्धम् यद्वा—स्वाभाव्यात् स्मृतिहेतुज्ञानस्याऽऽत्माश्रितत्वे सिद्धे स्मृतेरात्माश्रितत्वमपि सिद्धम् परन्तु— ज्ञानस्याऽऽशुविनाशित्वात्कथं स्मृतिहेतुत्वमत आह स्मरणमित्यादि ।—ज्ञानवत स्वभाव संस्कार तस्मादित्यर्थ" इत्याहुः ॥ ४३ ॥

स्मृतेर्यौगपद्यसमाधानाय प्रणिधानाऽऽदीनामुद्बोधकानां क्रमो हेतुरुक्तः तत्र प्रणिधानाऽऽदीनि दर्शयन्ति ।—स्मरणमित्यनुवर्त्तते । निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात्परं श्रुतस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणम् निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनम् यथा प्रमाणेन प्रमेयाऽऽदिस्मरणम् । अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथाऽपि तादृशस्यैव शीघ्रमुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः । अभ्यासो दृढतरसंस्कार उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् । लिङ्गं व्याप्यम् व्यापकस्य स्मारकम् लक्षणं यथा कपिध्वजाऽऽदि अर्जुनादेः । सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारः तस्य स्वस्वामिभावोऽथ तदेकतरेणान्यतरस्मरणम् । आश्रयाऽऽश्रितौ राजाऽऽदितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ । सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः नोक्तन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं शीघ्रावघातादेः । वियोगो यथा दारादेः । एककार्यो

एकग्रन्थोपयता खल्वर्था अन्योऽन्यस्मारकाः आनुपूर्व्येणेतरथा वा भवन्तीति। धारणाशास्त्रकृतो वा प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्तव्यानामुपनिक्षेपो निबन्ध इति। अभ्यासस्तु—समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासशब्देनोच्यते, स च स्मृतिहेतुः समान इति। लिङ्गं पुनः—संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि (ङ) विरोधि चेति। संयोगि यथा—धूमोऽग्नेः गोर्विषाणं, पाणिः पादस्य रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति। लक्षणम्—पशोरवयवस्थं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणामिदमिति। सादृश्यम्—चित्रगतं प्रतिरूपकम्, देवदत्तस्येत्येवमादि। परिग्रहात्—स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते। आश्रयात्—ग्रामण्या तदधीनं स्मरति। आश्रितात्—तदधीनेन ग्रामण्यमिति। सम्बन्धात्—अन्तेवासिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति। आनन्तर्यादिति—करणीयेष्वर्थेषु। वियोगात्—येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदी भृशं स्मरति। एककार्यात्—कर्त्रन्तरदर्शनात् कर्त्रन्तरे स्मृतिः। विरोधात्—विजिगीषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः स्मर्यते। अतिशयात्—येनातिशय उत्पादितः। प्राप्तेः,—यतो येन किञ्चित्

अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः। विरोधादहिनकुलादिरन्यतरस्यापरस्मरणम्। अतिशयः संस्कारः उपनयनाऽऽदिराचार्याऽऽदिस्मारकः। प्राप्तिर्धनाऽऽदेर्दातारं स्मारयति। व्यवधानमावरणम् यथा खड्गाऽऽदेः कोषाऽऽदि। सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्। इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ। भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम्। अर्थित्वं दातुः। क्रिया शाखादेर्वाय्वादेः। रागात् प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणम्। धर्माधर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः

(ङ) अत्र षष्ठीतत्पुरुषसप्तमीतत्पुरुषसमासौ बोध्यौ यद्वा—षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीहिसमासौ।

प्राप्तमासत्त्या वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति। व्यवधानात्—कोशाऽऽदिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्य्यन्ते। सुखदुःखाभ्याम्—तद्धेतुः स्मर्य्यते। इच्छाद्वेषाभ्याम्—यमिच्छति यञ्च द्वेष्टि, तं स्मरति। भयात्—यतो बिभेति। अर्थित्वात्—येनार्थी भोजनेनाऽऽच्छादनेन वा। क्रियायाः—रथेन रथकारं स्मरति। रागात्—यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति, तामभीक्ष्णं स्मरति। धर्मात्—जात्यन्तरस्मरणम् इह चाधीतश्रुतावधारणमिति। अधर्मात्—प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति। न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति। निदर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसङ्ख्यानमिति ॥ ४४ ॥

अनित्यायाञ्च बुद्धावुत्पन्नाऽपवर्गित्वात् कालान्तरावस्थानाच्चानित्यानां संशयः,—किमुत्पन्नाऽपवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत्?—आहोस्वित् कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति? उत्पन्नाऽपवर्गिणीति पक्षः परिगृह्यते। कस्मात्?—

(ढ) कर्मानवस्थायित्वग्रहणात् ॥ ४५ ॥

कर्मणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति। क्षिप्तस्येषोरापतनात् क्रियासन्तानो गृह्यते, प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासन्तानवत् बुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति। * अवस्थितग्रहणे च व्यवधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः। * अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणेन

प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति। उक्तेषु च किञ्चित्स्वरूपसत् किञ्चिच्च ज्ञानमुद्बोधकम् शिष्यव्युत्पादनाय न्यायप्रपञ्चः ॥ ४४ ॥

समाप्तं बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणम्।

बुद्धेर्यद्यन्तराविनाश उक्तः स च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वसिद्धौ स्यात्, अतो बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वं व्युत्पादनीयम् तत्र सिद्धान्तसूत्रम्।—शरीराऽऽद्यकम्

(ढ) स्थिरगोचरा बुद्धयः क्षणिकाः, बुद्धित्वात् कर्माऽऽदिबुद्धिवत् इति तात्पर्यटीका।

सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्त्तते प्राग्व्यवधानात् तेन व्यवहिते प्रत्यक्ष्ज्ञान निवर्त्तते। कालान्तरावस्थाने तु बद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेतेति। स्मृतिश्चालिङ्ग बद्ध्यवस्थाने सस्कारस्य बुद्धिजन्यस्य स्मृतिहेतुत्वात्। यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धि दृष्टा हि बुद्धिविषये स्मृति सा च बुद्धावनित्यायां कारणाभावान्न स्यादिति तदिदमलिङ्गम्। कस्मात्?—बुद्धिजो हि संस्कारो गुणान्तर स्मृतिहेतु न बुद्धिरिति॥ ४५॥

हेत्वभावादयुक्तमिति चेत—

बुद्ध्यवस्थानात प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभाव ॥ ४६ ॥

यावदवतिष्ठते बुद्धि तावदसौ बोद्धव्योऽर्थ प्रत्यक्ष प्रत्यक्षे च स्मृतिरनुपपन्नेति॥ ४६॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४७ ॥

यद्युत्पन्नाऽपवर्गिणी बुद्धि प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणम यथा विद्युत्सम्पाते वैद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्तं रूप ग्रहणमिति। व्यक्तं तद्द्रव्याणां ग्रहणं तस्माद्युक्तमेतदिति॥४७॥

हेतूपादानात प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥

उत्पन्नाऽपवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यं तदेवाभ्यनुज्ञायते विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति। * यत्राव्यक्तं ग्रहणं,

धारायां अनवस्थानात्या प्रत्यक्षधारायाऽपि बाध्या न चा ऽव्यवहितपरीत्तरग्राहकत्व विरस्य व्यापाराभावात् पूर्वपूर्वस्य च परपरोऽननुभवादिनाश्चसिद्धावाश्चयनाशादे रभावाद्विरोधिगुणस्येव नाशकत्वामति कमनहद्दरमवस्थायित्वग्रहणादात वाऽथ ॥४५॥

भइते।—बुद्धिर्यथाशाधनाशिनी स्यात योग्याशवविशेषमविनाशत्वमियाद्विषौ न स्यात् विद्युत्सम्पातकालीनवस्तुग्रहणवत् न चैव तस्मान्न तथत्वथ ॥ ४७॥

उत्तरयात।— प्रतिषेद्धव्यस्य बद्धेराश्यावनाशित्वस्याभ्यनुज्ञा त्वया कृता

नित्यत्वाऽपवर्गिणी बुद्धिरिति ग्रहणहेतुविकल्पाद्ग्रहणविकल्प,
न बुद्धिविकल्पात्, * यदिदं क्वाचदव्यक्तं ग्रहणम अथ विकल्पो
ग्रहणहेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतु तत्राव्यक्त
ग्रहण यत्रावस्थित, तत्र व्यक्त न तु बुद्धेरवस्थानानवस्था
नाभ्यामिति। कस्मात? —अर्थग्रहण हि बुद्धि यत्तदर्थग्रहण
मव्यक्त व्यक्त वा, बुद्धि सेति। विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहण
मात्रमव्यक्तग्रहणम्, तत्र विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानुत्पत्तिनिमित्ता
भावात्। यत्र समानधर्मयुक्तश्च धर्मी गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च,
तद्व्यक्त ग्रहणम्, यत्र तु विशेषऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्र
तदव्यक्त ग्रहणम। समानधर्मयोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषया
न्तर तत्र यत् ग्रहणं न भवति तत् ग्रहणनिमित्ताभावात् न
बुद्धेरनवस्थानादिति। यथाविषयञ्च ग्रहण व्यक्तमेव प्रत्यर्थं
नियतत्वाच्च बुद्धीनाम सामान्यविषयञ्च ग्रहण स्वविषयं
प्रति व्यक्त विशेषविषयञ्च प्रत्यव्यक्तम, विशेषविषयञ्च ग्रहण
स्वविषय प्रति व्यक्तम् प्रत्यर्थनियता हि बुद्धय, तदिदमव्यक्त-
ग्रहण देशित क्व विषये बुद्ध्यनवस्थानकारित स्यादिति।
धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्या तदुपपत्ति
धर्मिण खल्वर्थस्य समानाश्च धर्मा विशिष्टाश्च तेष प्रत्यर्थनियता
नानाबुद्धय, ता उभय्यो यदा धर्मिणि वर्त्तन्ते, तदा व्यक्त ग्रहण
धर्मिणमभिप्रेत्य, यदा तु सामान्यग्रहणमात्र तदाऽव्यक्त ग्रहण
मिति। एव धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्ति
रिति, न चेदमव्यक्त ग्रहण बुद्धेर्बोद्धव्यस्य वाऽनवस्थायित्वादुप
पद्यत इति ॥ ४८ ॥

विद्यतुषम्यातदृष्टान्तरूपस्य हेतो साधकस्य उपादानात्, तथा चाशतो बाध इति
भाव ॥ ४८ ॥

इद हि न,—

प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥४९॥

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषा द्रव्याणा ग्रहण व्यक्त प्रतिपत्तव्यम, कथम ?—प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् । प्रदीपार्चिषा सन्तत्या वर्त्तमानाना ग्रहणानवस्थान ग्राह्यानवस्थानञ्च प्रत्यर्थनियतत्वात् बुद्धीना यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावत्यो बुद्धय इति दृश्यते चात्र व्यक्त प्रदीपार्चिषा ग्रहणमिति ॥४९॥

चेतना शरीरगुण, सति शरीरे भावादसति चाभावादिति—

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धे सशय ॥ ५० ॥

सांशयिक इति भाव । स्वगुणोऽप्सु द्रवत्वमुपलभ्यते, परगुणश्चोष्णता तेनाय सशय, कि शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते, अथ द्रव्यान्तरगुण ? इति ॥ ५० ॥

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपाऽऽदीनाम् ॥ ५१ ॥

न शरीरगुणश्चेतना, कस्मात ?—न रूपाऽऽदिहीन शरीर गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते यथोष्णताहीना आप, तस्माच्च

अस्तु ताह सदृष्टान्तेनान्यासा बुद्धीनामनवस्थायित्वमित्याह ।—यथा प्रदीपार्चिषा सन्तन्यमानानामनवस्थायित्वेऽप्यभिव्यक्तग्रहणं तथाऽन्यत्रापि स्यात् विद्युत्सम्पात स्थले या बुद्धिरव्यक्ता सा स्वविषय व्यक्तैवात भाव ॥ ४९ ॥

समाप्त बुद्ध्युत्पन्नाऽपवर्गित्वप्रकरणम् ।

अथ बुद्ध शरीरगुणत्वाभावप्रकरणम् । न च प्रागेव तत्सिद्धेरनारम्भणीयमेतत्, गौरोऽह जानामीत्याद्यनुभवेन तत्साधकानामाभासीकरणात् अतो विशिष्य तदुत्पादनाय सशयबीजमाह ।—द्रव्ये चन्दनाऽऽदौ स्वगुणस्य रूपाऽऽदे परगुणस्य शैत्यादेश्च ग्रहात् एव शरीरे रूपाऽऽदेरौष्ण्यस्य च ग्रहात् बुद्ध्यादि शरीरगुणो न वात सशय ॥ ५ ॥

तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।—"न शरीरगुणश्चेतना" इति भाष्ये भाष्यकृत पूरणं, न

शरीरगुणश्चेतनेति। संस्कारवदिति चेत् न कारणानुच्छेदात्। यथाविधे द्रव्ये संस्कारः तथाविधे एवोपरमः, न तत्र कारणोच्छेदात् अत्यन्तं संस्कारानुपपत्तिर्भवति, यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते तस्मात् संस्कारवदित्यसमः समाधिः। अथापि शरीरस्थं चेतनोत्पत्तिकारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्थं वोभयस्थं वा तन्न, नियमहेत्वभावात्। शरीरस्थेन कदाचिच्चेतनोत्पद्यते कदाचिन्न इति नियमहेतुर्नास्तीति, द्रव्यान्तरस्थेन शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टाऽऽदिषु इत्यत्र न नियमहेतुरस्तीति। उभयस्थ निमित्तत्वे शरीरसमानजातीये द्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यते इति नियमहेतुर्नास्तीति ॥ ५१ ॥

यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः, एवं चेतनोपरमः स्यादिति —

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

नात्यन्तं रूपोपरमो द्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते, शरीरे तु चेतनामात्रोपरमो ऽत्यन्तमिति ॥ ५२ ॥

शरीरविशेषगुण इत्यर्थः। अथ तर्काऽऽकारः बुद्ध्यादिकं शरीरविशेषगुणः स्यात् यावच्छरीरभावि स्यात् रूपाऽऽदिवत्, तत्परिष्कार्यं चानुमानम् बुद्ध्यादिकं न शरीर विशेषगुणः अयावद्द्रव्यभावित्वात् शब्दवत् व्यतिरेके रूपवद्वा। अयावद्द्रव्यभावित्वञ्च आश्रयत्वाभिमतकालज्ञाननाशप्रतियोगित्वम् ॥ ५१ ॥

पिठरपाकमते व्यभिचारमाशङ्कते।—शरीरे पाकाधीनरूपाऽऽदिना व्यभिचारा न्नेदं साधनं युक्तमित्यर्थः। परं तु सिद्धान्तसूत्रमवदत्। तथा हि पाकजरूपे न व्यभिचारः शङ्कनीयः पाकजगुणान्तरस्य रूपान्तरस्योत्पत्तेः। तथा च स्वसमानाधि करणस्वसमानजातीयसमानकालीनत्वं पूर्वोक्तहेतौ नाशप्रतियोगित्वे विशेषणीय मित्यर्थ इत्याह ॥ ५२ ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धे पाकजानामप्रतिषेध ॥५३॥

अथापि यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धि, तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते, पूर्वगुणै सह पाकजानामवस्थानस्या ग्रहणात, न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायि गुणान्तर गृह्यते, येनानुमीयेत, तेन चेतनाया विरोध तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीर वर्त्तत, न तु वर्त्तते, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति ॥ ५३ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना —

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

शरीर शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता इति न क्वचिदनुत्पत्तिश्चतनाया, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्त चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीर चेतनबहुत्वे सुख दुःखज्ञानाना व्यवस्थालिङ्गम् एवमेकशरीरेऽपि स्यात् न तु भवति, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ॥ ५४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनि पूर्वशरीरप्रतिरूपके शरीरान्तर सिद्ध घटाऽऽदौ पाकजरूपसम्भवेऽपि शरीरे न तत्सम्भव शरीरावयवानां चर्माऽऽदीनामग्नि संयोगविशेषेण नाशाऽऽवश्यकत्वात्। परे तु पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनोऽग्निसंयोगात् सिद्धे तथा च तादृशाग्निसंयोगासमानाधिकरणत्वमर्थ तेनाग्निसंयोगनाश्येऽग्निसंयोगजन्य च न व्यभिचार इत्याहु। अन्ये तु शरीरगुणत्वाभावे हेत्वन्तरमाह प्रतिद्वन्द्वीति।—पाकजाना पूर्वरूपाऽऽदिक प्रतिद्वान्द्व विरोधि एकस्मिन् रूपे विद्यमाने रूपान्तरा भावात् प्रकृते त्वेकस्मिन् ज्ञाने सत्यपि द्वितीयक्षणे ज्ञानान्तरोत्पत्तेर्ज्ञानादिक न शरीरविशेषगुण इत्यर्थ इत्याहु ॥ ५३ ॥

हेत्वन्तरमाह।—शरीरविशेषगुणानामिति शेष ज्ञानसुखाऽऽदिकन्तु न शरीर व्यापकम् हृदयाद्यवच्छेदेन तदानुभविकत्वादिति भाव ॥ ५४ ॥

यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतनाया अनुत्पत्तिरिति, सा,—

न केशनखाऽऽदिष्वनुपलब्धे ॥ ५५ ॥

केशेषु नखाऽऽदिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति अनुपपन्नं शरीरव्यापित्वमिति ॥ ५५ ॥

त्वक्पर्य्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखाऽऽदिष्वप्रसङ्गः ॥५६॥

इन्द्रियाऽऽश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्य्यन्तं जीवमनःसुखदुःखसंवित्त्यायतनभूतं शरीरम्, तस्मान्न केशाऽऽदिषु चेतनोत्पद्यते। अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशाऽऽदीनामिति ॥ ५६ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना —

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

द्विविधश्च शरीरगुणः, अप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् इन्द्रियग्राह्यश्च रूपाऽऽदिः विधाऽन्तरन्तु चेतना प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात्, नेन्द्रियग्राह्या मनोविषयत्वात, तस्मात् द्रव्यान्तरगुण इति ॥ ५७ ॥

न रूपाऽऽदीनामितरेतरवैधर्म्यात ॥ ५८ ॥

यथेतरेतरविधर्माणो रूपाऽऽदयो न शरीरगुणत्वं जहति एवं रूपाऽऽदिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ॥ ५८ ॥

देशयति।—शरीररूपाऽऽदेराश्रयव्यापकत्वं न शारीरस्य गौररूपस्यकेशाऽऽद केशनखादावनुपलब्धेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

दूषयति।—स्पष्टम्। अन्ये तु—चेतना न शरीरगुणः शरीरव्यापित्वात् शरीरतदवयवेषु सर्वत्रैकेन सम्बन्धेन सत्त्वात् शरीरगुणस्तु न स्वावयववृत्ति अङ्गते न केशेति।—अतन्यस्यानुपलब्धे। समाधत्ते त्वगितीत्याह ॥ ५६ ॥

हेत्वन्तरमाह।—बुद्धिर्न शरीरगुणः शरीरगुणवैधर्म्यात् बहिरिन्द्रियाऽऽवेद्यत्वे सति मनसा वेद्यत्वात् ॥ ५७ ॥

आक्षिपति।—नोक्तं युक्तं रूपाऽऽदीनां परस्परवैधर्म्यात् तथा च तद्रीत्या स्पर्शाऽऽदीनां शरीरगुणत्वं न स्यात्, अपाकजत्वात् तथा चोक्तमप्रयोजकमिति भावः ॥५८॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपाऽऽदीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यथेतरेतरविधर्माणो रूपाऽऽदयो न द्वैविध्यमतिवर्त्तन्ते, तथा चेतनाऽपि नातिवर्त्तेत यदि शरीरगुणः स्यादिति । अतिवर्त्तते तु, तस्मान्न शरीरगुण इति ॥ ५९ ॥

भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात् सिद्धे सत्याऽऽरम्भो विशेषज्ञापनार्थः बहुधा परीक्ष्यमाणं तत्त्वं सुनिश्चिततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः । मनस इदानीं परीक्षाक्रमः । तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकमिति ? इति विचारः —

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ६० ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयं करणस्यैकप्रत्ययानिर्वृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसो लिङ्गम्, यत्तु खल्विदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गम्, कस्मात् ?—सम्भवति खलु वै बहुषु मनःस्विन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न तु भवति, तस्माद्विषये प्रत्ययपर्य्यायादेकं मनः ॥ ६० ॥

समाधत्ते ।—रूपाऽऽदीनां न शरीरगुणत्वप्रतिषेधः । कुतः ?—ऐन्द्रियकत्वात् । तत्तदिन्द्रियग्राह्यत्वलक्षणतत्तद्गुणवैधर्म्येऽपि शरीरगुणत्वावच्छिन्नधर्म्मस्य वाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वस्याभावात् बुद्धौ च तत्सत्त्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

समाप्तं षष्ठं शरीरगुणभेदप्रकरणम् ।

अथ क्रमप्राप्ता मनःपरीक्षा तत्र प्रतिशरीरमेकं मनश्चक्षुरादिसहकारितया मनःपञ्चकं वेति संशये मनःपञ्चकमनौचितम् तेन च प्रत्येकं सकलमनःसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां व्यासङ्गयौगपद्ये उपपद्यते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् ।—प्रतिशरीरं मनोनानात्वे व्यासङ्गस्थलेऽपि यौगपद्यं स्यात् अतो न मनोनानात्वमिति भावः ॥ ६ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥

अयं खल्वध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति शृणोत्यरण्यजान् शब्दान् बिभ्यत् व्याललिङ्गानि बुभुत्सते स्मरति च गन्तव्यं स्थानमिति क्रमस्याग्रहणात् युगपदेताः क्रिया, इति प्राप्तं मनसो बहुत्वमिति॥६१॥

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥६२॥

आशुसञ्चारादलातस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवतीति, तथा बुद्धीनां क्रियाणाञ्चाऽऽशुवृत्तित्वाद्विद्यमानः क्रमो न गृह्यते, क्रमस्याग्रहणात् युगपत् क्रिया भवन्तीत्यभिमानो भवति। किं पुनः क्रमस्याग्रहणात् युगपत् क्रियाऽभिमानः ?—अथ युगपद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति ? नात्र विशेषप्रतिपत्तेः कारणमुच्यत इति। उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्य्यायेण बुद्धयो भवन्तीति, तच्चाप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वात्। अथापि दृष्टश्रुतानर्थांश्चिन्तयतः क्रमेण बुद्धयो वर्त्तन्ते, न युगपत् अनेनानुमातव्यमिति। वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनाञ्चाऽऽशुवृत्तित्वात् क्रमस्याग्रहणम्, कथम्?—वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं तावत् श्रवणं भवति, श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन स प्रतिसन्धत्ते प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति, पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते, पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति, सम्बद्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते न चाऽऽसौ क्रमेण वर्त्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात्

दीर्घशष्कुलीभक्षणाऽऽदौ ज्ञानयौगपद्यप्रमाणात् आदित्याशङ्कते।—न एक मन अनेकक्रियाणाम् अनेकज्ञानानाम्, उपलब्धिरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

समाधत्ते।—क्रमिकेऽपि तत्पत्राणां यौगपद्योपलब्धिः, आशुसञ्चारात् यौमरस्याः

क्रमो गृह्यते, तदेतदनुमानमतन्त्र बुद्धिक्रियायौगपद्याभि मानस्येति, न चास्ति मुक्तसंशया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीना, यया मनसा बहुत्वमेकशरीरेऽनुमीयत इति ॥ ६२ ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

अणु मन एकञ्चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात्, महत्त्वे मनस सर्वेन्द्रियसंयोगात् युगपद्विषयग्रहण स्यादिति ॥ ६३ ॥

मनस खलु भो । सेन्द्रियस्य शरीर वृत्तिलाभ नान्यत्र शरीरात्, ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीराऽऽयतना बुद्ध्यादया, विषयोप भोगो जिहासितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराऽऽश्रया व्यवहारा । तत्र खलु विप्रतिपत्ते संशय —किमय पुरुषकर्म निमित्त शरीरसर्ग ?—आहोस्वित भूतमात्रादकर्मानमित्त ? इति । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति । तत्रेद तत्त्वम,—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्ति ॥ ६४ ॥

पूर्वशरीर या प्रवृत्तिवाग्बुद्धिशरीराऽऽरम्भलक्षणा, तत् पूर्वकृत कर्मोक्त तस्य फल तज्जनितौ धर्माधर्मौ, तत्फल स्यानुबन्ध आत्मसमवेतस्यावस्थान, तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्य-स्तस्योत्पत्ति शरीरस्य, न स्वतन्त्रेभ्य इति । यदधिष्ठानो ऽयमात्माऽयमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोग तृष्णया विषयानुपलभमानो धर्माधर्मौ संस्करोति, तदस्य

राऽऽत्मकदोषात् यथा अलातचक्र वर्यातिशयेन भ्राम्यमाण क्रियासन्तानस्य भेदना नुपलब्धिरिति ॥ ६२ ॥

ननु यौगपद्योपपादकतया मनसो वभव स्यादत्राऽऽह ।—मन इति शेष यथोक्तस्य ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुत्वान्मनोऽणुत्वसाधकत्वादित्यथ ॥ ६३ ॥

समाप्त मन परीक्षाप्रकरणम् ।

अथ प्रसङ्गाच्छरीरस्य तत्पुरुषादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम्, अथवा एकत्रैव शरीरे मनस सर्वैरात्मभि सह संयोगात् सर्वत्रैव मनसा ज्ञान जन्यताम्, अतस्तददृष्टकृतता

शरीर, तेन संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन पतितेऽस्मिन शरीरे उत्तर निष्पाद्यते निष्पन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत् पुरुषार्थ क्रिया पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्य शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यत इति। दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्य पुरुषार्थक्रियासमर्थाना द्रव्याणा रथप्रभृतीना मुत्पत्ति, तथाऽनुमातव्य —शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमान पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्य उत्पद्यते इति ॥ ६४ ॥

अत्र नास्तिक आह —

भूतेभ्यो मूर्त्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६५ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृत्ता मूर्त्तय सिकताशर्करापाषाणगैरकाञ्चनप्रभृतय पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते, तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्य शरीरमुत्पन्न पुरुषार्थकारित्वादुपादीयत इति ॥ ६५ ॥

न साध्यसमत्वात् ॥ ६६ ॥

यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिकताशर्करापाषाणगैरिकाञ्जनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्त सर्ग साध्य, साध्यसमत्वादसाधनमिति। भूतेभ्यो मूर्त्त्युपादानवत तदिति चानेन साध्यम् ॥ ६६ ॥

प्रतिपादनप्रकरणम्। तत्र शरीर तत्तत्पुरुषसमवेतादृष्टनिमित्तक न वा? इति विप्रतिपत्तौ निषेधकोटिस्त्वधा —अदृष्टाभावात् तस्य शरीरहेतुत्वाभावात् अदृष्टस्य आत्मसमवायाभावाद्वा। तत्राऽऽद्य पक्ष निरस्यति।—पूर्वकृतस्य यागदानहिंसाऽऽदे फलस्य धर्माधर्मरूपस्य अनुबन्धात् सहकारिभावात्, तस्य शरीरस्य उत्पत्ति ॥ ६४ ॥

आक्षिपति —भूतेभ्य इति सावधारणम् तथा चादृष्टनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्य परमाणुभ्य मूर्त्तेर्मृदादे उपादानमारम्भो यथा तथैव तस्य शरीरस्य उपादान मारम्भ परमाणुभ्योऽदृष्टनिरपेक्षेभ्य इत्यर्थ ॥ ६५ ॥

समाधत्ते।—नोक्तं युक्तं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात् पक्षसमत्वात्, घटादेरप्यदृष्टसापेक्षपरमाणुभ्य एवोत्पत्तेरुपगमात्तदजन्यत्वस्य तत्रासिद्धेरिति भाव ॥ ६६ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रो ॥ ६७ ॥

विषमश्चायमुपन्यास । कस्मात्?—निर्बीजा इमा मूर्त्तय उत्पद्यन्त, बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्ति । मातापितृशब्देन लोहितरेतसो बीजभूते गृह्येते तत्र सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीय कर्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी मातुर्गर्भाऽऽशये शरीरोत्पत्ति भूतेभ्य प्रयोजयन्तीत्युपपन्न बीजानुविधानमिति ॥ ६७ ॥

तथाऽऽहारस्य ॥ ६८ ॥

उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम । भुक्त पीतमाहार, तस्य पक्तिनिर्वृत्त रसद्रव्य मातृशरीरे च।पचायत बीज गर्भाऽऽशयस्थे बीजसमानपाक मात्रया चापचय बीज यावद्व्यूहसमर्थ सञ्चय इति। सञ्चित चार्बुदमासपेशीकललकण्डराशिर पाणिपादादिना च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यत व्यूहे च गर्भनाड्याऽवतारित रसद्रव्यमुपचीयत यावत्प्रसवसमर्थमिति, न चायमन्नपानस्य स्थाल्यादिगतस्य कल्प्यत इति, एतस्मात् कारणात कर्मनिमित्तत्व शरीरस्य विज्ञायत इति ॥ ६८ ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६९ ॥

न सर्वो दम्पत्यो सयोगो गर्भाऽऽधानहेतुर्दृश्यत, तत्रासति कर्मणि न भवति, सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमाभाव इति।

न मदादिसाम्यमित्याह सूत्राभ्याम्।—शरीरे न मदादिसाम्य मातापित्रो कर्मण शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात् पुत्रदर्शनाऽऽदिजन्यसुखानुभावकादृष्टस्य देवाऽऽराधनाऽऽदिजन्यस्य पुत्राऽऽदिनिमित्तत्वात्। एव मातापित्रोराहारस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्दृष्टसहकारिणाऽऽहारस्य शुक्रशोणितादिद्वारा कललादिजनकत्वात्। आहारस्य पितामहपिण्डभोजनादेरदृष्टद्वारा पुत्रजनकत्वादित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

आहारस्यादृष्टसहकारित्वे विपक्षे बाधकमाह।—प्राप्तौ दम्पत्यो सम्प्रयोगे

कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु अनियमः स्यात् न ह्यत्र कारणाभाव इति ॥ ६८ ॥

अथापि —

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥ ७० ॥

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनीनां नाडीनां शुक्रान्तानां धातूनाञ्च स्नायुत्वगस्थिशिरापेशीकललकण्डराणाञ्च शिरोबाहूदराणां सक्थ्नाञ्च कोष्ठगानां वातपित्तकफानाञ्च मुखकण्ठहृदयाऽऽमाऽऽशयपक्वाऽऽशयाधःस्रोतसाञ्च परमदुःखसम्पादनीयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशक्यं पृथिव्यादिभिः कर्मनिरपेक्षैरुत्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते, एवञ्च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयैः आत्मभिः सम्बन्धात् सर्वाऽऽत्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वाऽऽत्मनां सुखदुःखसंवित्त्यायतनं समानं प्राप्तम्, यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते। परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माऽऽशयो यस्मिन्नात्मनि वर्त्तते, तस्यैवोपभोगाऽऽयतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति। तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगनिमित्तं कर्मेति विज्ञायते।

तु गर्भधारणस्य यतो न नियमः ततोऽदृष्टस्य सहकारित्वमावश्यकमात भाव ॥ ६९ ॥

नन्वदृष्टनिरपेक्षैरेव भूतैः कैश्चित् स्वभावविशेषाच्छरीरं जन्यतां स्वभावानभ्युपगमे च शरीरस्य सर्वाऽऽत्मसंयुक्तत्वात् साधारण्यापत्तिः अत आह।—संयमथ — शरीरस्य सर्वाऽऽत्मसंयुक्तत्वेऽपि संयोगविशेषोऽवच्छेदकतालक्षणो येनाऽऽत्मना सह तदीयं तच्छरीरं संयोगविशेष एव कुतः?—इत्यत आह संयोगेति।—संयोगविशेषोत्पत्तौ कर्म अदृष्टविशेष, निमित्तम् यथा शरीरोत्पत्तावदृष्टविशेषो निमित्तमिति। संयोग

प्रत्यात्मव्यवस्थानन्तु शरीरस्याऽऽत्मना संयोग प्रचक्ष्महे, इति ॥ ७० ॥

एतेनानियम प्रत्युक्तः ॥ ७१ ॥

योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते, अय शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्त कर्मेत्यनेन प्रत्युक्त। कस्तावदय नियम ?—यथैकस्याऽऽत्मन शरीर, तथा सर्वेषामिति नियम, अन्यस्यान्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्विशेष इति। दृष्टा च जन्मव्यावृत्ति उच्चाभिजनो निकृष्टाभिजन इति, प्रशस्त निन्दितमिति व्याधिबहुलमरोगमिति समग्र विकलमिति पीडाबहुल सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्षणो पपन्न विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षण निन्दितलक्षणमिति, पटि न्द्रिय मृदिन्द्रियमिति। सूक्ष्मश्च भेदोऽपरिमेय। सोऽय जन्मभेद प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपपद्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्म नियते निरतिशयित्वादात्मना समानत्वाच्च पृथिव्यादीना पृथिव्या दिगतस्य नियमहेतोरभावात् सर्व सर्वाऽऽत्मना प्रसज्यत न त्विद- मित्यभूत जन्म तस्मात् कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ॥ ७१ ॥

विशेषस्तदात्मज्ञानजननियामको जातिविशेष एव। संयोग शरीरावयवसंस्थान विशेष इति कश्चित ॥ ७ ॥

अथ शरीर मादृष्टजन्य प्रकृतरारम्भस्वभावत्वादेव तदुपपत्ते प्रतिबन्धकापूर्व शरीरापगमस्त्वदृष्टाधीन अतस्य निमित्तानुसरणस्वभावस्यैव बन्धापगमाधीनत्वम् इति द्वितीयपक्ष साङ्ख्यसम्मत निरस्यति।—एतेन अदृष्टहेतुकत्वव्यवस्थापनेन अनियमस्तु आत्मन कदाचिन्मानुषशरीरसम्बन्ध कदाचिदन्यादृश किञ्चित्र शरीर सकला वयव किञ्चिच्च विकलावयवमित्यादि। अदृष्टहेतुत्वानभ्युपगमे त्वयमानयम न त्वज्ञ्यते किन्त्वादृष्टनिरपेक्षप्रकृतिमात्राऽऽरम्भत्व सर्वाऽऽत्मसाधारण्य शरीरस्य स्यात् इति भाव। अन्ये तु अदृष्टमप्यनियत स्यादित्यत आह एतेनेति।—तथाप्यदृष्टान्तर मित्यनादित्वमेवति भाव इत्याहु ॥ ७१ ॥

उपपन्नश्च तद्वियोग कर्मक्षयोपपत्ते ॥ ७२ ॥

कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत्र शरीरेणाऽऽत्मनो वियोग उपपन्न । कस्मात्?—कर्मक्षयोपपत्त , उपपद्यते खलु कर्मक्षय, सम्यगदर्शनात्, प्रक्षीणे मोहे वीतराग पुनर्भवहेतुकर्म्म कायवाङ्मनोभिर्न करोति, इत्युत्तरस्यानुपचय, पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसवेदनात् प्रक्षय । एव प्रसवहेतोरभावात पतितेऽस्मिन शरीरे पुन शरीरान्तरानुपपत्तेरप्रतिसन्धि । अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षयानुपपत्तस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥ ७२ ॥

तदृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे॥७३॥

अदर्शन खलु अदृष्टमित्युच्यते, अदृष्टकारिता भूतेभ्य शरीरोत्पत्ति न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्य पश्यति, तच्चास्य दृश्य द्विविध—विषयश्च नानात्वञ्च, अव्यक्तात्मनोस्तदर्थ शरीरसर्ग तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्न शरीरवियोग इति, एव चेन्मन्यसे, पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग, पुन शरीरोत्पत्ति प्रसज्यत इति। या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमता, या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता, नैतयोरदर्शनयो कश्चिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुन शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ॥ ७३ ॥

आर्हतास्तु मन परमाणुगुणमदृष्ट मन्यन्ते तथा हि पार्थिवा परमाणव सहिता स्वादृष्टवशाच्छरीरमारभन्ते मनश्च स्वादृष्टप्रयुक्त शरीरमाविशति तच्चादृष्टस्वभावादेव पुद्गलस्य सुखदु ख साधयतीति तत्रोत्तरमाह।—तत्तदात्माऽदृष्टापक्षविनैव तत्तदात्मोपभोगाय परमाणवश्चेच्छरीरमारभन्ते मुक्तेऽपि तदात्मनि तद्वागाय शरीरमारभेरन्। अपवर्ग इत्युपलक्षणम् ससारिणामपि नर वानर तुरगाऽऽदिशरीरोत्पत्तौ विनियमक न स्यादिति भाव ॥ ७३ ॥

चरितार्थाविशेष इति चेत्,—

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमारभन्त इत्यय विशेष, एव चेदुच्यते करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् चरितार्थाना भूताना विषयोपलब्धिकरणात् पुन पुन शरीराऽऽरम्भो दृश्यते, प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणा न्निरर्थक शरीराऽऽरम्भ पुन पुनर्दृश्यते, तस्मादकर्मनिमित्ताया भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता, युक्ता तु कर्मनिमित्त सर्ग दर्शनार्था शरीरोत्पत्ति। कर्मविपाकसवेदन दर्शनमिति तददृष्टकारितमिति चेत् कस्यचिद्दर्शनम— अदृष्ट नाम परमाणूना गुणविशेष क्रियाहेतु तेन प्रेरिता परमाणव सम्मूर्च्छिता शरीरमुत्पादयन्तीति, तन्मन समाविशति, स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरिते समनस्के शरीरे द्रष्टुरुपलब्धिर्भवतीति" एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे, अपवर्ग शरीरोत्पत्ति परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वा दिति ॥ ७४ ॥

मन कर्मनिमित्तत्वाच्च सयोगानुच्छेद ॥ ७५ ॥

मनोगुणेनादृष्टेन समाविशिते मनसि सयोगव्युच्छेदो न स्यात् तत्र किंकृत शरीरादपसर्पण मनस इति?—कर्माऽऽशय क्षये तु कर्माऽऽशयान्तराद्विपच्यमानादपसर्पणोपपत्तिरिति। अदृष्टादेवापसर्पणमिति चेत्—योऽदृष्ट शरीरोपसर्पणहेतु, स एवापसर्पणहेतुरपीति न, एकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्ते,

अदृष्टस्य मनोगुणत्वमपि दूषयति।—सयोगस्य शरीराऽऽरम्भकस्य ज्ञानाऽऽदिजनकस्य च, उच्छेदो न स्यात्। कुत?—मनसो यत् कर्म अदृष्ट, तन्निमित्तत्वात्,

एवञ्च सति एकमदृष्ट जीवनप्रायणयोर्हेतुरिति प्राप्तम , नेत दुपपद्यते ॥ ७५ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्ते ॥ ७६ ॥

विपाकसंवेदनात कर्म्माऽऽशयक्षये शरीरपात प्रायणम कर्माऽऽशयान्तराच्च पुनर्जन्म। भूतमात्रात्तु कर्मनिरपेक्षात् शरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयात शरीरपात प्रायणम ? इति प्राय णानुपपत्त खलु वै नित्यत्वप्रसङ्ग विद्म याट्टच्छिक तु प्रायण प्रायणभेदानुपपत्तिरिति ॥ ७६ ॥

पुनस्तत्प्रसङ्गाऽपवर्ग इत्येतत समाधित्सुराह —

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

यथाऽणो श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिबद्धा न पुनरुत्पद्यत एवमदृष्टकारित शरीरमपवर्ग पुनर्नोत्पद्यत इति ॥ ७७ ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात ॥ ७८ ॥

नायमस्ति दृष्टान्त । कस्मात ?—अकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। अकृत प्रमाणतोऽनुपपन्न तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसाय , एतच्छ्रद्दधानेन प्रमाणतोऽनुपपन्न मन्तव्यम् , तस्मान्नाय दृष्टान्त ,

तस्य नित्यत्वात तादृशसंयोगधारा नोच्छिद्यत तस्यानित्यत्वेऽपि व्यधिकरणभोगस्य तन्नाशकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति भाव ॥ ७५ ॥

संयोगानुच्छेदे का क्षति ? अत आह।—तथा सति प्रायणस्य मरणस्य अनुपपत्त शरीराऽऽदानत्यत्वस्याविनाशित्वस्य च प्रसङ्ग ॥ ७६ ॥

आक्षिपति।—यथा परमाणो श्यामता नित्याऽ प निवर्त्तते तथा शरीराऽऽदिक मपि निवर्त्तते तथैव परमाणुनिष्ठ नित्यमप्यदृष्ट निवर्त्तते तदभावाच्च नापवर्गे शरीराभाव ॥ ७७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—अकृतस्य प्रमाणाविषयस्य, अभ्यागमस्य स्वीकार , तत्प्रसङ्गात्

न प्रत्यक्ष, न चानुमान किञ्चिदुच्यत इति। तदिद दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयत इति। अथवा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्ति समादधान स्याकृताभ्यागमप्रसङ्ग अकृत सुखदु खहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुख द खमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत ओमिति ब्रुवत प्रत्यक्षानु मानाऽऽगमविरोध। प्रत्यक्षविरोधस्तावत —भिन्नमिद सुख द ख प्रत्यात्मवेदनीयत्वात प्रत्यक्ष सर्वशरीरिणाम। को भेद ?— तीव्र मन्दश्चिरमाशु नानाप्रकारमकप्रकारमिति एवमादि विशेष, न चास्त प्रत्यात्मनियत सुखद खहेतुविशेष न चासति हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यत कर्मनिमित्ते तु सुखदु ख योग कर्मणा तीव्रमन्दतोपपत्त कर्मसञ्चयानाञ्चोत्कर्षापकर्ष भावान्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणा सुखदु खभेदोपपत्ति। सोऽय हेतुभेदाभावात दृष्ट सुखद खभदो न स्यादिति प्रत्यक्ष विरोध। तथाऽनुमानविरोध,—दृष्ट हि पुरुषगुणव्यवस्थानात् सुखदु खव्यवस्थानम य खलु चेतनावान साधननिर्वर्त्त नीय सुख बुद्धा तदोप्सन तदाभिसाधनावाप्तये प्रयतते स सुखेन युज्यते न विपरीत, यश्च साधननिवर्त्तनीय दु ख बुद्धा तज्जिहासु साधनपरिवर्जनाय यतत, स दु खन परित्यज्यत न विपरीत, अस्ति चेद यत्नमन्तरेण चेतनाना सुखदु ख व्यवस्थान, तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थानकृतेन भवितव्य मित्यनुमानम। तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदु खयोगे विरुध्यत इति, तच्च गुणान्तरमसंवेद्यत्वाददृष्ट विपाककालानियमाच्चा

इत्यथ न ाह परमाणुनित्याद्दृष्टस्य कारणस्य पक्ष शरीरोच्छेद स्यात् एवमणुश्या मतानित्यत्वस्यापि प्रमाणागोचरस्य स्वीकार स्यात् तथा च दृष्टान्तासिद्ध न वाऽनादि भावस्य नाश सम्भवति, अन्यभावत्व तद्धेतुत्वात्, यथा,—नित्याद्दृष्टाच्छरीरसम्बन्धो

व्यवस्थितम बुद्ध्यादयस्तु मनोऽदृष्टापवर्गिणश्चेति। अथाऽऽगम विरोध —बहु खल्विदमार्षमृषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्जनाऽऽश्रयमुपदेशफलञ्च शरीरिणा वर्णाऽऽश्रमविभागेनानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्ति परिवर्जनलक्षणा निवृत्ति तच्चोभयमेतस्या दृष्टौ नास्ति कर्म सुचरित दुश्चरित वा कर्मनिमित्त पुरुषाणा सुखदुःखयोग इति विरुध्यते सेय पापिष्ठाना मिथ्या दृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरसृष्टि अकर्मनिमित्त सुखदु खयोग इति ॥ ७८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम।

समाप्तश्चाय तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

सर्गे चाकृतान स्वयमजानतात कर्मण अभ्यागम फलसम्बन्ध स्यात् तथा च स्वाकृतत्वाविशेषात कि शरीर कस्य भविष्यतीत्यत्र नियामकाभाव इति भाव ॥ ७८ ॥

समाप्त शरीरस्यादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम्।

समाप्तश्च तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृताया न्यायसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायवृत्ति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

मनसोऽनन्तरं प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु यावद्धर्माधर्माऽऽश्रयशरीराऽऽदि परीक्षितं, सर्वा सा प्रवृत्तेः परीक्षा इत्याह,—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति ॥ १ ॥

सुरकाण्डविजयिप्रभाभरं योगिमानसचरं परं महः ।
श्यामलं किमपि धाम कामदं कामकोटिकमनीयमाश्रये ॥

तृतीये तावदात्माऽऽदिप्रमेयषट्कं कारणरूपं परीक्षितम्, अथ कार्य्यरूपं प्रवृत्त्यादि प्रमेयषट्कमवसरतो हेतुहेतुमद्भावेन च परीक्षणीयम्, यद्यपि प्रथमाह्निके षट्कं परीक्षणीयं द्वितीयाऽऽह्निके तु तत्त्वज्ञानं तथाऽपि तस्यापवर्गहेतुत्वादुपोद्घातेन च परीक्षणीयत्वादपवर्गपरीक्षाऽन्तःपातितया षट्कपरीक्षैवाध्यायार्थः, तत्र चोद्दिष्टधर्मवत्तया षट्कपरीक्षा प्रथमाऽऽह्निकार्थः । तत्र प्रथमाऽऽह्निके चतुर्दश प्रकरणानि । तत्र चोक्तरूपवत्त्या प्रवृत्तिदोषयोः परीक्षा प्रथमप्रकरणार्थः । न चार्थभेदात् प्रकरणभेदः । यथा तथेति परस्परसाकाङ्क्षाभ्यामवयवाभ्यामुक्तरूपवत्त्वलक्षणकार्थवत्त्वकथनात् प्रवृत्तिपरीक्षायामाकाङ्क्षितया सूत्रम् ।—अत्र तथेति शेषं पूरयन्ति तदयुक्तम् तथा सत्येव यथाशब्दस्याऽऽकाङ्क्षाशान्तावग्रिमसूत्रस्य तथाशब्देऽपि यथाशब्दान्तरस्य पूरणीयतया प्रकरणभेदाऽऽपत्तेः तस्मादग्रिमसूत्रस्थतथाशब्देनान्वयो युक्तः प्रवृत्तिर्यथा उक्तलक्षणवती तथा दोषा अप्युक्तलक्षणवन्त इत्यग्रिमसूत्रसंवलितोऽर्थः । "प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीराऽऽरम्भ" इत्युक्तलक्षणसत्त्वात् सिद्धं लक्षणमिति भावः । प्रवृत्तिस्तु द्वयी —कारणरूपा कार्य्यरूपा च द्वे अप्यात्मसमवेते तत्राऽऽद्या —मन्दत्वविशिष्टा विशिष्टा च यत्नत्वजातिमती मानसप्रत्यक्षसिद्धा द्वितीया तु —धर्माधर्मरूपा यागादेः स्त्र्यागमनादेश्च चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाजलस्पर्शाऽऽदेः प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिध्यतीति ॥ १ ॥

प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह,—

तथा दोषाः ॥ २ ॥

परीक्षिता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः संसारस्य चानादित्वादनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग" इति प्रादुर्भावनिरोधधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति ॥ २ ॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तम्, तथा चेमे मानेर्ष्याऽसूयाविचिकित्सामत्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्ख्यायन्ते ?—इत्यत आह —

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां त्रयो राशयस्त्रयः पक्षाः । रागपक्षः —कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति । द्वेषपक्षः —क्रोध ईर्ष्याऽसूया

दोषपरीक्षायां प्रमाणमाह ।—तथा दोषा अपि प्रवर्त्तनालक्षणा इत्युक्तलक्षणवन्त एवेति नासिद्धिरिति भावः ॥ २ ॥

समाप्तं प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथ त्रैराश्येन विशेषेण दोषपरीक्षणाय तत् त्रैराश्यप्रकरणम् तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।—तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षाः न तु रागद्वेषमोहानामेकत्वं तेषामर्थान्तरभावात् अवान्तरभेदवत्त्वात् तथा च भयशोकमानाऽऽदीनामन्तर्भावान्न विभागन्यूनत्वम् इच्छात्वद्वेषत्वमिथ्याज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वान्न विभागाऽऽधिक्यम् इच्छात्वाऽऽदिकन्तु रागादावनुभवसिद्धम् । तत्र रागपक्षः —कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भ इति । कामः —रिरंसा रतिश्च विजातीय संयोग नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रिया कामेऽव्याप्तेः । मत्सरः —स्वप्रयोजनप्रतिसन्धान विना पराभिमतनिवारणेच्छा यथा राजकीयादुदपानान्नोदकं पेयम् इत्यादि एवं परगुणनिवारणेच्छाऽपि । स्पृहा—धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा । तृष्णा—इदं मे न क्षीयतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव । धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः । परवञ्चनेच्छा माया । कपटेन धार्मिकत्वादिना

द्रोहोऽमर्ष इति। मोहपक्षः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति त्रैराश्यान्नोपसंख्यायन्त इति। लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रित्वमनुपपन्नम्। नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्। आसक्तिलक्षणो रागः अमर्षलक्षणो द्वेषः मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति। एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति, विरागश्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। एवमितरयोरपीति। मानेर्ष्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपतिता इति नोपसंख्यायन्ते ॥ ३ ॥

नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

नार्थान्तरं रागादयः। कस्मात्?—एकप्रत्यनीकभावात्। तत्त्वज्ञानं सम्यङ्मतिरार्य्यप्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं प्रत्यनीकं त्रयाणामिति ॥ ४ ॥

स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः। द्वेषपक्षः—क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति। क्रोधः—नेत्रलौहित्याऽऽदिहेतुर्द्वेषविशेषः। ईर्ष्या—साधारणे वस्तुनि परस्वत्वात्तद्ग्रहीतरि द्वेषः यथा दरन्तदायादानाम्। असूया—परगुणाऽऽदौ द्वेषः। द्रोहः—नाशाय द्वेषः। हिंसा तु द्रोहजन्या परे तु न द्रोहं मन्यन्ते। अमर्षः—कृतापराधे असमर्थस्य द्वेषः। अभिमानः—अपकारिण्यकिञ्चित्करस्याऽऽत्मनि द्वेषः। मोहपक्षः—विपर्ययसंशयतर्कमानप्रमादभयशोकाः। विपर्ययः—मिथ्याज्ञानापरपर्य्यायोऽयथार्थनिश्चयः। एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स एव विचिकित्सेत्युच्यते। व्याप्याऽऽरोपाद्व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः। आत्मन्यविद्यमानगुणाऽऽरोपेणोत्कर्षधीर्मानः गुणवति निर्गुणत्वधीरूपस्मयोऽपि मानेऽन्तर्भवति। प्रमादः—पूर्वकर्त्तव्यतया निश्चितेऽप्यकर्त्तव्यताधीः एवं विपरीतेऽपि। भयम्—अनिष्टहेतूपनिपाते तत्परित्यागानर्हताज्ञानम्। शोकः—इष्टवियोगे तल्लाभानर्हताज्ञानम् ॥ ३ ॥

प्रकृते।—रागाऽऽदीनां भेदो न एकप्रत्यनीकभावात् एकस्मिन् प्रत्यनीकभावो विरोधित्वं यस्य तत् तथा तदेकनाश्यत्वादित्यर्थः एकं हि तत्त्वज्ञानमेषां विरोधि ॥ ४ ॥

व्यभिचारादहेतु ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनीका पृथिव्या श्यामाऽऽदयाऽग्निसयागेनैकेन एकयोनयश्च पाकजा इति ॥ ५ ॥

सति चार्थान्तरभावे —

तेषा मोह पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्ते ॥ ६ ॥

मोह पाप पापतरो वा द्वावभिप्रेत्योक्तम , कस्मात ?— नामूढस्येतरोत्पत्ते । अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते, मूढस्य तु यथासङ्कल्पमुत्पत्ति विषयेषु रञ्जनीया सङ्कल्पा रागहेतव, कोपनीया सङ्कल्पा द्वेषहेतव उभये च सङ्कल्पा न मिथ्या प्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये , ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषाविति । तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्ति । एवञ्च कृत्वा तत्त्वज्ञानात् दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति व्याख्यातमिति ॥ ६ ॥

समाधत्ते।—एकविरोधित्वं भेदनिषेधे न हेतु व्यभिचारात् एकाग्निसयोगनाश्यत्वेऽपि रूपाऽऽदीनां भेदात ॥ ५ ॥

किञ्च नतत्पामैकानवद्यत्व तत्त्वज्ञानस्य मोहनिवर्त्तकत्वात् तन्निवृत्त्या रागाऽऽदिनिवृत्तेरित्याशयेनाऽऽह ।—यद्यपि बहूना निर्द्धारणे इष्ठन् तमपौविधानात् पापिष्ठ पापतम इति वा युक्त तथाऽपि द्वौ द्वावाधकृत्य निद्धारण द्वयोर्निर्द्धारणे ईयसुनो विधानात् तेन रागमोहयोर्द्वेषमोहयोर्वा मोह पापीयाननर्थमूल बलवत्तश्च इति यावत्। हेतुमाह नामूढस्येति।—मोहशून्यस्य रागद्वेषयोरभावादित्यर्थ । न च तत्त्वज्ञानिनोऽपि हिताहितगोचरप्रवृत्तिनिवृत्ती रागद्वेषाधीने इति तत्र व्यभिचार इति वाच्य धर्माधर्मप्रयोजकरागद्वेषयोर्दोषत्वेन विवक्षितत्वात्। एतदभिप्रायकमेवा सक्ताऽऽइचेष्ट्य मुक्त इत्यादिकमपीति भाव ॥ ६ ॥

प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

अन्यद्धि निमित्तम् अन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वान्न दोषो मोह इति ॥ ७ ॥

न दोषलक्षणावरोधात् (सत्त्वात्) मोहस्य ॥ ८ ॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा’ इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषेषु मोह इति ॥ ८ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥

द्रव्याणां गुणानां वाऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति ॥ ९ ॥

आशङ्कते।—दोषनिमित्तत्वान्मोहस्य दोषाभिन्नत्वं स्यात् अभेदेन कार्यकारणभावाभावात्। दोषेभ्य इत्यनिर्गौणिकभेदाद्बहुवचनम्। प्राप्तस्तर्हीत्ययन्तु न सूत्रं किन्तु भाष्यकृत पूर्वपक्षमित्यपि वदन्ति ॥ ७ ॥

निराकरोति।—मोहस्य दोषलक्षणसत्त्वाद्दोषत्वम् व्यक्तिभेदाच्च हेतुहेतुमद्भावो न विरुध्यत इति भावः ॥ ८ ॥

अप्रयोजकत्वमुक्त्वाऽनैकान्तिकत्वमप्याह।—एकजातीययोरपि द्रव्ययोर्गुणयोश्च निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेः हेतुहेतुमद्भावस्वीकारात् तुल्यजातीयत्वप्रतिषेधो न युक्त इति ॥ ९ ॥

समाप्तं दोषपरीक्षाप्रकरणम्।

दोषानन्तर प्रेत्यभाव, तस्यासिद्धि, आत्मनो नित्यत्वात, न खलु नित्य किञ्चिज्जायते, म्रियते वा, इति जन्ममरणयो र्नित्यत्वादात्मनोऽनुपपत्ति, उभयञ्च प्रेत्यभाव इति। तत्राय सिद्धानुवाद —

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धि ॥ १० ॥

नित्योऽयमात्मा प्रैति पूर्वशरीर जहाति म्रियते इति, प्रेत्य च पूर्वशरीर हित्वा भवति जायते, शरीरान्तरमुपादत्त इति तच्चैतदुभयं 'पुनरुत्पत्ति प्रेत्यभाव इत्यत्रोक्तम, पूर्वशरीर हित्वा शरीरान्तरोपादान प्रेत्यभाव इति, तच्चैतन्नित्यत्वे सम्भवतीति। यस्य तु सत्त्वोत्पाद सत्त्वनिरोध प्रेत्यभाव तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोष, उच्छेदहेतुवाद ऋष्युपदेशा श्चानर्थका इति ॥ १० ॥

कथमुत्पत्तिरिति चेत —

व्यक्ताद्व्यक्ताना प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

केन प्रकारेण किंधर्मकात कारणाद्व्यक्त शरीराद्युत्पद्यते ? इति। व्यक्तात् भूतसमाख्यातात पृथिव्यादित परमसूक्ष्मान्नि

—

क्रमप्राप्ततया प्रेत्यभावे परीक्षणीये प्रेत्यभाव शरीरस्य बुद्धरात्मनो वा ? इति संशय पुनरुत्पत्ति प्रेत्यभाव इति लक्षणसूत्रादिनष्टस्योत्पाद प्रतीयते न चासौ नित्यस्या ऽऽत्मन सम्भवतीति शरीरादे स्यात्। न च मृतस्य शरीरादरुत्पत्तिविरोधान्नेद युक्तमिति वाच्यम् प्रेत्यभाव इत्यस्य मुख व्यादाय स्वपिति इतिवत् व्यत्ययेन भूत्वा प्रायश्च मित्यर्थादेव सिद्धान्तसूत्रम्।—आत्मन पूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे प्रेत्यभावस्तस्य सिध्यति एकजातीयशरीराऽऽद्यसम्बन्ध चरमसम्बन्धनाशयोरुत्पादप्रायश्चयोरात्मन सम्भवात्। सम्बन्धस्त्ववच्छेद्यावच्छेदकभावलक्षण स च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्। लक्षणसूत्रे पुनरुत्पत्ति इत्यत्र पुन पदञ्च प्रेत्यभावप्रवाहस्यानादित्वज्ञापनाय तज्ज्ञानञ्च वैराग्य उपयुज्यत इति ॥ १ ॥

ननु प्रेत्यभाव उत्पत्तिरूप्य सा च न सजातीयाद्विजातीयाद्वा सम्भवात

व्यादव्यक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाऽऽधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्पद्यते। व्यक्तञ्च खल्विन्द्रियग्राह्यं, तत्सामान्यात् कारणमपि व्यक्तम्। किं सामान्यम्?—रूपाऽऽदिगुणयोगः। रूपाऽऽदिगुणयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपाऽऽदिगुणयुक्तं शरीराद्युत्पद्यते प्रत्यक्षप्रामाण्यात्, दृष्टो हि रूपाऽऽदिगुणयुक्तेभ्यो मृत्प्रभृतिभ्यस्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः, तेन चादृष्टस्यानुमानमिति रूपाऽऽदीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः पृथिव्यादीनामतीन्द्रियाणां कारणभावोऽनुमीयते इति ॥ ११ ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

इदमपि प्रत्यक्षम्—न खलु व्यक्ताद्घटाद्व्यक्तो घट उत्पद्यमानो दृश्यत इति व्यक्तादव्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनान्न व्यक्तं कारणमिति ॥ १२ ॥

व्यक्ताद्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्तं द्रव्यं, तत् तथाभूतादेवोत्पद्यत इति। व्यक्तञ्च तन्मृद्द्रव्य

आत्मपृथिव्यादौ व्यभिचारात् तादृशत्वे मानाभावात् अत एव प्रत्यभावोऽसिद्ध इत्यपोहितात् प्रसङ्गात्सिद्धान्तप्रकारं दर्शयति।—व्यक्तानाम् उत्पत्तिकारणं शब। व्यक्तादव्यक्तजातीयात् पृथिव्यादेः व्यक्तानां व्यक्तजातीयानां जन्यपृथिव्यादीनाम् उत्पत्तेः। इत्यत्र पृथिव्यादः पृथिव्यादितो रूपवदादितश्च रूपवदादीनामुत्पत्ते प्रत्यक्षसिद्धत्वात्परमाणुरपि कल्प्यते समवेतारम्भकद्रव्यत्वेन सावयवावयवत्वसिद्ध (च) तदवयवावयवस्यापरावान्तत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

अत्र शङ्कते।—विशेषकार्यकारणभावाभावे सामान्यतोऽपि न तथेति भावः ॥ १२ ॥

विशेषतो व्यभिचारो न विरोधी सामान्यतस्तु साध्यवत्याश्रयत्वात् समाधत्ते।—

(च) अत्र बहुव्रीहि।

कपालसञ्ज्ञक यतो घट उत्पद्यत, न चैतन्निह्नुवान क्वचि दभ्यनुज्ञा लब्धुमर्हतीति तदेतत तत्त्वम ॥ १३ ॥

अत पर प्रावादुकाना दृष्टय प्रदश्यन्त —

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

असत सदुत्पद्यत इत्यय पक्ष । कस्मात् ?—उपमृद्य बीजमङ्कुर उत्पद्यते नानुपमृद्य, न चेद्बीजापमद, अङ्कुरोत्पत्तिर्न स्यादिति ॥ १४ ॥

अत्राभिधीयत —

व्याघातादप्रयोग ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्त प्रयोग व्याघातात यदुप मृद्नाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात, यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द इति ॥ १५ ॥

नातीतानागतयो कारकशब्दप्रयोगात ॥ १६ ॥

अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दा प्रयुज्यन्ते, पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाण पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिष्य माणस्य नाम करोति अभूत कुम्भ भिन्न कुम्भमनुशोचति,

---

सञ्जातो जात् सञ्जातायामुत्पत्त प्रतिषेध पृथ्वीजातीयात् कपालादितो घटाऽऽदि निष्पत्त उक्ताऽऽपादन चाप्रयोजकत्वात भाव ॥ १३ ॥

समाप्त प्रत्यभावपरीक्षाप्रकरणम् ।

अथावाश्रा प्रकरणानि प्रसङ्गादुक्तानामन्यतामङ्गाथमुपोद्घाताहा तत्राऽऽदौ शून्यतोपादानप्रकरणम् तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्।—अभावादुपादानात कार्याणा भावाना मुत्पात्त यतो, इरादर्षौ णाऽऽदिकमनुपमृद्य न प्रादुर्भावाभाव तथा च बीजाऽऽद विनाशो इराद्युपादानमिति ॥ १४ ॥

अत्रोत्तरम्।—उपमृद्य प्रादुर्भवतीति न युक्त प्रयोग व्याघातात् उपमर्दकस्य पूर्वमसत्त्व उपमर्दकत्वायोगात् पूर्वं सत्त्वे च पुरत प्रादुर्भावायोगात ॥ १५ ॥

पूर्वपक्षी दूषयति।—नायुक्त प्रयाग, अतीतऽनागते च कारकशब्दप्रयोगात्

भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि अजाता पुत्रा पितरं तापय न्तीति बहुलं भाक्ता प्रयोगा दृश्यन्ते। का पुनरियं भक्तिः?— आनन्तर्य्यं भक्तिः। आनन्तर्य्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थं प्रादुर्भविष्यन्नङ्कुर उपमृद्नातीति भाक्तं कर्त्तृत्वमिति ॥ १६ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्बीजादङ्कुर उत्पद्यत इति, तस्मान्नाभावाद् भावोत्पत्तिरिति ॥ १७ ॥

क्रमनिर्द्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

उपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्य्यनियमः क्रमः स खल्वभावा द्भावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यत इति। व्याहत व्यूहानामवयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तराद्द्रव्यनिष्पत्ति र्नाभावात्। बीजावयवाः कुतश्चिन्निमित्तात् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्व व्यूहं जहति व्यूहान्तरञ्चाऽऽपद्यन्ते व्यूहान्तरादङ्कुर उत्पद्यते। दृश्यन्ते खल्ववयवास्तत्संयोगाश्चाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः। न चानिवृत्ते पूर्वव्यूहे बीजावयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुम् इत्युपमर्द

कृत कर्माऽऽदिबोधकशब्दप्रयोगात यथा जनिष्यते पुत्र जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति अभूत कुम्भः भिन्न कुम्भमनुशोचति ॥ १६ ॥

नन्वास्तामौपचारिक प्रयोग तथाऽपि किं बीजाऽऽदिविनष्टस्योपादानत्वं मन्यसे, बीजाऽऽदिविनाशस्य वा? अन्ये पि तस्योपादानत्वं निमित्तत्वं वा? तत्राऽऽदौ उत्तरम्।—विनष्टानां बीजाऽऽदीनामुपादानत्वायोगात् अत एव न द्वितीयः तत्र विनष्ट विनाश, यतो नोत्पत्ति द्रव्यत्वस्य भावकार्य्यसमवायिकारणताऽवच्छेद कत्वात् ॥ १७ ॥

तृतीये त्वाह।—अभावस्य कारणत्वं प्रतिषिध्यते प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु त्वापगमात्, इत्याह क्रमेति।—बीजे विनष्टेऽङ्कुरो जायत इति प्रत्ययात् बीजस्य प्रति बन्धकस्याभाव कारणम् बीजे विनष्टे हि तदवयवसंयोगाभिभिन्नभूम्यवयवसंहतेरङ्कुर

प्रादुर्भावयो पौर्वापर्य्यनियम क्रम , तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति । न चान्यद्बीजावयवेभ्योऽङ्कुरोत्पत्तिकारणम, इत्युपपद्यते बीजोपादाननियम इति ॥ १८ ॥

अथापर आह —

ईश्वर कारण पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

पुरुषोऽय समीहमानो नावश्य समीहाफलमाप्नोति, तेनानुमीयते पराधीन पुरुषकर्मफलाऽऽराधनमिति । यदधीन स ईश्वर , तस्मादीश्वर कारणमिति ॥ १९ ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्ते ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्ति स्यात अपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फल निष्पद्येतेति ॥ २० ॥

प्रारब्धत अभावमात्रस्य कारणत्व चूर्णीकृतादपि बीजादङ्कुरोत्पात्त स्यात् अभावस्य निर्विशेषत्वादिति भाव ॥ १८ ॥

समाप्त शून्यतोपादाननिराकरणप्रकरणम् ।

मतान्तरमाह ।—अनेन ब्रह्मपरिणामवादो ब्रह्मविवर्त्तवादो वा दर्शित इति वदन्ति तथा हि ब्रह्मैव नामरूपप्रपञ्चभेदेन विपरिणमते मृत्तिकेवोदञ्चनाऽऽदिभावेन अत एव प्राकृतरूपस्य सत्त्वस्यापरित्याग प्रपञ्चेषु उदञ्चनादाविव मृत्तिकात्वस्येति परिणामवाद । ब्रह्मैव चानाद्यनिर्वचनीयाविद्यावशात्स्वानात्मरूपेण विवर्त्तते मुखमिव तत्तज्जलाद्यालम्बनभेदादिति विवर्त्तवाद । ननु पुरुषकर्मैव कारणमस्तु किमीश्वरस्य कारणत्वेन ? इत्यत आह पुरुषेति ।—पुरुषकर्मणो हि वैफल्यमपि दृश्यते सहकार्य्यन्तरमवश्य वाच्यम् तथा च ईश्वर एव यथा यथेच्छति तथा जगद्विपरिवर्त्तत इत्येवास्तु किं पुरुषकर्मणा ? इति भाव । वस्तुतस्तु केवलेश्वरकारणतापर प्रकरण तदुपादानतापर ये तु न किमपि मानमाकलयाम इति ॥ १९ ॥

समाधत्त ।—केवल न ब्रह्मण परन्तु ईश्वरस्यैव हेतुत्वे तदिच्छाया अव्यतिरिक्ताया तद्विषयतायाश्चानभ्युपगमात अभ्युपगमे द्वैताऽऽपत्ति अत सर्व सर्वदा स्यात न स्याद्वा अव्यवस्थितत्वमिति पुरुषकर्मणोऽपि सहकारिताऽऽवश्यकी ब्रह्मण उपादानत्वन्तु न सम्भवात, असमवायिकारणासम्भवात् तस्य कारणतामात्र त्विष्यत एवेति भाव ॥२०॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय, पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति। यदा न सम्पादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति, तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति। * गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्याऽऽत्मकल्पात् कल्पान्तरानुपपत्तिः *। अधर्ममिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्य्यम्, सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्त्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम् आत्मकल्पश्चायं यथा पिताऽपत्यानां, तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम्, न चाऽऽत्मकल्पादन्यः कल्पः सम्भवति न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्मो लिङ्गभूतः शक्य उपपादयितुम् आगमाच्च, द्रष्टा बोद्धा सर्वज्ञातेश्वर इति बुद्ध्यादिभिश्चाऽऽत्मलिङ्गैः (त)

नन्वेवं पुरुषव्यापारस्य फले व्यभिचारो न स्यादित्यत आह।—फलाभावस्य पुरुषकर्माभावकारितत्वात् पुरुषस्य कर्म अदृष्टं तदभावाधीनत्वात् पुरुषकारः अहेतुः फलानुपधायकः। नन्वीश्वर एव कः? इत्यत्र भाष्यं—गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः गुणा नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाः सामान्यगुणाश्च संख्यादयः ताभिर्विशिष्टमात्मान्तरं जीवभिन्न आत्मा जगन्निर्माता सर्वाभिज्ञाता वेदकर्ता हिताहितोपदेशको जगतः पिता। परे तु—प्रसङ्गान्नेश्वरप्रतिपादनमिति विभूती तथा हि ईश्वरः कारकम् सर्वाज्ञत्वगतस्य अनुमानन्तु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्यूह्यम्। ननु जीवानामेव कर्तृत्वं स्यादत आह पुरुषेति।—पुरुषकर्मणामफलत्वं दृश्यते तथा च विफले कर्मणि प्रवर्त्तमानत्वादज्ञत्वं जीवानां यत उपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्भवति हि कर्तृत्वं न च क्षित्याद्युपादानगोचरज्ञानं जीवानामिति

(त) विवेकि पौज्यम् तृतीया विनाशे।

निस्वरूपाऽऽव्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमविषयातीतं कः शक्त उपपादयितुम्? स्वकृताभ्यागमलोपेन च प्रवर्त्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातम् अकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत् सर्वं प्रसज्यत इति ॥ २१ ॥

अपर इदानीमाह —

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्या-ऽऽदिदर्शनात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः, कस्मात्?—कण्टकतैक्ष्ण्याऽऽदिदर्शनात् कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं पर्वतधातूनां चित्रता ग्राव्णां श्लक्ष्णता निर्निमित्तं चोपादानवद् दृष्टं, तथा शरीरसर्गोऽपीति ॥२२॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते, यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तम् अनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥२३॥

भाव । ननु इष्टाराः जीवानां कर्मत्वमाशङ्क्य न पुरुषेति।—फलस्य कार्य्यस्य कर्माभावेऽनिष्पत्तेः तत्तत्फलोपभोगसाधनत्वात् तत्कर्मजन्यत्वमिति स्फोरणाय पुरुषेति। समाधत्ते तदिति।—कर्म्मणोऽपि तत्कारितत्वादीश्वरकारित्वात् अचेतनस्य चेतनाऽधिष्ठितस्यैव जनकत्वादिति भाव ॥ २१ ॥

समाप्तमीश्वरोपादानताप्रकरणम् ।

यदि च कार्य्याणामाकस्मिकत्वं तदा न परमाण्वादीनामुपादानत्वं न वेश्वरस्य निमित्तत्वम् अत आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्।—अनिमित्तत इति प्रथमाऽन्तात् तसिल् अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः भावेति स्पष्टार्थम् घटाद्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तिमत्त्वात् कण्टकतैक्ष्ण्याद्युत्पत्तिवत् यद्वा — घटाऽऽदिकं न सकारणकं भावत्वात् कण्टकतैक्ष्ण्यादिवत्। तैक्ष्ण्यं सूक्ष्माग्रविशेषः। आदिपदान्मयूरचित्रताऽऽदिपरिग्रहः तदकारणकमेवेत्याशयः ॥ २२ ॥

एकदेशी आस्तिको दूषयति।—अनिमित्तत इति हेतुपञ्चमीनिर्देशादनिमित्तस्यैव निमित्तत्वात् कथमनिमित्तत इति ॥ २३ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेध ॥२४॥

अन्यद्धि निमित्तम अन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम न च प्रत्याख्येयमेव प्रत्याख्यानम यथाऽनुदक कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेध उदकं भवतीति स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्त शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते, अभेदात तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति ॥ २४ ॥

अन्ये तु मन्यन्ते —

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात ॥ २५ ॥

किमनित्यं नाम?—यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकञ्चाविनष्टं नास्ति। किं पुन सर्वम? —भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभयम

दूषयति।—अनिमित्तस्य निमित्तस्य च अर्थान्तरभावात भेदात उक्त प्रतिषेधो न युक्त अनिमित्तस्य निमित्तासम्भवात शरीरस्याकर्मनिमित्तत्वदूषणेनैव च तन्मतप्रागभिप्रायेन नात्र दूषितमिति। नव्यास्तु सूत्रद्वयमेव व्याचक्षते — समाधत्ते अनिमित्तेति —अनिमित्तस्य अनिमित्तत्वसाधकस्य निमित्तत्वात्‌निमित्तत्वानुमिति जनकत्वात अनिमित्तत इति व्याहतम् अनिमित्तत्वानुमिति जनका नभ्युपगमेऽनिमित्तत्वं न सिध्यतीति कण्टकतैक्ष्ण्यादिकमपि नानिमित्तकम् अदृष्ट विशेषसहकृतत्वाभ्युपगमादित्यादिति हृदयम। दोषान्तरमाह निमित्तेति।—इदमेव निमित्तमिदमनिमित्तमिति प्रतीत्या तयोर्भेदसिद्धेरनिमित्तप्रतिषेधो न युक्त इतरथा च सार्वलौकिकी प्रतीतिर्नोपपद्यतेति भाव ॥ २४ ॥

समाप्तमाकस्मिकत्वप्रकरणम्।

सर्वस्यैवानित्यत्वे नाऽऽत्मादेरपि नित्यत्वं स्यात् अत सर्वानित्यत्वनिराकरण प्रकरणम् तत्र प्रमेयत्वम् अनित्यत्वव्याप्यं न वा? इति संशये पूर्वपक्षसूत्रम्।— अनित्यं विनाशि उत्पत्तिमतो विनाशधर्मकत्वात् उत्पत्तिमत्त्वञ्चाऽऽकाशादेरपि मेयत्वात सिद्धमिति भाव तेन परमते तत्र नासिद्धि यद्वा,—उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात्

मुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात् तत्सर्वम् अनित्य मिति ॥ २५ ॥

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत् सर्वस्यानित्यता नित्या तन्नित्यत्वान्न सर्वमनित्यम्, अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्वं नित्य मिति ॥ २६ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत्॥२७॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम्, कथम्?—यथाऽग्निर्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानु विनश्यतीति ॥ २७ ॥

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥२८॥

अयं खलु वादी नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नम् कस्मात्?—यथोपलब्धिव्यवस्थानात्। यस्योत्पत्ति विनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणत, तदनित्यम्, यस्य नोपलभ्यते, तद्विपरीतम्। न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाश कालदिगात्ममनसां तद्गुणानाञ्च केषाञ्चित् सामान्यविशेषसम

उत्पत्तिविनाशधर्मकाणां मानसिद्धत्वात् तद्भिन्नमप्रमाणकमिति हृदयम् परं तु अनित्यत्वं कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिधर्मकत्वाद्विनाशधर्मकत्वादिति हेतुद्वये तात्पर्य मित्याहु ॥ २५ ॥

दूषयति।—उत्पत्तिमत्त्वं न विनाशित्वसाधकम् अनित्यताया ध्वंसस्य नित्य त्वादविनाशित्वात् तत्र व्यभिचारात ॥ २६ ॥

आक्षिपति।—तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् यथाऽग्निर्दाह्यस्येन्धनाद विनाशानन्तरं स्वयमपि नश्यति न तु दाह्योन्मज्जनं तथा घटादेरपि नाशो नश्यति न घटाद्युन्मज्जनं ध्वंसध्वंसस्यापि प्रतियोगिध्वंसत्वात् ध्वंसप्रागभावानाधारकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वमिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वाद्योन्मज्जनमित्यन्ये ॥ २७ ॥

समाधत्ते।—नित्यस्य नित्यत्वविशिष्टस्य नित्यत्वस्य, न प्रत्याख्यानमिति फलितम्

वाद्यानाञ्चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते, तस्मान्न नित्यान्येतानीति ॥ २८ ॥

अयमन्य एकान्तः —

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि, भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ॥ २९ ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्वनित्यत्वं व्याहन्यत इति ॥ ३ ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनमर्थान्तरं गृह्यते, भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्ययुक्तोऽयं प्रतिषेध इति ॥ ३१ ॥

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणञ्चोपलभ्यते न चैतदुभयं

यथोपलम्भं उपलभ्यमानतत्क्रमेण तथा च धर्मिग्राहकमानेन लाघवसहकृतेनाऽऽकाशादिनित्यत्वव्यवस्थापनादिति ॥ २८ ॥

समाप्तं सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ।

सर्वनित्यत्वे न प्रत्यभावाऽऽदिसिद्धिः अतस्तन्निराकरणप्रकरणम् तत्राऽऽद्यं सूत्रम् ।—सर्वं नित्यं भूतत्वान्मयत्वाद्वा तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनाय पञ्चभूतनित्यत्वादित्युक्तम् तेन परमाण्वाकाशदृष्टान्तता लभ्यते ॥ २९ ॥

समाधत्ते ।—सर्वनित्यत्वं न युक्तं घटाऽऽदीनाम् उत्पत्तिविनाशकारणानां कपालसंयोगमुद्गरपाताऽऽदीनाम् उपलब्धेः तथा चोत्पत्तिविनाशावश्यकत्वादिति ॥ ३ ॥

पुनः शङ्काम् आह ।—उक्तप्रतिषेधो न नित्यस्य परमाण्वादेर्लक्षणं भूतत्वाऽऽदि घटाऽऽदौ तदवरोधात् तत्सत्त्वात् तथा चोत्पादादिप्रत्यया भ्रान्ता इति भावः ॥ ३१ ॥

दूषयति —अनित्यत्वनिषेधो न युक्तः उत्पत्तेस्तत्कारणात् तत्प्रमापकात् उपलब्ध

नित्यविषय, न चोत्पत्तितत्कारणपलब्धि शक्या प्रत्या
ख्यात न चाविषया काचिदुपलब्धिरिति उपलब्धिसामर्थ्यात
कारणेन समानगुण कार्य्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयत सा खलूपलब्धे
विषय इति। एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति उत्पत्तिविनाश
कारणप्रयुक्तस्य ज्ञातु प्रयत्नो दृष्ट इति। प्रसिद्धश्चावयवी तद्धर्मो
ऽत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवो सिद्ध इति। * शब्दकर्मबुद्धया
दीना चाव्याप्ति * "पञ्चभूतनित्यत्वात्" "तल्लक्षणावरोधात
चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्ता
तस्मादनकान्त * स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरिति चेत
भूतोपलब्धौ तुल्यम। * यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्ति
विनाशकारणाभिमान इति एवञ्चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम
द्युपृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत प्रसज्यते
* पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरत्र
समानम उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्व
व्यवहारविलोप इति सोऽय नित्यानामतीन्द्रियत्वादविषयत्वा
च्चोत्पत्तिविनाशयो स्वप्नविषयाभिमानवदनित्यहेतुरिति ॥३२॥

अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्र निवर्त्तते, धर्ममात्रमुपजा-
यते, स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषय, यच्चोपजायते तत प्राग
प्युपजननादस्ति, यच्च निवर्त्तते, तन्निवृत्तमप्यस्तीति, एवञ्च
सर्वस्य नित्यत्वमिति,—

न व्यवस्थाऽनुपपत्ते ॥ ३३ ॥

अयमुपजन इय निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते, उप

तथा चोत्पादविनाशप्रतीत प्रामाणिकत्वात् न तन्निरा इतरथा कादाचित्कत्वप्रती
त्यनुपपत्ते न चाऽऽविर्भावात् तदुपपत्ति तस्यवानित्यत्व सर्वनित्यत्वव्याघातात्।
विवेचयिष्यते चद स्पष्टतरमुपरिष्टात् ॥ ३२ ॥

उत्पादविनाशप्रत्ययस्य भ्रान्तत्व स्यादित्याशङ्क्याऽऽह।—सार्वभौमिक

जातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात्। अयं धर्म उपजात, अयं निवृत्त इति सद्भावाविशेषादव्यवस्था, इदानीमुपजननिवृत्ती नेदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वात् अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थाऽनुपपत्ति उभयोरविशेषात्। अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थाऽनुपपत्ति वर्त्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वात्, अविद्यमानस्याऽऽत्मलाभ उपजन विद्यमानस्याऽऽत्महान निवृत्ति इत्येतस्मिन् सति नैते दोषा तस्मात् यदुक्त—प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तस्यास्ति तदयुक्तमिति॥३३॥

अयमन्य एकान्त —

सर्वं पृथक् भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते कस्मात्?—भावलक्षणपृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधान येन लक्ष्यते भाव, स समाख्याशब्द, तस्य पृथग्विषयकत्वात् सर्वो भाव समाख्याशब्द समूहवाची, कुम्भ इति सञ्ज्ञाशब्दो गन्धरसरूपस्पर्शसमूहे बुध्नपार्श्वग्रीवाऽऽदिसमूहे च वर्त्तते। निदर्शनमात्रञ्चेदमिति ॥ ३४ ॥

प्रमात्वेन सिद्धस्यापि अमत्वशङ्काया प्रमाभ्रमव्यवहारविलोप स्यादिति भाव ॥ ३३ ॥

समाप्तं सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम्।

अथ प्रसङ्गात् सर्वपृथक्त्वप्रकरणम् तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्।—सर्वं वस्तु पृथक् नाना लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षण समाख्या तस्या पृथक् पृथगर्थकत्वम् तथा च प्रयोग घटाऽऽदि समूहरूप वाच्यत्वात् सेनावनाऽऽदिवत् अतीन्द्रिये गगनाऽऽदौ मानाभावात् आत्मन शरीरान्तिरकात् गुणकर्मणोराश्रयाभेदात् विशेषसमवाययोर्मानाभावात् अभावस्य तुच्छत्वान्न व्यभिचार यद्वा—घटाऽऽदिक स्वस्मादपि पृथक् भावलक्षणानां गन्धरसाऽऽदीना तत्तदवयवादीनाञ्च पृथक्त्वात् घटाऽऽदेश्च तद्भेदादिति भाव ॥ ३४ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः। गन्धाऽऽदिभिश्च गुणैर्बुध्नाऽऽदिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भावो निष्पद्यते, गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यम्, अवयवातिरिक्तश्चावयवीति विभक्तन्यायञ्चैतदुभयमिति ॥ ३५ ॥

अथापि —

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः। कस्मात्?—लक्षणव्यवस्थानादेव, यदिदं लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन् व्यवस्थितम्। यं कुम्भमद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्प्राक्षं तं पश्यामीति नाणुसमूहो गृह्यते इति। * अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते तदेकमेवेति। अथाप्येतदनुक्तं नास्त्येको भावः यस्मात् समुदायः एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः * नास्त्येको भावः यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहो नोपपद्यते, एकसमुच्चयो हि समूह इति व्याहतत्वादनुपपन्नम्, नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते,

समाधत्ते।—अनेकलक्षणैरनेकस्वरूपैः रूपरसाऽऽदिभिस्तदवयवैश्च विशिष्टस्यैकस्यैव भावस्य निष्पत्तेरुत्पत्तेरित्यर्थः तथा चैकस्य धर्मिणः प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणसिद्धत्वात् तस्य च धर्म्यतिरिक्तत्वादविरुद्धधर्माध्यासरूपरसाद्यात्मकत्वाभावादवयवानाञ्च कारणत्वात् कार्यकारणयोरभेदासम्भवाच्च न तत्तदात्मकत्वं घटाऽऽदेः सम्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

हेतुमाह।—लक्षणस्य यथाभावानां घटपटाऽऽदीनां व्यवस्थानाद्व्यवस्थितत्वादेव अप्रतिषेधः पृथक्त्वव्यवस्थापनं नेत्यर्थः　कपालसमवेतद्रव्यत्वाऽऽदिकं हि घटाऽऽदेः लक्षणं कपाले घटः इत्यादिप्रतीतिसिद्धम्　न चैतत् समूहाऽऽत्मकत्वे सम्भवति। एव

एकसमुच्चयो हि समूह इति । समूहे भावशब्दप्रयोगादिति चेत समूहमाश्रित्य प्रत्येक समूहिप्रतिषेधो नास्त्येको भाव इति, सोऽयमुभयतो व्याघातात् यत्किञ्चनवाद इति ॥ ३८ ॥

अयमपर एकान्त,—

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धे ॥ ३७ ॥

यावद्भावजात तत्सर्वमभाव कस्मात ?—भावेष्वितरेतराभावसिद्धे । असन गौरश्वात्मनाऽनश्वो गौ असन्नश्वो गवात्मनाऽगौरश्व इति । * असत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात सर्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पदयो प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम ‑ अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्याथ भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थ पूर्व सोपाख्यमुत्तर निरुपाख्यम तत्र समुपाख्यायमान कथ निरुपाख्यमभाव स्यादिति ? न जात्वभावो निरुपाख्योऽनेकतयाऽशेषतया शक्य प्रतिज्ञातुमिति । सवमतदभाव इति चेत यदिद सव मिति मन्यसे, तदभाव इति एव चेत अनिवृत्तो व्याघात अनेकमशेषञ्चेति नाभावप्रत्ययेन शक्य भवितुम अस्ति चाय प्रत्यय सर्वमिति तस्मान्नाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघात सवमभाव इति, भावप्रतिषेध प्रतिज्ञा भावेष्वितरेतराभाव सिद्धेरिति हेतु, भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाऽऽश्रित्य चेतरे तराभावसिद्ध्या सर्वमभाव इत्युच्यते, यदि सवमभावो भावेष्वित

सावयवस्य घटाऽऽदिस्वरूपस्य यमहमद्राक्ष त स्पृशामीति प्रत्यक्षेण व्यवस्थितत्वात् । परमाणोश्चाप्रत्यक्षत्वान्न तत्सम्भव किञ्च समूहलक्षणव्यवस्थितरव नोक्त युक्तम् समूहो हि नानाव्यक्तिसमुदाय स च नैकव्यक्तेरनभ्युपगमे सिध्यतीति भाव ॥ ३६ ॥

समाप्त सर्वपृथक्त्वनिराकरणप्रकरणम् ।

सर्वशून्यत्वेन कार्य्यकारणभावासम्भव इति तन्निराकरणप्रकरणमारभते तत्र भावानामभावत्वमभावत्वव्याप्य न वा ? इति संशये पूर्वपक्षसूत्रम् ।—सर्व मिति विवादपदम्,

ऽतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते, अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धि, सर्वमभाव इति नोपपद्यते, सूत्रेण चाभिसम्बन्ध ॥ ३७ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम ॥ ३८ ॥

न सर्वमभाव कस्मात्?—स्वेन भावेन सद्भावात भावा न म, स्वेन धर्मेण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते कश्च स्वो धर्मो भावानाम?—द्रव्यगुणकर्मणा सदादिसामान्य द्रव्याणा क्रिया वात्त्वमादिविशेष स्पर्शपर्य्यन्ता पृथिव्या इति च प्रत्येक चानन्तो भेद सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदा न स्यात अस्ति त्वय, तस्मान्न सर्वमभाव इति। अथवा न स्वभाव सिद्धेर्भावानामिति स्वरूपसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्ट द्रव्य गृह्यत नाभावमात्रम यदि च सर्वमभाव, गौरित्यभाव प्रतीयेत गोशब्देन चाभाव उच्येत यस्मात्तु गोशब्दप्रयोग द्रव्यविशेष प्रतीयते, नाभाव, तस्मादयुक्त मिति। अथवा न स्वभावसिद्धेरिति—असन् गौरश्वाऽऽत्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते?—अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धि, अनश्वोऽश्व इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नो च्यते?—अवचनात स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते, अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसयोगाऽऽदिसम्बन्धो व्यतिरेक अत्राव्यतिरेकोऽभेदाऽऽख्यसम्बन्ध, तत्प्रतिषेधे सदा असत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यम्, यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति, असन गौरश्वाऽऽत्मना अनश्वे गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेक प्रतिषिध्यते गव श्वयोरेकत्व नास्तीति,

अभावस्त्वुक्तम् तत्र प्रत्यक्ष मानमाह भावे स्यात।—भावत्वाभिमतेषु घटाऽऽदिषु अभावत्वसिद्धे घट पटो नेत्याग्निप्रतीत्या सर्वेषामभावत्वसिद्ध ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—भावाना पृथिव्यादीनां, अभावस्य यस्मादि प्रत्या

तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्य-
मसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्वात्मनेति यथा न सन्ति कुण्डे
वदराणीति कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरस-
त्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकम्, ह्रस्वापेक्षाकृत दीर्घ दीर्घापेक्षा
कृत ह्रस्वम् न स्वेनात्मनावस्थित किञ्चित् कस्मात् ?—
अपेक्षासामर्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ॥ ३९ ॥

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

यदि ह्रस्वापेक्षाकृत दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति
गृह्यते ?—अथ दीर्घापेक्षाकृत ह्रस्व, दीर्घमनापेक्षिकम्
एवमितरेतराश्रययोरेकस्याभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति
अपेक्षाव्यवस्थाऽनुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्या समयाः परि-
मण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः ?—
अपेक्षायामनपेक्षायाञ्च द्रव्ययोरभेदः । यावती द्रव्ये अपेक्ष्यमाणे,
तावती एवानपेक्ष्यमाणे, नान्यतरत्र भेदः, आपेक्षिकत्वे तु
सत्यन्यतरत्र विशेषोपजनः स्यादिति । किमपेक्षासामर्थ्यमिति
चेत् ?—द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः, द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र

ऽऽदेश सिद्धे न हि तुच्छस्य बन्धरूपाऽऽदिकं सत्त्वेन प्रतीतिर्वा सम्भ
वति ॥ ३८ ॥

पुनः शङ्कते ।—न हि सर्वेषां भावानामेकः स्वभावः सम्भवति आपेक्षिकत्वात्
भिन्नत्वात्, भिन्नस्य एकस्वभावत्वे स्वस्मादपि भेदाऽऽपत्तेः यथा —इतरसापेक्षत्वात्
एतदपेक्षयाऽयं दीर्घतर, एतदपेक्षया ह्रस्व इति प्रतीतेः यत्र सापेक्ष तदवस्तु यथा
नवासापेक्ष स्फाटकाऽऽवरणम् ॥ ३९ ॥

समाधत्ते ।—सापेक्षत्वस्य तुच्छत्वमात्रेऽव्याहतत्वादसिद्धत्वात् न वा घटाऽऽदे,

विद्यमानमतिशयं गृह्णाति, तद्दीर्घमिति व्यवस्यति, यच्च हीनं गृह्णाति, तद्ध्रस्वमिति व्यवस्यतीति, एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति ॥ ४० ॥

अथेमे सङ्ख्यैकान्तवादाः। सर्वमेकं,—सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा—नित्यानित्यभेदात्, सर्वं त्रेधा,—ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति सर्वं चतुर्द्धा—प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति एवं यथासम्भवमन्येऽपीति। तत्र परीक्षा—

सङ्ख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वम्, एकान्तो न सिध्यति, व्यतिरेकात्; अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात्, न हि तमन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

सापेक्षत्वं सम्भवति किन्तु सापेक्षत्वं स्वापेक्षं न वा? आद्ये तस्य तुच्छत्वान्न साधकत्वम्, अन्त्ये तस्यैव सत्यत्वात् कुतः सर्वशून्यत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

समाप्तं सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम्।

अथ सङ्ख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम्। तत्र भाष्यम्—अथेमे सङ्ख्यैकान्तवादाः सर्वमेकं—सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा—नित्यानित्यभेदात्, सर्वं त्रेधा—ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं चतुर्द्धा—प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति एवं यथासम्भवमन्येऽपि। तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वलक्षणधर्माभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैकमिति स्पष्टोऽर्थः। परं त्वेवं व्याचक्षते—एकमित्यद्वैतवादः तथा च ब्रह्मैवैकमविशिष्टं सत्यं सर्वमन्यन्मिथ्या यद्वा—सर्वं प्रपञ्चजातम् एकं इतरशून्यं सदविशेषात् घटः सन् पटः सन्निति प्रतीतेः घटाभिन्नसदभिन्नपटस्य घटाभेदसिद्धेः। श्रुतिरपि—एकमेवाद्वयं ब्रह्म। "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" (बृह उप ४ अध्या ४ ब्राह्म १९ मन्त्र) इत्यादि। अन्येऽपीत्यनेन रूपसंज्ञासंस्कारवेदनाऽनुभवाः पञ्च स्कन्धा इति सौत्रान्तिका इत्यादि समुच्चयः। एतदाक्षेपेषु सिद्धान्तसूत्रम्।—सङ्ख्यैकान्ता न सिध्यन्ति कारणस्य प्रमाणस्यानुपपत्तेः उपपत्तौ वा न सङ्ख्यैकान्तः, साधनस्य साध्यातिरिक्तस्यापरिशिष्टत्वात् ॥४१॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धि , कस्मात् ?—कारणस्यावयव भावात। अवयव कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेक , एव हैता ऽऽदीनामपीति ॥ ४२ ॥

निरवयवत्वादहेतु ॥ ४३ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतु , कस्मात् ?—सर्वमेक मित्यनपवर्गेण प्रतिज्ञाय कस्यचिदेकत्वमुच्यते, तत्र व्यपावृत्तो ऽवयव साधनभूतो नोपपद्यते, एव हैताऽऽदिष्वपीति। न खल्विमे सङ्ख्यैकान्ता विशेषकारितस्यार्थविस्तारस्य प्रत्याख्याने न वर्त्तन्ते, प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमविरोधान्मिथ्यावादा भवन्ति। अथाभ्यनुज्ञानेन वर्त्तन्ते, समानधर्मकारितोऽर्थसङ्ग्रहो विशेष कारितश्चार्थभेद इति एवमेकान्तत्व जहतीति। ते खल्वेते तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ता परीक्षिता इति ॥ ४३ ॥

प्रेत्यभावानन्तर फलम् , तस्मिन —

सद्य कालान्तरे च फलनिष्पत्ते सशय ॥ ४४ ॥

पचति दोग्धीति सद्य फलमोदनपयसी, कर्षति वपतीति कालान्तरे फल शस्याधिगम इति। अस्ति चेय क्रिया

आक्षेपात।—न सङ्ख्यैकान्तस्यासिद्धि कारणस्य प्रमाणस्य अवयवभावात उक्तस्यैकदेशत्वादवयवावयविनोश्च भेदाभाव ॥ ४२ ॥

दूषणात।—उक्तो हेतुर्न युक्त सर्वस्यैव पक्षत्वेनावशिष्टस्याभावात् पक्षैकदेशस्य हेतुत्वासम्भवाच्चेति भाव स्यातन्तु प्रकृतस्यापरेति। एतच्च नास्मभ्य रोचते सत्त्वनित्यत्व नित्यानित्यभेदात् द्वाभ्यादृश्याभ्युपगतत्वात् अनित्यस्याप्यनुमानस्य नित्यानित्यसाधकत्वे विरोधाभावात् कथमितरथा षटपदार्थी सप्तपदार्थी च सिध्यादिति ? तस्मादेवत आदानरोकरणपरत्वं एव प्रकरण सङ्ग्रहेत इति सङ्क्षेप ॥ ४३ ॥

समाप्त सङ्ख्यैकान्तवादानिराकरणप्रकरणम्।

कथावसरत फल परीक्षणीये सशयमाह।—पाकाऽऽदाक्रियाया सद्य फलञ्च

"अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" (मैत्री० उप० ६।३६) इति। एतस्याः फले संशयः ॥ ४४ ॥

न सद्यः, फलं कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वर्गः फलं श्रूयते, तच्च भिन्नेऽस्मिन् देहभेदादुत्पद्यत इति, न सद्यो ग्रामाऽऽदिकामानामारम्भफलमिति ॥ ४५ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमर्हति, न खलु वै विनष्टात् कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति ॥ ४६ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत्स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकाऽऽदिपरिकर्म क्रियते तस्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरब्धातुना सङ्गृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति, स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णाऽऽदि फलं निर्वर्त्तयति, एवं परिषेकाऽऽदिकर्म चार्थवत् न च विनष्टात् फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यते, स जातो निमित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं

त्वस्य कृष्यादेः कालान्तरफलकत्वस्य दर्शनादग्निहोत्रहवनाऽऽदार्ईशाऽऽदेर्वा फलं सद्यस्कं कालान्तरीयं वेति संशयः ॥ ४४ ॥

तत्र ऐहिककौल्यकौर्थ्यादीनामिव फलत्वसम्भवे नादृष्टादिकल्पनमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्।—कालान्तरोपभोग्यत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः स्वर्गो हि फलं श्रूयते स च दुःखासंभिन्नसुखं न चैहिकं सुखं तथा एवं हिंसाऽऽदेर्नरकोपभोगः फलं श्रूयते न चेह तत्सम्भव इति भावः ॥ ४५ ॥

शङ्कते।—कालान्तरेण तत्कर्मणः फलं न सम्भवति हेतोस्तत्कर्मणः विनाशात् ॥ ४६ ॥

समाधत्ते।—स्वर्गाऽऽदिनिष्पत्तेः प्राक् तद्धारं स्यात्। दृष्टान्तमाह,—वृक्षफलवत्,

निष्पादयतीति। उक्तञ्चैतत् —"पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्ति" इति ॥ ४७ ॥

तदिदं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम्,—

नासन्न सन्न सदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं नासत्, उपादाननियमात् कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्येत्यसद्भावे नियमो नोपपद्यत इति। न सत् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा असदित्यर्थप्रतिषेध एतयोर्व्याघातो वैधर्म्यम्, व्याघाताद् व्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ४८ ॥

कस्मात् ?—

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥

यथा मूलसेकाऽऽदिनाशेऽपि तदर्थेनावयवोपचयाऽऽदिद्वारकेण फलोत्पत्तिः तथा प्रकृतेऽपि यागाऽऽदिनाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वान्न स्वर्गाद्युत्पत्तिविरोधः ॥ ४७ ॥

ननु कार्यकारणभाव एव न विचारसह इत्याशङ्कते।—प्राङ्निष्पत्तेरित्यनुवर्तते फलमित्यध्याहर्त्तव्यम् तथा चोत्पत्तेः प्राक् फलं नासत् असत उत्पत्तौ शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिः स्यात् स्याच्च सिकताभ्योऽपि तैलम् न वा सत् सत उत्पत्तिविरोधात् अत एव न सदसत् सदसतोः सत्त्वासत्त्वलक्षणवैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

समाधत्ते।—उत्पत्तिधर्मकम् उत्पत्तिधर्मकत्वेनोपलभ्यमानं घटाऽऽदिकम् उत्पत्तेः प्रागसदिति अद्धा तत्त्वम् उत्पादनाशयोः प्रमितत्वात् इदानीं घट उत्पन्न इदानीं घटो विनष्ट इति प्रत्ययात् सतस्तु नोत्पत्तिसम्भव उत्पन्नपुनरुत्पादप्रसङ्गात् यद्यपि नाशस्य न तत्र हेतुत्वं तथाऽप्यनुत्पन्नभावस्य नाशायोगादुत्पादसाधकत्वेन नाश उक्तः ॥ ४९ ॥

यत्पुनरुक्तं—प्रागुत्पत्तेः कार्य्यं नासदुपादाननियमादिति,—

बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्तये समर्थं, न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारणं कार्य्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः, सति तु कार्य्ये प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ॥ ५० ॥

आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

मूलसेकाऽऽदिपरिकर्म फलञ्चोभयं वृक्षाऽऽश्रयं कर्म चेह शरीरे फलञ्चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥ ५१ ॥

प्रीतेरात्माऽऽश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माऽऽश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्मसंज्ञितं, धर्मस्याऽऽत्मगुणत्वात्। तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ५२ ॥

असदुत्पत्तौ नियमो न स्यादित्यत्राऽऽह।—तत्कार्य्यम् असत् प्रागभावप्रतियोगि बुद्धासिद्धं बुद्ध्या विषयीकृतम् तथा हि इह तन्तुषु पटो भविष्यतीति ज्ञात्वा कुविन्दः प्रवर्त्तते न तु पटोऽस्तीति ज्ञात्वा तथा सति सिद्धत्वेन ज्ञाते इच्छाऽभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सिकताऽऽदौ पटो भविष्यतीति न ज्ञायते किन्तु न भविष्यतीति ज्ञायत एव कुत इति चेत्?—अनुभवं पृच्छ। किञ्च त्वन्मतेऽपि कुतो न ज्ञायते तत्र पटाभावादिति चेत् कथमिदं निरणायि पटात् पूर्वं तन्तुसिकतयोस्तुल्यत्वात् तन्तुत्वेनाऽऽश्रयतेति चेत् तन्तुत्वेन कारणतत्त्वेव स्यात् प्रवृत्त्यनुरोधात् ॥ ५ ॥

नन्वस्तु हेतुफलभावः तथाऽपि वृक्षफलवदिति दृष्टान्तवैधर्म्यान्नादृष्टसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते।—प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवदित्यहेतुः कुतः?—आश्रयव्यतिरेकात् यतः कायेन कर्म कृतं तस्य नाशात् वृक्षस्थले तु तस्य वृक्षस्य सत्त्वात् सलिलसेकाऽऽदिकं परिकर्मोपयुज्यत इत्यभिमानः ॥ ५१ ॥

समाधत्ते।—आश्रयव्यतिरेकादिति हेतुर्न युक्तः प्रीतेः सुखस्य स्वर्गशरीरावच्छेदेन जायमानस्य आत्मवृत्तित्वात् यागाऽऽदिसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नाऽऽदिफल-
निर्देशात् ॥ ५३ ॥

पुत्राऽऽदि फलं निर्दिश्यते, न प्रीतिः "ग्रामकामो यजेत, पुत्रकामो यजेत" इति, तत्र यदुक्तं,—प्रीतिः फलमित्येतदयुक्तमिति ॥ ५३ ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥

पुत्राऽऽदिसम्बन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यते इति पुत्राऽऽदिषु फलवदुपचारः, यथाऽन्ने प्राणशब्दः "अन्नं वै प्राणाः" इति ॥ ५४ ॥

फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टम् उक्तञ्च,—"बाधनालक्षणं दुःखम्" इति। तत् किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्यक्षस्य सुखस्य प्रत्याख्यानम्?—आहोस्विदन्यः कल्प इति? अन्य इत्याह। कथम्?—न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम्। अयन्तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्ताद् दुःखान्निर्विण्णस्य दुःखं जिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थ इति। कया युक्त्या?—सर्वे खलु सत्त्वनिकायाः सर्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवो बाधनाऽनुषक्तः, दुःखसाहचर्यात्, "बाधनालक्षणं दुःखम्" इत्युक्तम् ऋषिभिः दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते, अत्र च हेतुरुपादीयते —

विविधबाधनायोगाद्दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

जन्म जायते इति शरीरेन्द्रियबुद्धयः शरीराऽऽदीनाञ्च

फलाभावनाधिकरणस्य सम्भवेऽपि एवन्न तथात्वमिति चेत्।—पुत्राऽऽदीनां फलनिर्देशात् सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति भावः ॥ ५३ ॥

यद्यपि पुत्राऽऽदीनामैहिकफलत्वात् तत्राऽऽश्रयव्यतिरेकाभावात् अदृष्टं न तथाऽपि यत्र जन्मान्तरीयधनाऽऽदिकमपि फलं स्यात् तत्रापि नानुपपत्तिरित्याशयेनाऽऽह।—तत्सम्बन्धात् पुत्राऽऽदिसम्बन्धात् फलनिष्पत्तेः प्रीत्युत्पत्तेः तेषु पुत्राऽऽदिषु फलवदुपचारः फलत्वेन व्यपदेशः यथा — "अन्नं वै प्राणिनां प्राणाः" इति ॥ ५४ ॥

समाप्तं फलपरीक्षाप्रकरणम्।

अथ क्रमप्राप्तं दुःखं परीक्षणीयम्, तत्र च "बाधनालक्षणं दुःखम्" इत्युक्तं,

संस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः, विविधा च बाधना — हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति। उत्कृष्टा नारकिणां, तिरश्चान्तु मध्यमा, मनुष्याणान्तु हीना देवानां हीनतरा वीतरागाणाञ्च, एवं सर्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनाऽनुषक्तं पश्यतः सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसञ्ज्ञा व्यवतिष्ठते, दुःखसञ्ज्ञाव्यवस्थानात् सर्वलोकेष्वनभिरतिसञ्ज्ञा भवति अनभिरतिसञ्ज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विच्छिद्यते तृष्णाप्रहाणात् सर्वदुःखाद्विमुच्यत इति। यथा विषयोगात् पयो विषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते, अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति ॥ ५५ ॥

दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम्　कस्मात्?—

न सुखस्याऽन्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम्　कस्मात्?— सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः, निष्पद्यते खलु बाधनाऽन्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणां, तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति ॥ ५६ ॥

अथापि,—

बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतः पर्य्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥५७॥

सुखस्य दुःखोद्देशेनेति प्रकरणात्, पर्य्येषणं प्रार्थना विषयार्जनतृष्णा, पर्य्येषणस्य दोषः—यदयं वेदयमानः

तदर्थस्तु दुःखजन्मत्वम् इत्युक्तं तत्र शरीराऽऽदौ दुःखेऽव्याप्तमित्याशङ्क्याऽऽह।— जननयोगात्मना शरीराऽऽदिकं तदुत्पत्तसुखञ्च विविधबाधनायोगात् दुःखमिति व्यपदिश्यते न तु वास्तवमेव तत् दुःखम् तथा च, विविधदुःखानुषक्ततया हेयत्वात् दुःखमिति भावनीयमुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

ननु दुःखभावनेन किं सुखं प्रत्याख्यायते? न चैतच्छक्यम्, अत आह।—दुःखानां मध्ये सुखस्याप्युत्पत्तस्तत्प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

ननु सुखदुःखसम्बन्धाविशेषात् सुखभावनमेव किं नेष्यते? इत्यत आऽऽह।—दुःख

प्रार्थयते, तस्य प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यते, न्यून वा सम्पद्यते बहु प्रत्यनीकं वा सम्पद्यते इत्येतस्मात् पर्य्येषण-दोषान्नानाविधो मानसः सन्तापो भवति, एवं वेदयतः पर्य्येषणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः बाधनाऽनिवृत्तेर्दुःखसंज्ञा भावनमुद्दिश्यते, अनेन कारणेन दुःखजन्म, न तु सुखस्याभावादिति । अथाप्येतदनूक्तम,—* काम कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति । अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते ॥' * अपि चेदुदनेमिं समन्ताद्भूमिमिमां लभते सगवाश्वां, न स तेन धनेन धनैषी तृप्यति किन्तु सुखं धनकाम इति ॥ ५७ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते । अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्निःश्रेयसमस्ति, सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति मिथ्यासङ्कल्पात् सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते संरक्तः सुखाय घटते घटमानस्यास्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्ट-वियोगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद्दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं सुखमित्यभिमन्यते । सुखाङ्गभूतं दुःखं, न दुःखमनापाद्य शक्यं सुखमवाप्तुम्, तादर्थ्यात् सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व चेति सन्धावतीति संसारं नातिवर्त्तते, तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभावन-मुपदिश्यते । दुःखानुषङ्गात् दुःखं जन्मेति, न सुखस्याभावात्,

---

भावनस्य न प्रतिषेधः वन्यते सुखसाधनत्वं जानतः पर्य्येषणदोषात पर्य्येषणे सुखार्थप्रवर्त्तनं दोषात् सुखार्थं प्रवर्त्तमानो हि अर्जनपालनाऽऽदौ विविधाभिर्बाधनाभिरुपतप्यते अतो दुःखभावनं वैराग्यहेतुतयोपदिश्यते ॥ ५७ ॥

ननु दुःखमनुभवतः स्वतः एव निर्वेदसम्भवात् दुःखभावनोपदेशो व्यर्थ, इत्यत

यद्येव कस्मात् दुःखं जन्मेति नोच्यते ? सोऽयमेव वाच्ये यदेवमाह,- दुःखमेव जन्मेति, तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति। जन्मनिग्रहार्थीयो (थ) वै खल्वयमेवशब्दः, कथम् ?—न दुःखं जन्म स्वरूपतः किन्तु दुःखोपचारात्, एवं सुखमपीति, एतदनेनैव निवर्त्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति ॥ ५८ ॥

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते—

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः। जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" (तैत्ति० सं० ६।३।१०।५) इति ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः सम्बन्धः, कर्मसम्बन्धवचनात्—जरामर्य्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च' इति, 'जरया ह वा एष तस्मात् सत्राद्विमुच्यते मृत्युना ह च' इति, ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः। क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः क्लेशानुबद्धो जायते, नास्य क्लेशानुबन्ध

आह।—दुःखस्य विविधः कल्पो यत्र तादृशं प्रतिषिद्धहिंसाभोजनमैथुनादौ प्रवृत्तिमा भून्नित्ययमुपदेश इति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं दुःखपरीक्षाप्रकरणम्।

अथ क्रमप्राप्ततयाऽपवर्गः परीक्षणीयः। तत्र च तदर्थकप्रवृत्तिकालाभावात् तदभाव इति पूर्वपक्षयति।—ऋणाद्यनुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालाभावादपवर्गाभावः स्यात् तथा च श्रूयते — जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणैः ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः (तैत्ति सं ६।३।१०।५) इति ऋषिभ्यः ऋणेभ्यो ब्रह्मचर्य्येण मुच्यते देवेभ्यः देवर्णेभ्यः यज्ञेन मुच्यते प्रजया अपत्येन पितृभ्यो मुच्यते ऋणापाकरणेनैव च जीवनापगमः तथा च श्रूयते —"जरामर्य्यं

(थ) जन्मनिग्रहार्थीय इत्यस्य प्रयोगस्य मत्वर्थीयप्रयोगवत् साधुत्वम् जन्मनिग्रह एव अर्थः प्रवर्त्तते इत्यर्थः।

विच्छेदो गृह्यते। प्रवृत्त्यनुबन्धाच्चास्त्यपवर्ग, जन्मप्रभृत्यय यावत् प्रायणं वाग्बुद्धिशरीराऽऽरम्भेणाविमुक्तो गृह्यते, तत्र यदुक्त — "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति, तदनुपपन्नमिति ॥ ५८ ॥

अत्राभिधीयते, यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति —

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दा-प्रशंसोपपत्ते ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नाय प्रधानशब्द, यत्र खल्वेक प्रत्यादेय ददाति, द्वितीयश्च प्रतिदेय गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधान ऋणशब्द, न चैतदिहोपपद्यते, प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्दे-

वा एतत्सत्र यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च" "जरया ह वा एष तस्मात् सत्राद्विमुच्यते मृत्युना ह च" इति ऋणापाकरणमन्तरेण च न तत्र प्रवृत्ति तथा च स्मर्यते —
"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो पतत्यधः ॥" एवं क्लेशानुबन्धादपि पुरुषो हि रागाऽऽदिभिस्तत्कर्माण्यारभमाण क्लेशानुविद्ध एव दृश्यते तत् कथमपवर्ग ? एवं प्रवृत्त्यनुबन्धादपि पुरुषो हि वाग्बुद्धि शरीरैस्तत्कर्माण्यारभमाणो धर्माधर्मौ यावज्जीवमुपार्जयन् कथमपवृज्यताम् ? इति ॥ ५९ ॥

समाधत्त।—जायमान इत्याद्यनुवादो हि प्रधानशब्द न हि जायमान कर्मण्यधिक्रियते तथा च भाष्यम् —यदा तु मातृतो जायते कुमार न तदा कर्माभिराधिक्रियते अर्थिन शक्तस्य चाधिकारादिति। जायमान इत्यनेन को वा व्यावर्तनीय ?—न ह्यजातस्य प्रसक्तिरस्ति येनासौ व्यावर्तनीय तत्र भाष्यम् — जायमान इति गुणशब्द विपर्यये ऽनधिकारादिति। तथा च जायमान इत्यनेनोपनीत उच्यते तस्य ब्रह्मचर्याद्यावधिकारात् आग्निहोत्रादौ गृहस्थस्याधिकार, "चीर्णे ब्रह्मचर्यो वाऽधीयताम् इति श्रुते एवमृणशब्दोऽपि न मुख्य। न ह्यत्र प्रत्यादेय कश्चन ददाति परन्तु ऋणापाकरणवदावश्यकत्वख्यापनाय तथोक्तम्। सार्थिक शब्दप्रयोगे बीजमाह।—निन्दाप्रशंसोपपत्त ऋणानपाकरणतदपाकरणाभ्यामिवापि

नायमनुवाद ऋणैरिव ऋणैरिति, प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माणवक इति, अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयुज्यते, यथाऽग्निशब्दो माणवके। * कथं गुणशब्देनानुवाद ?—निन्दाप्रशंसोपपत्ते। * कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निन्द्यते, कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात् प्रशस्यते। * जायमान इति गुणशब्द विपर्य्ययेऽनधिकारात्। * 'जायमानो ह वै ब्राह्मण" (तैत्ति० सं० ६।३।१०।५) इति च शब्दो गृहस्थ सम्पद्यमानो जायमान इति, यदाऽयं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते, मातृतो जायमानस्यानधिकारात, यदा तु मातृतो जायते कुमार न तदा कर्मभिरधिक्रियते, * अर्थिन शक्तस्य चाधिकारात् * अर्थिन कर्मभिरधिकार, कर्मविधौ कामसंयोगस्मृते, "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" (मैत्री० उप० ६।३६) इत्येवमादि। * शक्तस्य च प्रवृत्ति सम्भवात् * शक्तस्य कर्मभिरधिकार, प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्त खलु विहिते कर्मणि प्रवर्त्तते, नेतर इति। * उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे * मातृतो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति। न भिद्यते च लौकिका-द्वाक्याद्वैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन, तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयात्—अधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्य्यं चरेति, कुत एवम् ऋषिरुपपन्नानवद्यवादो उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति ? न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते, न गायको बधिरेष्विति। *उपदिष्टार्थविज्ञानञ्चोपदेशविषय * यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति, तं प्रत्युपदेश क्रियते, न चैतदस्ति जायमानकुमारक इति।

लोकाद्यकरणलङ्करणाभ्यां निन्दाप्रशंसे उपपद्येते न चानुष्ठानकालाभाव आयुषा विमुच्यत इत्युक्ते, न च जरयाऽसमर्थरूपपद्यते, "भस्मान्तो वा मुच्यत

गार्हस्थ्यलिङ्गस्य मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति तत् पत्नीसम्बन्धिना गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नम्, तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयत इति। * अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्य्यवादोपपत्तिः। यावच्चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्त्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयम् इत्युपपद्यते जरामर्य्यवादस्तं प्रतीति, जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनम्, जरया ह वैष एतस्माद्विमुच्यत इति, आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते, अत्यन्तजरासंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम्, अशक्तो विमुच्यत इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य वाह्यां शक्तिमाह—"अन्तेवासी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा स परिक्रीतः", "क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन स परिक्रीतः" इति। * अथापि विहितं वाऽनूद्येत, कामाद्वाऽर्थं परिकल्प्येत, विहितानुवचनं न्याय्यमिति * ऋणवानिवास्वतन्त्रो गृहस्थः कर्मसु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यम्, फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलम्, तानि सम्पन्नानि फलाय कल्पन्ते विहितञ्च जायमानं, विधीयते च जायमानं तेन यः सम्बध्यते, सोऽयं जायमान इति। * प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत् न, प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति। * प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन यदि चाऽऽश्रमान्तरमभविष्यत् तदपि व्यधास्यत प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावान्नास्त्याश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते, न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव

ब्रह्मणा स परिक्रीत" इत्यादिनाऽशक्तस्यापि विधानात् तस्मादायुषस्तुर्यभागो जरेत्युच्यते। किञ्च जरामर्य्यवाद कामनाऽभिप्रायेण तथा च भाष्यम् —अर्थित्वस्य

गृहस्थाऽऽश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ॥ ६० ॥

अधिकाराच्च विधानं विद्याऽन्तरवत् ॥ ६१ ॥

यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकानि, नार्थान्तराभावात् एवमिदं ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाऽऽश्रमान्तराणामभावादिति।

* ऋग्ब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते। * ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति। ऋचश्च तावत्,— कर्मभिर्मृत्यु मृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः। अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः॥'। "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' (कैव० उप० २ श्लोक)। "परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्युतयो विशन्ति' (कैव० उप० ३ श्लोक)। 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥ (श्वेता० उप० ३ अध्या० ८ मन्त्र)। अथ ब्राह्मणानि—"त्रयो धर्मस्कन्धाः,— यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचार्य्याचार्य्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति, ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" (छान्दो० उप० २ अध्या० २३ खण्ड० २ मन्त्र)। "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति' (बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० २२ मन्त्र)। "अथो खल्वाहुः, काममय एवायं पुरुष इति, स यथाकामो भवति, तत्क्रतुर्भवति, यत्क्रतु

चापरिणामे जरामर्य्यवादोपपत्तेरिति। चरितत्व कामना तदपरिणामि तदनाशे, कृतकरणाभिप्रायेण जरामर्य्यवाद उपपद्यते ॥ ६० ॥

भवति, तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते, तदभिसम्पद्यते,' (बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० ५ मन्त्र) इति कर्मभि समरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति, "—इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकाम न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवनीयन्ते, (८) ब्रह्मैव सन ब्रह्माप्येति" इति (बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० ६ मन्त्र)। तत्र यदुक्तम —ऋणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतदयुक्तमिति। ये 'चत्वार पथयो देवयाना इति च चातुराश्रम्यश्रुतिरेकाऽऽश्रम्यानुपपत्ति , फलार्थिनश्चेद ब्राह्मण,— जरामर्य्यं वा एतत् सत्र यदग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ च' इति ॥ ६१ ॥

कथम ?—

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध ॥ ६२ ॥

"प्राजापत्यामिष्टि निरूप्य तस्या सार्ववेदस हुत्वा आत्मन्यग्नीन समारोप्य ब्राह्मण प्रव्रजेत' इति श्रयते, तेन विजानीम प्रजावित्तलोकैषणाभ्या व्युत्थितस्य निवृत्त फलार्थित्वे समारोपण विधीयत इति। एवञ्च ब्राह्मणानि "—अथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन। मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य, प्रव्रजिष्यन वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्त करवाणि' (बृह० उप० ४ अध्या० ५ ब्राह्म०

ननु काम्यानां कामनाविरहेण त्यागसम्भवेऽपि नित्याना कथ त्याग —श्रूयते ह — यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात् इति। तत्राऽऽह —अपवर्गप्रतिषेधो न युक्त अग्नीनाम आत्मनि समारोपविधानात। श्रयते— प्राजापत्यामिष्टि निरूप्य तस्या

(८) समवनीयन्ते—एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रलीयन्ते इत्यर्थ " इति भाष्यम्। "अत्रैव समवनीयन्ते" इत्यंशस्तु नृसिंहोत्तरतापन्या प्रथमोपनिषदि पूर्व खण्डान्ते दृश्यते।

१।२ मन्त्रौ)। "इत्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि एतावदरे खल्वमृतत्वम इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार" (वृह० उप० ४ अध्या० ५ ब्राह्म० १५ मन्त्र)॥ ६२॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव ॥ ६२ ॥ क ॥

जरामर्य्यं च कर्मत्वविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि इति प्रसज्यते, तत्र एषणा व्युत्थान न श्रूयते,—"एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांस प्रजा न कामयन्ते, कि प्रजया करिष्याम । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" (वृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० २२ मन्त्र)। "प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सर्ववेदसं हुत्वाऽऽत्मन्यग्नीन समारोप्य ब्राह्मण प्रव्रजेत्" इति अत एव चत्वार पन्थानो देवयाना इति चातुराश्रम्यश्रुतिरपि सङ्गच्छते ॥ ६२ ॥

नन्वग्निहोत्रस्यापवर्गप्रतिबन्धकत्वेऽपि न फलस्वर्ग एवापवर्गप्रतिबन्धक स्यान्नवाऽऽह।— ज्ञानिन फलस्य स्वर्गस्य अभाव अग्निहोत्रे हि पात्रचयान्त पात्राण्यग्निहोत्रपात्राणि तेषाञ्चय प्रमीतस्य यजमानस्याङ्गेषु विन्यास मुखे घृतपूर्णा स्रुचमिति क्रमेण भिक्षोस्तदनुपपत्त तेन तत्परित्यागात अग्निहोत्रफलाभावोऽपि ज्योतिष्टोमगङ्गास्नानादिहिंसाऽऽदिफलानां प्रतिबन्धकत्व स्यात अतो हेत्वन्तरसमुच्चयाय चकार उपन्यस्त तथा च प्रारब्धातिरिक्तकर्मणां ज्ञानादेव क्षय इत्याशय श्रूयते हि —

तदा विद्वान पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैति (मुण्ड उप ३मु १ खण्ड ३ मन्त्र) एवं — क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे (मुण्ड उप २मु २खण्ड ८ मन्त्र)। स्मर्यते — ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात कुरुते तथा इति (गीता ४ अध्या ३७ श्लोक)। इत्यञ्च कामनाशून्यस्य प्रजाऽनुत्पत्तिरपि नापवर्गविरोधी तथा च श्रूयते — एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांस प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्याम येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्य्य चरन्ति इति (वृह उप ४ अध्या ४ ब्राह्म २२ मन्त्र) अन्ये तु —"फलाभाव फलस्य मुमुक्षून् प्रति अग्निहोत्राऽऽदौ प्रयोजकत्वाभाव तथा सति भिक्षणाभाव पात्रचयान्त स्यात् इत्यर्थ इत्याहु । इति वृत्तिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ ६२ ॥ क ॥

चर्य्य चरन्ति" (बृह० उप० ४ अध्या० ४ ब्राह्म० २२ मन्त्र) इति एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि नोपपद्यन्त इति, नाविशेषेण कर्त्तुं प्रयोजकफलं भवतीति। चातुराश्रम्य विधानाच्चेतिहास पुराण धर्मशास्त्रेष्वैकाऽऽश्रम्यानुपपत्ति। तद प्रमाणमिति चेत न, प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात्, प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते त वा खल्वेत अथर्वाऽऽङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन, इतिहास पुराण पञ्चम वेदाना वेद इति तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति। अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृता व्यवहारलोपाल्लोकोच्छेद प्रसङ्ग। * द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्ति। य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टार प्रवक्तारश्च, ते खल्वितिहास पुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति। * विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषय प्रामाण्यम* अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषय, अन्यश्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणा मिति, यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थान धर्मशास्त्रस्य विषय, तत्रैकेन सर्व व्यवस्थाप्यत इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति। यत् पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति,—

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्ग ॥ ६३ ॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्ध सुखदु खानु बन्धश्च विच्छिद्यते, तथाऽपवर्गेऽपीति। एतच्च ब्रह्मविदा मुक्त स्याऽऽत्मनो रूपमुदाहरन्तीति ॥ ६३ ॥

क्लेशानुबन्ध दूषयति।—स्वप्नादर्शनकाले सुषुप्तस्य यथा क्लेशाभावेन दु खाभाव, तथाऽपवर्गेऽपि रागाद्यभावेन दु खाभाव स्यात् ॥ ६३ ॥

यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति —

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय पूर्व- सन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म, तच्चादृष्टकारितं तस्याः प्रहीणाया पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्ग । कर्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत न कर्मविपाकप्रतिसंवेदन- स्याप्रत्याख्यानात पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न तु कर्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते, सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्त्ये जन्मनि विपच्यन्त इति ॥ ६४ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात ?—क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात अनादिरियं क्लेशसन्ततिः, न चानादिः शक्य उच्छेत्तुमिति ॥ ६५ ॥

अत्र कश्चित् परिहारमाह —

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्य- नित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्त्यते, एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावं दूषयति ।—क्लिश्यन्तेऽनेनेति क्लेशो रागादि[illegible] [illegible] या प्रवृत्तिः सा प्रतिसन्धानाय प्रतिबन्धाय [illegible] भवति धर्माधर्मौ न जनयतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

क्लेशाभावमसहमान आह ।—क्लेशसन्ततिच्छेदो न युक्तः, स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

अपर आह —

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

यथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाऽग्निसंयोगादनित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति ॥ ६७ ॥

सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वञ्च तत्त्वं भावे (तत्त्व अभावे) भाक्तमिति अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति नात्र हेतुरस्तीति। अयं तु समाधिः —

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्त्तकं नैयमिकान् रागद्वेषमोहान् निर्वर्त्तयति नियमदर्शनात् दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायो रागबहुलः कश्चिद्द्वेषबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति। इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः मूढो रज्यति, मूढः कुप्यति, रक्तो मुह्यति कुपितो मुह्यति। सर्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्तेरिति रागाऽऽदीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति। अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्ययुक्तम्, सर्वे इमे खल्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते शरीराऽऽदयः न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमतः

एकदेशी समाधत्ते।—प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् प्रागभावानित्यत्ववत् अनादेः परमाणुश्यामताया विनाशवद्वा विनाशः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

अनित्यत्वं विनाशिभावत्वं न च तत् प्रागभावे न वाऽणुश्यामताऽऽग्निरनादि तथा च भाष्यम् —अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम्। इत्यतो मतद्वयमुपेक्ष्य सिद्धान्तमाह।—नोक्तं युक्तम् कुतः?—रागाऽऽदीनां सङ्कल्पनिमित्तत्वात् सङ्कल्पो

उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात। न चैव सत्यनुत्पत्तिधर्मक किञ्चिद्द्रव्यधर्मक प्रतिज्ञायत इति, कर्म च सत्त्वनिकाय निवर्त्तक तत्त्वज्ञानकृतात मिथ्यासङ्कल्पविघातान्न रागाद्युत्पत्ति निमित्त भवति, सुखदु खसंवित्तिफलन्तु भवतीति ॥ ६८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

किन्नु खलु भो यावन्तो विषया, तावत्सु प्रत्येक ज्ञान मुत्पद्यत ? अथ क्वचिदुत्पद्यत ? इति। कश्चात्र विशेष ?—न तावदेकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यत ज्ञेयानामानन्त्यात नापि क्वचिदुत्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति मोहशेषप्रसङ्ग न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोह शक्य प्रतिषेद्धुमिति। (ध) मिथ्याज्ञान वै खलु मोह, न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रम तच्च मिथ्याज्ञान यत्र विषये प्रवर्त्तमान ससारबीज भवति, स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति। कि पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ? —अनात्मन्यात्मग्रह , अहमस्मीति

मिथ्याज्ञान निमित्त येषाम् तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानानिवृत्तौ रागाऽऽदिनिवृत्ति रन्यत एवेति भाव ॥ ६८ ॥

समाप्तमपवर्गपरीक्षाप्रकरणम्।

समाप्त चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

(ध) सिद्धान्ती वदति।

मोहोऽहङ्कार इति अनात्मान खल्वहमस्मीति पश्यता दृष्टिर
हङ्कार इति। कि पुनस्तदर्थजात यद्विषयोऽहङ्कार ?—शरीरे-
न्द्रियमनोवेदनाबुद्धय अर्थजातम। कथ तद्विषयोऽहङ्कार ससार
बीज भवति ?—अय खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति व्यव
सित तदुच्छेदेनाऽऽत्मोच्छेद मन्यमानोऽनुच्छेदतृष्णापरिप्लुत
पुन पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते तना
वियोगान्नात्यन्त दु खाद्विमुच्यत इति। यस्तु दु ख दु खाऽऽयतन
दु खानुषक्त सुखञ्च सर्वमिद द खमिति पश्यति स द ख परि
जानाति परिज्ञातञ्च दु ख प्रहीण भवत्यनुपादानात स विषान्न
वत एव दोषान कर्म च दु खहेतुरिति पश्यति, न चाप्रहीणेषु
दोषेषु द खप्रबन्धोच्छेदेन शक्य भवितुमिति दोषान जह्यात,
प्रहीणेष च दोषेषु न प्रवृत्ति प्रतिसन्धानायेत्युक्तम, प्रत्यभाव
फलदु खानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषाश्च प्रहेयान,
अपवर्गोऽधिगन्तव्य तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम एव चत
सृभिर्विधाभि प्रमेय विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यता भावयत
सम्यग्दर्शन यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत, एवञ्च—

दोषनिमित्ताना तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्ति ॥१॥

शरीरादि द खान्त प्रमय दोषनिमित्त, तद्विषयत्वान्मिथ्या
ज्ञानस्य, तदिद तत्त्वज्ञान तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कार निवर्त्तयति,

अथ शास्त्रस्य परम प्रयोजनमपवर्ग स चाद्दृष्टो लाभत परीक्षितोऽप्य
किञ्चित्कर कारणानुपपत्तेरात् मन्वाभिहितमव द खाऽऽदसूत्रे—कारणनाशक्रमेण
दु खाभावोऽपवर्ग इति इति तत्रास्य मिथ्याज्ञानापगमहेतुनाभिहित तत्त्वज्ञान
तत्र हेतुरिति चत् ?—कस्य तत्त्व ज्ञातव्यामत्यभिधानीयमित्याशयेन तत्त्वज्ञानपरीक्षा
सैव चाऽऽशङ्काय। तत्र च षट प्रकरणानि—आद्ये तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्,
अन्यानि च यथार्थं वक्ष्यन्त तत्र सिद्धान्तसूत्रम्।—अहङ्कारोऽहमित्यभिमान स च
शरीराऽऽदिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते, तत्र दोषनिमित्ताना शरीराऽऽदीना, तत्त्वज्ञा

समानविषये तयोर्विरोधात्, एव तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्ति दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति, स चाय शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूद्यते नापूर्वो विधीयत इति ॥ १ ॥

प्रसङ्ख्यानाऽऽनुपूर्व्या तु खलु —

दोषनिमित्त रूपादयो विषया सङ्कल्पकृता ॥२॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्या सङ्कल्प्यमाना रागद्वेषमोहान प्रवर्त्तयन्ति, तान पूर्व प्रसञ्चक्षीत ताश्च प्रसञ्चक्षाणस्य रूपाऽऽदिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्त्तते तन्निवृत्तावध्यात्म शरीराऽऽदि प्रसञ्चक्षीत तत्प्रसङ्ख्यानादध्यात्म विषयाऽहङ्कारो निवर्त्तते सोऽयमध्यात्म बहिश्च विविक्तचित्तो विहरन मुक्त इत्युच्यते ॥ २ ॥

अत पर काचित सञ्ज्ञा हेया, काचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते, नार्थनिराकरणमर्थोपादान वा, कथमिति ?—

तन्निमित्तन्त्ववयव्यभिमान ॥ ३ ॥

तेषा दोषाणा निमित्तन्त्ववयव्यभिमान, सा च खलु स्त्रीसञ्ज्ञा सपरिष्कारा पुरुषस्य, पुरुषसञ्ज्ञा च स्त्रिया, परिष्कारश्च निमित्तसञ्ज्ञा अनुव्यञ्जनसञ्ज्ञा च। निमित्तसञ्ज्ञा—

अनात्मन्यात्मज्ञानान्निवर्त्तते आत्मत्वेन हि शरीराऽऽदौ मुह्यन् रञ्जनीयत्वात् रज्यति कोपनीयेषु कुप्यति। केचित्तु — दोषनिमित्तानां रागाऽऽदीनां तत्त्वज्ञानादुक्तवद् निरनुबन्धत्वज्ञानात् अहङ्कारस्याभिलाषस्य निवृत्तिरित्यर्थ इत्याहु ॥ १ ॥

ननु के तावदनुरञ्जनीया विषया येषु रज्यन् संसरति ? इत्यतो विवेकाय तानुपदिशति।—सङ्कल्प्यमनीषीनत्वेन भावन तद्विषयीकृता रूपाऽऽदय दोषस्य रागाऽऽदे निमित्तम् सुन्दरीयमिति जानन् रज्यति असुन्दरमिति द्वेष्टि ते रूपाऽऽदय हेयत्वेन भावनीया प्रथम तत शरीराऽऽत्मविवेक ॥ २ ॥

ननु सौन्दर्याऽऽदिक पश्यतो रागाऽऽदिप्रसङ्गोऽपि दुष्परिहर तदुक्तं —"चञ्चलं हि मन कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् इत्यतो रागाऽऽदिनिवृत्त्युपायं दर्शयन्नाह ।—

रसनाश्रोत्रं दन्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम। अनुव्यञ्जनसंज्ञा—इत्थं दन्ता इत्थमोष्ठाविति। सेयं संज्ञा कामं वर्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान विवर्जनीयान, वर्जनन्त्वस्या, भेदेनावयवसंज्ञा, केशलोममांसशोणितास्थिस्नायुशिराकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा, तामशुभसंज्ञेत्याचक्षते तामस्य भावयत कामराग प्रहीयते सत्येव च द्विविधे विषये काचित संज्ञा भावनीया काचित परिवर्जनीयेत्युपदिश्यते यथा विषसम्पृक्तेऽन्नेऽन्नसंज्ञोपादानाय विषसंज्ञा प्रहाणायेति ॥ ३ ॥

अथेदानीमर्थं निराकरिष्यताऽवयव्युपपाद्यते,—

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशय ॥ ४ ॥

सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भाद् अविद्याऽपि द्विविधा उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्याद्वैविध्यात्

अत्रायं तावत् तृष्णा शरीर अभिमान परिष्कारबुद्धि ...रागाऽऽदिनिमित्तम् तथा च सा बुद्धिर्हेया। अत एव भाष्याऽऽ...परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष जननशुभसंज्ञा सा भावनीयेति। अनुरञ्जनसंज्ञा यथा — खञ्जन् खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी। कमलमुकुलस्तनीयं पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भविता॥ इति। अशुभसंज्ञा यथा — चर्मानामितपालीयं मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां रज्यति यो मूढ पिशाच कस्ततोऽधिक ?॥ स्वशरीराऽऽदौ अप्यशुभसंज्ञैव भावनीया एवं कोपनीयेऽपि शुभसंज्ञा। मां दृष्ट्वासौ दुराचार दुष्टो निष्ठुरचेष्टित । कण्ठपीठ कुठारेण छित्वाऽस्य स्यां सुखी कदा ?॥ शुभसंज्ञा तु — मांसास्थिकीकसमयो देह किं मेऽपराध्यति। एतस्मादपर कर्त्ता कल्पनीय कथं मया॥ इति॥ ३॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्।

अथ प्रसङ्गादवयविप्रकरणम् वस्तुतस्तु शरीरे ममत्वस्य सम्बन्धेऽपि एकं ध्येयमपरं हेयमिति निर्युक्तिकम् अतोऽवयवी नास्ति किन्तु परमाणुपुञ्ज इति तस्य तदेव तत्त्वमुक्तमभिभावनीयम् परमाणुपुञ्ज इत्यप्यापातत परमाणोरप्यग्रे निराकारत्वमाणत्वादिति सौगतशङ्कामपाकर्तुमयमारम्भः। यद्यपि द्वितीयाध्याये

संशय , अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशय , सोऽयमवयवी यद्युपलभ्यते, अथापि नोपलभ्यते, न कथञ्चन संशयात् मुच्यत इति ॥ ४ ॥

तत्संशय पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्न संशय कस्मात् ?—पूर्वोक्तहेतूनाम प्रतिषेधात अस्ति द्रव्यान्तराऽऽरम्भ इति ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्ति ॥६॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिनास्ति अवयवीति ॥६॥

तद्विभजते—

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभाव ॥७॥

एकैकोऽवयवो न तावत् कृत्स्नेऽवयविनि वर्त्तते, तयो परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च। नाप्यवयव्येकदेशेन न ह्यस्यान्येऽवयवा एकदेशभूता सन्तीति ॥ ७ ॥

व्यवस्थापित एवावयवी तथाऽपि अयुक्तादाक्षेपं सौत्रान्तिकस्य वैभाषिकस्य चाव प्रत्यवस्थानमिति तत्र संशयप्रदर्शनाय सूत्रम्।—संशय इत्यस्य अवयविनीत्यादि अवयविन प्रत्यक्षासिद्धत्वात तदपलापो दु शक्य इत्यत उक्त विद्यति।—प्रमाणमभेदेन ज्ञानत्वाविशेषात् ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादवयविनि संशय इत्यर्थ ॥ ४ ॥

समाधत्ते।—तत्रावयविनि न संशय पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात द्वितीयाध्यायोक्तयुक्तिभिरवयविन प्रकर्षेण सिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

अवयविनो बाधक शङ्कते।—आपरवधारणे तर्हि संशयानुपपत्तिर्वृत्त्यनुपपत्तितोऽवयव्यभावादेव स्यादित्यर्थ। वृत्त्यनुपपत्ति विवृणोति भाष्यकार —कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभाव। अवयवी हि एकैकावयवे कार्त्स्न्येन एकदेशेन वा ?—नाऽऽद्य विषमपरिमाणत्वात् अन्त्येऽपि तदवयवतात्पर्ये वा ?—नाऽऽद्य स्वस्मिन् वृत्तिविरोधात् नान्त्य अवयवान्तरस्यावयवान्तरावृत्ते। तथाऽपि कथमवयव्यभाव इत्यत्र भाष्यम् —तेषु चावृत्तेरवयव्यभाव तेषु अवयवेषु पूर्वोक्तयुक्त्या अभावात् अवयवी नास्ति, न त्वसावृत्तित्व ऽभ्युपगम इति भाव। एतमेवार्थमित्यपि वदन्ति ॥६॥

अथावयवेष्वेवावयवी वर्त्तते —

तेषु चावृत्तेरवयव्यभाव ॥ ८ ॥

न तावत प्रत्यवयव वर्त्तते, तयो परिमाणभेदात द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात। नाप्येकदेशेन सर्वेषु अन्यावयवाभावात् तदेव युक्त सशयो नास्त्यवयवीति ॥ ८ ॥

पृथक्चावयवेभ्योऽवृत्ते ॥ ९ ॥

पृथक चावयवेभ्य, धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणादिति समानम ॥ ९ ॥

न चावयव्यवयवा ॥ १० ॥

॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्ते-रप्रश्न ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयव कृत्स्नोऽवयवी वर्त्तते ?—अथैकदेशेन ? इति नोपपद्यते प्रश्न , कस्मात् ?—एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्द

नन्वास्तामवृत्तिरेवावयवी इति शङ्काया पूर्वपक्षिसूत्रम्।—अवयवेभ्य पृथक अवयवी नास्तीति शेष । तेषु चावृत्तेरित्यस्य सूत्रत्वे अवयव्यभाव इत्यनुवर्त्तते ; कुत ?—अवृत्ते वृत्त्यभावेऽवयविनो नित्यत्वप्रसङ्ग न च नित्योऽवयव्युपलभ्यते ततो नास्त्यवावयवीति भाव यद्वा कृत्स्नैकदेशाभ्यामवयवी न वर्त्तते किन्तु स्वरूपेणवर्त्तते इति शङ्काया पूर्वपक्षिण सूत्र पृथागति।—अवयवेभ्य पृथगवयवी नास्ति कुत ?—अवृत्ते अवृत्तित्वप्रसङ्गात् तथा सति नित्य स्यादिति भाव । कश्चित्तु —"अवयवातिरिक्तो ऽवयवी वर्त्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिण सूत्र पृथगिति।—पूर्वोक्तयुक्त्याऽवयवेभ्य पृथगप्यवृत्त ॥९॥

नन्ववयवावयविनोस्तादात्म्यमेव सम्बन्ध स्यादिवाऽऽह।—न हि तन्तु पट सन्तो ऽवतिष्ठन्ते इति कश्चित्प्रत्येति न चाऽभेदेनाऽऽधाराऽऽधेयभाव उपपद्यते ॥ १ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्।—अवयवी कार्त्स्न्येन एकदेशेन वा वर्त्तत इति प्रश्नो न युक्त, एकस्मिन्नवयविनि, भेदाभावाद्भेदनियतशब्दप्रयोगस्यायुक्तत्वात् अनेकस्मा

प्रयोगानुपपत्ते । कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति नानात्वे कस्यचिदभिधानम् ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ भेद विषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति ॥ ११ ॥

अन्यावयवाभावान्नैकदेशेन वर्त्तत इत्यहेतु —

अवयवान्तरभावेऽप्यवृत्तेरहेतु ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति। यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूत स्यात् तथाऽप्यवयवेऽवयवान्तर वर्त्तत नावयवोति, अन्यावयव भावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्य हेतु । वृत्ति कथमिति चेत ?—एकस्यानकत्राऽऽश्रयाऽऽश्रित सम्बन्धलक्षणा प्राप्ति । आश्रयाऽऽश्रितभाव कथमिति चेत् ?— यस्य यतोऽन्यत्राऽऽत्मलाभानुपपत्ति स आश्रय, न कारण द्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्यमात्मान लभते विपर्ययस्तु कारण द्रव्येष्विति। नित्येषु कथमिति चेत् ?—अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम। नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाऽऽश्रायभाव इतीति चेत् ?— अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाऽऽश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति। तस्मादवयव्यभिमान प्रतिषिध्यते निःश्रेयस-कामस्य, नावयवो, यथा रूपाऽऽदिषु मिथ्यासङ्कल्प न रूपाऽऽदय इति ॥ १२ ॥

शेषता हि कात्स्न्य समुदायिना किञ्चित्त्वमेकदेशत्व न चैकस्य तत्सम्भव इति भाव ॥ ११ ॥

इदञ्च वृत्तिविकल्पो न युक्त इत्याह।—अवयवी स्वावयवेषु नैकदेशेन वर्त्तते अवयवान्तराभावादिति य परेषा हेतु स न युक्त कुत ?—अवयवान्तरभावेऽप्य वृत्त अवयवान्तरसत्त्वेऽपि तस्यैव पर वृत्तिरायाति न त्ववयविनाऽपीति यद्वा — अवृत्तवस्तनाभावस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पो न इष्ट कुत ?—अवयवान्तरस्य अवयवि भिन्नस्य अवयवस्य भावेऽपि सत्त्वेऽपि सम्भवात् घटत्वाऽऽदिवत् स्वरूपेणैवावयविनो वृत्ते सम्भवात वृत्ते कृत्स्नैकदेशाभ्यतरानयमा घटत्वाऽऽदौ व्यभिचाराप्रयोजकत्वात भाव ॥१२॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह,—

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥१३॥

यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते केशसमूहस्तूप-लभ्यते तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसञ्चयस्तूपलभ्यते, तादद-मणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥ १३ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्-विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥१४॥

यथाविषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां पटु-मन्दभावो भवति चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गन्धं गृह्णाति निकृष्यमाणञ्च । स्वविषयात् प्रच्यवते सोऽयं तैमि-रिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति, कश्चित् गृह्णाति केशसमूहम् उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते परमाणव-स्त्वतीन्द्रिया इन्द्रियाविषयीभूता न केनाचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते समुदितास्तु गृह्यन्ते इत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत न जात्वर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यत इति, ते खल्विमे परमाणवः संहिता (न) गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति वियुक्ताश्चा-गृह्यमाणा न अतीन्द्रियत्वं जहति इति सऽयं द्रव्यान्तरानु-त्पत्तावतिमहान् व्याघात इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरं, यत् ग्रहणस्य

तदसमर्थं पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात्" इत्यनेन सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धे इति पूर्वोक्ति-श्रुतिं आरितः पूर्वपक्षी तां दूषयितुमुपक्रमते ।—यथा तैमिरिकस्य तिमिरयुक्तचक्षुषो नैकः केशः प्रत्यक्षः किन्तु तत्समूहः, एवमेकः परमाणुरप्रत्यक्षः तत्समूहरूपा घटाऽऽदि-प्रत्यक्षः स्यात् ॥ १३ ॥

उत्तरयति ।—इन्द्रियाणां पाटवे विषयग्रहणस्य पाटवं प्रकर्षः इन्द्रियाणां मान्द्ये तद्ग्रहणस्य मान्द्यमपकर्षः न तु पटुतरं चक्षुः गन्धं गृह्णाति तदिदमुक्तं —

*) अत्र "संहिता इत्यपि पाठः ।

विषय इति। समूहमात्रं विषय इति चेत् न, समूहस्य संयोगभावात्, तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम्, समूहः खल्वनेकस्य संयोगः, स च गृह्यमाणाऽऽश्रयो गृह्यते, नातीन्द्रियाऽऽश्रयः, भवति हीदमनेन संयुक्तमिति तस्मादयुक्तमेतदिति। गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्याऽऽवरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धिरणूनाम्, यथा — नेन्द्रियदौर्बल्याच्चक्षुषाऽनुपलब्धिर्गन्धाऽऽदीनामिति ॥ १४ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः सर्वप्रलयाय वा कल्पेत? निरवयवाद्वा परमाणुतो निवर्त्तेत? उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः, तदभावादुपलब्ध्यभावः, उपलब्ध्याश्रयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नाऽऽत्मघाताय कल्पत इति ॥ १५ ॥

अथापि —

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात् परमाणोर्निवर्त्तते, न सर्वप्रलयाय कल्पते, निरवयवत्वन्तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य, यतो नाल्पीय

स्वविषयानतिक्रमेण इति। फलितार्थमाह नातिविषये प्रवृत्तिरिति।—तथा च स्वाविषयं परमाणुं समूहत्वाऽऽपन्नमपि कथं चक्षुर्गृह्णीयात्? इति भावः ॥ १४ ॥

दोषान्तराभिधानाय सूत्रम्।—एवमुक्तप्रकारेण वृत्तिविकल्पदोषोऽवयवावयविनोरेवं च प्रसक्तः आ प्रलयात् प्रलयेऽभावः तथा च सर्वाभाव एव स्यात् न कस्यापि ग्रहणमिति साधकम् —“सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः” इति ॥ १५ ॥

अस्तु सर्वाभाव इत्यत आह।—आश्रयनाशाद्यभावेन परमाणोर्नाशाभावेन असम्भवात्, यद्वा,—नन्ववयवावयविप्रवाहस्तदा प्रलयपर्यन्तं स्वीकार्य्यः, प्रलये च

स्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति, स चायमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति, यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते यतश्च नाल्पीयोऽस्ति, तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति ॥ १६ ॥

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

अवयवविभागस्यानवस्थानाद्द्रव्याणामसङ्ख्येयत्वात् त्रुटिनिवृत्तिरिति ॥ १७ ॥

अथेदानीमानुपलम्भिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह —

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्याणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः, कस्मात्?—आकाशव्यतिभेदात्। अन्तर्बहिश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नः, व्यतिभेदात् सावयवः, सावयवत्वादनित्य इति ॥ १८ ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अथैतन्नेष्यते, परमाणोरन्तर्नास्त्याकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रसज्यत इति ॥ १९ ॥

निखिलपृथिव्यादिनाशात् पुनः सर्गो न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते —अवयवात्। नेति।—न सकलपृथिव्यादिनाशः परमाणुसद्भावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

परमाणुरेव कः? इत्यत्राऽऽह।—त्रुटेः परं यदतिसूक्ष्मं तत्परमाणुः। वाशब्दोऽवधारणे अथवा — इरवयवस्य त्रयवा वा परमाणोरिति विकल्पार्थो वाशब्दः यद्वा — त्रुटेः परं सूक्ष्मं परमाणुः त्रुटिरेव वा विश्राम इति विकल्पोऽभिमतः ॥ १७ ॥

समाप्तमवयवावयविप्रकरणम्।

अथ विश्वस्य शून्यत्वात् क्व परमाणुसम्भावना? इति मतनिराकरणाय निरवयवप्रकरणम्, तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्।—तस्य निरवयवस्याणोः अनुपपत्तिः कुतः?—आकाशव्यतिभेदात् अन्तर्बहिश्चाऽऽकाशसमावेशात् तथा च सावयवः ततश्चानित्य इति ॥१८॥

अथ नाऽऽकाशव्यतिभेदः, तर्हि आकाशमसर्वगतं स्यादित्याह।—स्यादिति शेषः ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्य्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभावः ॥ २० ॥

अन्तरिति पिहितं कारणान्तरं कारणमुच्यते, बहिरिति च व्यवधायकमव्यवहितं कारणमेवोच्यते, तदेतत्कार्य्यद्रव्यस्य सम्भवति नाणोः अकार्य्यत्वात् अकार्य्ये हि परमाणावन्तर्बहिरित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावः,—अणुकार्य्यं तत् न परमाणुः यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुरिति ॥ २० ॥

शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र क्वचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे, तदाश्रया भवन्ति संयोगाश्च परमाणुभिस्तत्कार्य्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे नासंयुक्तमाकाशेन क्वचिन्मूर्त्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नामैव सर्वगतमिति ॥ २१ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाऽऽकाशधर्माः ॥ २२ ॥

संयतः प्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते, यथा काष्ठेनोदकम् कस्मात्?—निरवयवत्वात् । सपक्षं प्रतिघाति द्रव्यं न विष्टभ्नाति, नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात्?—अस्पर्शवत्त्वात्, विपर्य्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति, स भवति स्पर्शवति

समाधत्ते ।—अन्तःशब्दो बहिःशब्दश्च कार्य्यद्रव्यस्यावयवावयविवाची न चाकार्य्येऽवयवसम्भव इत्यर्थः । बहिरिति दृष्टान्तार्थम् ॥ २० ॥

आकाशस्यासर्वगतत्वं स्यादित्यत आह ।—शब्दस्य संयोगस्य च यो विभवः अथवा — शब्दजनकाभिघातसंयोगस्य यो विभवः सार्वत्रिकत्वं तस्मात् पुनः सर्वगतम् आकाशमिति शेषः सर्वदेशशब्दोपलब्ध्या तज्जनकसंयोगानुमानात् सर्वमूर्त्तसंयोगित्वरूपसर्वगतत्वं तस्य सिद्धम् ॥ २१ ॥

आकाशस्य सर्वसंयोगित्वे व्यूहनविष्टम्भौ स्याताम् अत आह ।—व्यूहः प्रतिहतस्य परावर्त्तनं, विष्टम्भः तत्तद्देशगतिप्रतिबन्धः, आकाशे तयोरभावः निरवयवत्वात् विभुत्व

द्रव्ये दृष्ट धर्म विपरीत नाऽऽशङ्कितुमर्हति, अणववयवस्याणु तरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेधे , सावयवत्वे चाणोरणववयवा ऽणुतर इति प्रसज्यत , कस्मात् ?—कार्य्यकारणद्रव्ययो परि माणभेददर्शनात , तस्मादणववयवस्याणुतरत्वम । यस्तु सावयव अणुकार्य्य तदिति तस्मादणुकार्य्यमिद प्रतिषिध्यत इति। कारणविभागाच्च कार्य्यस्यानित्यत्व, नाऽऽकाशव्यातभेदात , लोष्टस्यावयवविभागादनित्यत्व नाऽऽकाशसमावेशादिति ॥२२॥

मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव ॥ २३ ॥

परिच्छिन्नाना हि स्पर्शवता संस्थान त्रिकोण चतुरस्र सम परिमण्डलमित्युपपद्यत, यत तत्संस्थान सोऽवयवसन्निवेश परिमण्डलाश्चाणव तस्मात् सावयवा इति ॥ २३ ॥

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये सन्नणु पूर्वापराभ्यामणुभ्या संयुक्तस्तयोर्व्यवधान कुरुत व्यवधानेनानुमीयत —पूर्वभागेण पूर्वेणाणुना संयुज्यत परभागेणापरेणाणुना संयुज्यत इति यौ तौ पूर्वापरौ भागौ तावस्यावयवौ एव सर्वत संयुज्यमानस्य सर्वतोभागा अवयवा इति। यत्तावन्मूर्त्तिमता संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव इति, अत्रा क्तम किमुक्तम ?—विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य, यतो नाल्पीयस्तत्र

सर्वगतत्वम् यदपि मूर्त सूक्ष्मतावादिमत न सम्भवत आकाशादरनभ्युपगमात तथाऽपि तन्मत इति पूर्ववत्वा व्याख्येय ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षी युक्त्यन्तरमाशङ्कते ।— परमाणवारिति शेष । हेतुमाह —संस्थानोपपत्त संस्थानवत्त्वात परमाणुर्हि परिमण्डलाऽऽकार । संस्थानवत्त्व मान भङ्गा वदति मूर्त्तिमतामिति ।—मूर्त्तत्वात् संस्थानवत्त्व सत्यञ्च । च पूर्वोक्तहेतु समुच्चय ति मूर्त्तत्वस्य हेतुसमुच्चयार्थो वा चकार ॥ २३ ॥

युक्त्यन्तरमाह ।—अवयवसद्भाव इत्यनुवर्त्तत। संयोगवत्त्वादिति हेत्वर्थ , संयोग वत्त्वात् कथ सावयवत्वम् ? इति चत्, इत्थ रद्धागसाध्यव्यवहितत्वात्, अव्याप्यवृत्तित्वाच्चा

निरवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति। यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्व्यवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्तिः, उक्तञ्चात्र—स्पर्शवानणुः, स्पर्शवतोरणवोः प्रतिघाताद्व्यवधायको न सावयवत्वात्, किन्तु स्पर्शवत्त्वात्, स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाऽऽश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति, भागवानिवायमिति उक्तञ्चात्र—विभागेऽल्पतरप्रसङ्गश्च यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति ॥ २४ ॥

मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः —

अनवस्थाकारित्वादनवस्थाऽनुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥२५॥

यावन्मूर्त्तिमत् यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमौ हेतू, सा चानवस्था नोपपद्यते, सत्यामनवस्थायां सत्यौ हेतू स्याताम्, तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति। विभागस्य च विभज्यमानहानिर्नोपपद्यते, तस्मात् प्रलयान्तता नोपपद्यत इति, अनवस्थायाञ्च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणम्, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः परमाण्ववयवविभागादूर्ध्वमिति ॥ २५ ॥

वच्छेदकभेदं विना नोपपद्यते अवच्छेदकश्चावयव इति। ननु परमाण्ववयवेऽप्ययं दोषः स्यात् तथा चानवस्थितपरम्पराप्रसङ्ग इति चेत् त्यज तर्हि परमाणुव्यसनं, स्वीकुरु शून्यतावादं निरवयवत्वाभिमानोऽपि नाधिगत भाव ॥ २४ ॥

समाधत्ते।—पूर्वोक्तयुक्त्या परमाणोर्निरवयवत्वप्रतिषेधो न युक्तः कुतः?—अनवस्थाकारित्वात्। प्रामाणिकायमनवस्था स्यादत आह अनवस्थाऽनुपपत्तेश्चेति।—सर्वेषामनवस्थितावयवत्वे मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वाऽऽपत्तिः इत्यञ्च तत्संयोगावच्छेदकादिविभागो न वा शून्यतायुक्ता निष्प्रमाणत्वात् प्रमाणसत्त्वे शून्यत्वविरोधात् निष्प्रमाणकशून्यताऽभ्युपगमे किमपराद्धं पूर्वतया? इति दिक् ॥ २५ ॥

समाप्तं निरवयवप्रकरणम्

यदिदं भवान् बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति मन्यते, मिथ्याबुद्धय एताः, यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युः बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत,—

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथाऽयं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवन्ती मिथ्याबुद्धिर्भवति, एवं सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां, न सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः, न बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, बुद्ध्या विवेचनं याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्तम् — "अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात्" इति ॥ २७ ॥

ननु बाह्यार्थाभाववादे कुतोऽवयवावयविचिन्तनम् ? इति मतमुपादाय बाह्यार्थभङ्गनिराकरणमारभते। प्रमेयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं न वेति संशये तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्।—तु प्रकरणविच्छेदार्थः भावानां बुद्ध्या विवेचनात् पृथक्करणात् याथात्म्यस्य ज्ञानभिन्नत्वस्य अनुपलब्धेरनुपपत्तेः घट इति ज्ञानं मम जातमिति ह्यनुभूयते तत्र घट इति ज्ञानमित्यनेन ज्ञानघटयोरभेद उल्लिख्यते ततो न ज्ञानातिरिक्तो विषयः यथा पटे विविच्यमाने तन्तूनामेवापकर्षणादतिरिक्तं न वस्तु एवं तन्तुरपि नांशुव्यतिरिक्त इति घटत्वादयस्तु ज्ञानस्यैवाऽऽकारविशेषा इति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते।—उक्तो हेतुरयुक्तः व्याहतत्वात् न हि बुद्ध्या विवेचने पटस्य तन्तुरूपता सिध्यति तन्तवः पट इति हि प्रतीयते न तु तन्तुः पट इति एवं पटेन प्रावृणोति न तु तन्तुभिः किञ्च, तन्तुपटविवेचनादेव बाह्यार्थसिद्धिः ज्ञानेन तु स्वात्मना पटाभेदो नोल्लिख्यते, स्वाविषयकत्वात्, अनुव्यवसायेन तु पटविषयकत्वं व्यवसाये समुल्लिख्यते ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्य्यद्रव्यं कारणद्रव्याऽऽश्रितं, तत् कारणेभ्यः पृथङ्नोपलभ्यते विपर्य्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राऽऽश्रयाऽऽश्रितभावो नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति, बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु, यदिन्द्रियेण गृह्यते, तदेतया बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः। यदस्ति यथा च तत् सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति या च प्रमाणत उपलब्धिः तत् बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, तेन सर्वशास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहारा व्याप्ताः। परीक्षमाणो हि बुद्ध्याऽध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति, तत्र न सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ॥

प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सर्वं नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात्?—प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्याम् यदि सर्वं नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते,

---

ननु तन्तुपटयोर्भेदे पार्थक्येन ग्रहणं स्यादित्यत आह।—पृथग्ग्रहणं यदि तन्तुविषयकप्रत्यक्षविषयत्वं पटस्याऽऽपाद्यते। तर्हीतरं तदाश्रयत्वादिति।—पटो हि तन्त्वाश्रितः तेन सामग्रीसत्त्वात्पटप्रत्यक्षस्य तन्तुविषयकत्वं यदि च भेदप्रत्ययं आपाद्यते तदा भवत्येवेति भावः ॥ २८ ॥

ननु ज्ञानस्योभयवादिसिद्धत्वात् तन्मात्रपदार्थकल्पने लाघवात् तदतिरिक्तपदार्थाभावसिद्धिः स्यादित्यत आह।—पूर्वोक्तहेतुं समुच्चिनोति चकारः अर्थस्य घटादेः प्रतिपत्तेः प्रमाणाधीनत्वात् तथा च प्रामाणिकत्वे गौरवं न बाधकमिति भावः अन्यथा ज्ञानमपि न सिध्येद्गौरवादित्यन्यत्राऽपि ॥ २९ ॥

न वा बाध्यबाधकभावसाधनं सम्भवतीत्याह।—व्याघातान्न बाध्याभाव इति शेषः। बाध्यं नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा प्रमाणस्य बाध्यस्य सत्त्वान्न बाध्या

सर्वं नास्तीत्येतद्व्याहन्यते, अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः ?—अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ? ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥३१॥

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्ति अथ चाभिमानो भवति एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुनः जागरितान्ते विषयोपलब्धिवत्, इत्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्वभावादसिद्धिः स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्यत्रापि हेत्वभावः प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोपलम्भादप्रतिषेधः । यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न सन्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते, उपलम्भात् सन्तीति, विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम् उपलम्भाभावे सत्यनुपलम्भादभावः सिध्यति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य सामर्थ्य

भाव अथ नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तन्निराकारत्वम् किञ्च घटाऽऽदौ यदि प्रमाणमस्ति तदा तत एव बाह्यार्थसाक्षि यथाप्रमाणं सदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाऽऽकारत्वं मन्यसे ? ज्ञानस्यैवानुत्पत्तेरिति ॥ ३ ॥

ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः परन्तु विज्ञानानि तत्तदाकाराणि वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदैन्द्रजालिकप्रतीतवच्चाऽऽविर्भवन्तीत्याशयेन प्रवृत्त सूत्राभ्याम् ।—स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

समाधत्ते ।—बाह्याभावसाधकाभावाद् हेत्वभावात् प्रमाणाभावात् अथवा—हेतौ चक्षुरादिसम्प्रयुक्ते घटोऽयमित्यादिज्ञानानामसिद्धिरित्यर्थः, न च वासनावशात्

मस्ति, यथा प्रदीपस्याभावाद्रूपस्यादर्शनमिति, तत्र भावे नाभाव समर्थ्यत इति । * स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम ।* स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्य ; कश्चित् स्वप्नो भयोपसंहित कश्चित् प्रमोदोपसंहित कश्चि दुभयाविपरीत कदाचित स्वप्नमेव न पश्यतीति निमित्तवतस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्ति ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमान ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धो विषय । यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्ध विषयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते तथा स्वप्ने विषय ग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन, य सुप्त स्वप्नं पश्यति, स एव जाग्रत् स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते—इदमद्राक्षमिति, तत्र जाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात् स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसाय, सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो बुद्धिवृत्ति, तद्वशादयं व्यव साय —स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति, * उभयाविशेषे तु साधनाऽऽनर्थक्यम ।* यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेष, तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं, तदाश्रयप्रत्याख्या- नात, अतस्मिंस्तदिति च व्यवसाय प्रधानाऽऽश्रय अप्रधान

स्यादिति वाच्य वासनाया अतिरिक्तत्वे बाह्यापलापप्रसङ्गात, वासनाया सन्तन्यमान तया चाक्षुषादेरपि सन्तानाऽऽपत्तिरिति दिक ॥ ३३ ॥

ननु सविषया अहेतुका अपि स्वाप्नप्रत्यया इव भावनाप्रत्यया इव परेऽपि प्रत्यया भवेयुरित्यत आह ।—पूर्वोपलब्धविषय इति सूत्र । सङ्कल्प उपनीतमानम् यथा स्मृत्यादि पूर्वोपलब्धविषयकं तथा स्वाप्नप्रत्ययोऽपीति न निर्विषयक । न च स्वप्ने स्वमपि स्वादति शिरश्छिन्नमपि पश्यति न चेदं पूर्वोपलब्धमिति वाच्यं स्वस्य स्वादनस्य च शिरश्छिन्नस्य च पूर्वोपलब्धत्वात् संसर्गमानस्य च भ्रान्तत्वात्, न चाऽहेतुकत्वं स्मृत्यादिदृष्टान्तेन, संस्कारस्य स्मृतौ स्मृतेश्च [illegible]

स्थाणौ पुरुष इति व्यवसाय न प्रधानाऽऽश्रय , न खलु पुरुषे ऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाऽऽश्रयो भवितुमर्हति ॥ ३४ ॥

एवञ्च सति —

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरतस्मिंस्तादिति ज्ञानम स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानम तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्तते नार्थ स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षण, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्ति तया स्वप्नविषयाभिमानो निवर्त्तते, नार्थो विषयसामान्यलक्षण , तथा मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकानामपि या बुद्धयोऽतस्मिंस्तदिति व्यवसाया तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात नार्थप्रतिषेध इति। उपादानवच्च मायाऽऽदिषु मिथ्याज्ञानम। * प्रज्ञापनीयस्वरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याऽध्यवसायं करोति सा माया नीहारप्रभृतीनां नगरस्वरूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्य्यये तदभावात्, सूर्य्यमरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति, सामान्यग्रहणात अन्तिकस्थस्य, विपर्य्यये तदभावात् , क्वचित् कदाचित् कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम्। दृष्टञ्च

बुद्धौ च वस्तुत्वस्याभिमतत्वात् तत्र भ्रमे दोष कालावशेषोऽदृष्टविशेषोवाधो वत्यन्यदतत ॥ ३४ ॥

ननु भ्रमस्यापि सविषयकत्वे तत्प्रतिरोध. कथं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह ।—मिथ्योपलब्धेः मायागन्धर्वनगराऽऽदिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानादनारोपितवस्तुप्रत्ययात्, विनाश

बुद्धिरिति मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्वनगर-मृगतृष्णिकासु सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्नविषये, तदेतत् सर्वस्याभावे निरुपाऽऽख्यताया निरात्मकत्वे नोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैव निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेध , कस्मात्?—निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च। उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तम् मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, तस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ॥ ३६ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥३७॥

तत्त्व स्थाणुरिति प्रधान पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपाद्भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते, सामान्यग्रहणात् एव पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत इति , न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेश , सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात्। यस्य तु निरात्मकं निरुपाऽऽख्यं सर्वं तस्य समावेशः प्रसज्यते

प्रतिरोधा भ्रमत्वज्ञानं वा। एवं स्वप्नप्रत्ययस्याप्युपघातसुखावभ्रमस्य तत्त्वज्ञानेनाप्रतिरोधेऽपि भ्रमत्वज्ञानं भवत्येवेति भाव ॥ ३५ ॥

माध्यमिकस्तु बाह्यासत्त्वं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन बुद्धेरप्यसत्त्वं साधयति तं प्रत्याह।—एवं बाह्यवद्बुद्धेरपि न प्रतिषेध निमित्तसद्भावोपलम्भात् सहेतुकत्वस्य प्रमितत्वात् न ह्यलीकं सहेतुकं सम्भवति अहेतुकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप। केचित्तु — भ्रमस्य सद्विषयत्वे प्रमात्वं स्यादित्यत आह बुद्धेरिति।—एवं प्रमात्वनिमित्तस्य प्रकारस्य सद्भाव सत्त्वं यत्र तथा च शुक्तिरजतयो सत्त्वेऽपि शुक्तौ रजतत्ववाग्राह्याभावात् तद्बुद्धे प्रमात्वमिति भाव इत्याहु। अत्र चोपलम्भपदमनति प्रयोजनकम् ॥ ३६ ॥

न वा मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्य सम्भावविषयकत्वं सद्विषयकत्वाभावो वा सम्भवतीत्याह।—तत्त्वं धर्मिस्वरूपप्रधानम् आरोप्यम् तथा च भ्रमे धर्म्यंशे प्रमात्वमारोप्य रजतत्वांऽशे च भ्रमत्वमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भाव। केचित्तु —

गन्धाऽऽदौ च प्रमेये गन्धाऽऽदिबुद्धयो मिथ्याऽभिमता, तत्त्व-प्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति, तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति ॥ ३७ ॥

दोषानिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः' इत्युक्तमिति। अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ?—

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्य्यमाणस्याऽऽत्मना संयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते ॥ ३८ ॥

यदुक्तम्—सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते" इत्येतत्—

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेरेतदयुक्तम्, कस्मात् ?—अर्थ-विशेषप्राबल्यात् । अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा,

प्रमात्वाप्रमात्वयोर्विरोधात् कथं समावेश इत्यत आह तत्त्वेति।—तथा च विषयभेदान्न विरोध इति भाव इत्याहुः ॥ ३७ ॥

समाप्तं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ।

ननु शास्त्रे धीनं तत्त्वज्ञानं बाधकम् अतस्तन्नाशि मिथ्याज्ञानं स्यादेव न हि तादृशं किञ्चिदेव स्यात् दृढभूमिकवासनामिथ्याज्ञानसमुन्मूलनक्षमम् अतस्तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणमारभते तत्त्वज्ञानविवृद्धिस्तत्त्वज्ञानवासना ततश्चाऽऽत्यन्तिको मिथ्याज्ञाननाशः । तत्र तत्त्वज्ञानविवृद्धौ हेतुमाह।—समाधि चित्तस्याभिमतविषयनिष्ठत्वं तस्य विशेषः प्रकर्षो विषयान्तरानभिष्वङ्गलक्षणः तस्याभ्यासात् पौनःपुन्यात् तत्त्वज्ञानविवृद्धिः तदेव च निदिध्यासनमामनन्ति। तत्त्वज्ञानविवृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनानिरोधः तथा च योगसूत्रे — तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी (यो० सू० स० १ ० ५० सू०)। प्रतिबन्धः कार्याक्षमतासम्पादनं विनाशो वा ॥ ३८ ॥

यथा स्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यत ॥ ३९ ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्त्तन्ते तस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति ॥ ४० ॥

अस्त्वेतत् समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकञ्च, सति त्वेतस्मिन्,—

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेकफलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यं निष्फले हि अभ्यासे नाभ्यासमाद्रियेरन् (प) दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् ॥ ४१ ॥

ननु रागाऽऽदीनां प्रतिबन्धात् समाधिरेव नोदेतीत्याक्षिपति सूत्राभ्याम्।—अर्थविशेषस्य तनयवनिताऽऽदिरागस्य प्राबल्याच्चिरकालानुबन्धात् तदनुसन्धानमेव जनाययात् तत्प्रभावः स्यात् घनगर्जिताऽऽदिज्ञानेन प्रतिबन्ध एव क्षुत्पिपासाऽऽदिभिः प्रतिकूलज्ञानोपशमाय प्रयतेत ॥ ३९ ॥ ४० ॥

परिहरति।—जन्मान्तरकृतसमाधिजन्यसंस्कारवशात् समाधिसिद्धिरित्यर्थः अत एव चानेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि सङ्गच्छते वयन्तु—पूर्वकृतस्य प्रथमतः कृतस्येश्वराऽऽराधनस्य फलं धर्मविशेषः तत्सम्बन्धादित्यर्थः तथा च योगसूत्रे— समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्" (यो सू सा पा ४५ सू)। सूत्रान्तरञ्च तत्रैव— ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च (यो सू स पा २९ सू)। तत ईश्वरप्रणिधानात् विषयप्रातिकूल्येन चित्तावस्थानं प्रत्यङ्गाभावश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(प) "नाभ्यासमाद्रियेरन् इति पाठान्तरम्।

प्रत्यनीकपरिहारार्थश्च,—

अरण्यगुहापुलिनाऽऽदिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥४२॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽप्यनुवर्त्तते प्रचयकाष्ठा गते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टश्च समाधिनाऽर्थविशेषप्राबल्याभिभवः, नाहमेतदश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषम् अन्यत्र मे मनोऽभूत् इत्याह लौकिक इति ॥ ४२ ॥

यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते,—

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्धय उत्पद्येरन्निति ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

कर्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाऽऽश्रये निमित्तभावादवश्यम्भावी बुद्धीनामुत्पादः, न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽर्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति, तस्येन्द्रियेण संयोगाद् बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ॥ ४४ ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताऽऽश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावादभावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तम्—“अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः” इति, तदयुक्तम्, तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः। यस्मात् सर्व-

---

योगाभ्यासस्थानमुपदिशति।—तत्र स्थिरचित्तता स्यादिति भावः। इदं न सूत्रं भाष्यमिति केचित ॥ ४२ ॥

तदेव शङ्कते।—एवं प्रसङ्गः अर्थविशेषप्राबल्यादवश्यावभासप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

समाधत्ते।—निष्पन्नस्य शरीराऽऽदेः, अवश्यम्भावित्वात् कारणत्वात्, ज्ञानाऽऽदिष्विति शेषः ॥ ४४ ॥

दुःखबीजं सर्वदुःखाऽऽयतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गः न निर्बीजं निरायतनञ्च दुःखमुत्पद्यत इति ॥ ४५ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः, यम

ननु किमेतावता? इत्यत आह।—तस्य शरीराऽऽदेः अभावे तदारम्भकधर्माधर्मविरहादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु समाधिमात्रादेव निष्पन्नोऽपवर्गः स्यात्?—साधनान्तरं वाऽपेक्षणीयम् अत आह तदर्थमिति।—समाधिसाधनान्याह।—तदर्थमपवर्गार्थमिति भाष्याऽऽदौ तदर्थं समाध्यर्थमिति वा। यमानाह योगसूत्रम्— अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः (यो सू सा पा ३० सू)। नियमानाह—"शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः (यो सू सा पा ३२ सू)। स्वाध्यायः स्वाभिमतमन्त्रजपः। निषिद्धानाचरणतत्तदाश्रमविहिताचरणे यमनियमौ इत्यन्ये। आत्मसंस्कारः आत्मनोऽपवर्गाधिगमक्षमता। ननु यमनियमावेव साधने उताहो अन्यदपि? इत्यत आह योगादिति।—अध्यात्मविधिः आत्मसाक्षात्कारविधायकं वाक्यम्—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" (बृह उप ४ अध्या ५ ब्राह्म ६ मन्त्र) "आत्मानं चेद्विजानीयात्" (बृह उप ४ अध्या ४ ब्राह्म १२ मन्त्र) इत्यादि। योगादिति प्रतिपाद्यत्वे पञ्चम्यर्थः तथा च योगशास्त्रोक्ताऽऽत्मतत्त्वाधिगमसाधनैश्चाऽऽत्मसंस्कारः कर्त्तव्य इत्यर्थः तथा च योगसूत्रं— योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः (यो सू सा पा २८ सू०) तदर्थश्च— योगाङ्गानां यमनियमाऽऽदीनाम् अनुष्ठानादशुद्धेरविद्याऽऽदिरूपायाः क्षये सति ज्ञानस्य दीप्तिः प्रकर्षः स च विवेकख्यातिपर्यन्तो भवति सा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः साक्षात्कारः। अस्मन्मते तु—देहाऽऽदिभिन्नाऽऽत्मसाक्षात्कारः स च नेत्रनिमीलनादिना प्रतिबन्धादिदूराऽऽत्मनीमनश्चक्षुरादियोग्यत्वाच्च, भवति चासौ योगसाधनात् योगाङ्गानि तत्राङ्गानि— "यमनियमाऽऽसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" इति (यो सू सा पा २९ सू) आसनं पद्माऽऽसनाऽऽदि कुशाऽऽसनाऽऽदि च "चैलाजिनकुशोत्तरम्" (गी० ६ अध्या० ११ श्लो०) इति भगवद्वचनात्।

समानमाश्रमिणां धर्मसाधनं, नियमस्तु विशिष्टम्। आत्मसंस्कारः पुनरधर्महानं धर्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः स पुनस्तपः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा इति। इन्द्रियविषयेषु प्रसङ्ख्यानाभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थ, उपायस्तु योगाऽऽचारविधानमिति ॥ ४६ ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

तदर्थमिति। प्रकृतं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रं तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाऽध्ययनश्रवणचिन्तनानि तद्विद्यैश्च सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थम्। परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थबोधोऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति। समया वादः संवादः ॥ ४७ ॥

प्राणायाममाह योगसूत्रम् —"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" (यो सू सा पा ४९ सू)। तस्मिन् आसनस्थैर्ये प्राणवायोरन्तर्बहिःप्रवेशरूपक्रियाविरामात् श्वासप्रश्वासेत्यपदेशः। बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो विमुख्यतयावस्थानं प्रत्याहारः। धारणामाह योगसूत्रम् — "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" (यो सू वि पा १ सू)। देशः नाभिचक्रादिः, चित्तस्य बन्धः विषयान्तरविमुख्यतयावस्थानम्। ध्यानमाह — "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" (यो सू वि पा २ सू०)। धारणैव धारावाहिनी ध्यानमित्यर्थः। समाधिमाह — "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" (यो सू वि पा ३ सू)। ध्येयस्य धर्मो ज्ञानस्वरूपत्वाद् यदि ध्यानं न भासते तदा समाधिरित्यर्थः। सूत्रान्तरम् — "त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः" (यो सू वि पा ७ सू) चरमत्रयं साक्षादुपकारकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ननु किमान्वीक्षिक्या? इत्यत आह।—तदर्थमित्यनुवर्तते। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं प्रकृतं तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे तदभ्यासो दृढतरसंस्कारः तद्विद्यैः सहाध्येतृभिः संवादः स्वानुभवदार्ढ्याय न हि योगाङ्गज्ञानाय तत्रापि चलनं न प्रकृतशास्त्रस्य फलम् अन्यत्स्वरूपेव प्रवण्यात ॥ ४७ ॥

'तद्विद्यैश्च सह संवाद" इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते,—

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति ॥ ४८ ॥

यदि च मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति —

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमभ्युपेयादिति अनुवर्त्तते। परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेदिति ॥ ४९ ॥

अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्त्तन्ते तत्र,—

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाऽऽवरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति। विद्यानिर्वेदाऽऽदिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य ताभ्यां

संवादप्रकारं दर्शयन्नाह।—तं तादृशं सब्रह्मचारी सहाध्यायी विशिष्टः प्रकृष्टज्ञानवान् श्रेयोऽर्थी मुमुक्षुः विशिष्टः पूर्वोक्ताभिन्न इत्यर्थ इति केचित्। विजिगीषुव्यावृत्त्यर्थं अनसूयिभिरिति ॥ ४८ ॥

संवादप्रकारमाह।—वाशब्दो नियमार्थः। अर्थित्वे तत्त्वबुभुत्सायां सत्यां प्रयोजनार्थं तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिपक्षहीनं प्रतिकूलपक्षहीनं यथा स्यात् तथाऽभ्युपेयात् तथा च भाष्यम् — स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेत् इति तत्त्वानभिज्ञतया न पक्षपात इति भावः ॥ ४९ ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम्।

तद्विद्यैः सह संवाद इत्युक्तं तथैवाज्ञैः सह संवादो न कर्त्तव्य इति भ्रमो मा भूदिति तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणमारभते।—तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वनिर्णयस्य संरक्षण

विगृह्य कथनम , विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति, तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति ॥ ५० ॥

ताभ्या विगृह्य कथनम् ॥ ५० ॥ क ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम।

समाप्तश्चाय चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

परोक्तदूषणाऽस्कन्दनेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनं तदर्थं जल्पवितण्डे पूर्वमुक्ते इति शेष ॥ ५ ॥

ननु ताभ्यां किं कार्यम् ? इत्यत आह।—अयमर्थ —वयीवाद्य तद्दर्शनाभ्यासा द्विहितकुशानरपरवा यदि स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्याम् सावधारण चेतन। वध्यन्त पातिनामापि तु वादजल्पवितण्डाभिर्यथेच्छं कथादिति भाव। वस्तुतस्तु मुमुक्षोन तादृश सह संवाद वीतरागत्वात् न हि शास्त्रपरिपालनमपि तदुद्देश्य न वा तदपेक्षयैव शास्त्रं गच्छति किन्तु शास्त्रमभ्यस्यतीति तत्त्वामात। इति वृत्तिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ ५ ॥ क ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मज श्रीविश्वनाथसिद्धान्तपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तम् तद्विस्तरेण विभज्यते। ता खल्विमा जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्य-प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्ग-प्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-प्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धि--नित्यानित्यकार्य्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः

नत्वा शङ्करचरणं शरणं दीनस्य दुर्गमे तरणम्।
सम्प्रति निरूपयामः पञ्चममध्यायमातनवमम् ॥

अथ जातिनिग्रहस्थानयोरुद्दिष्टयोर्लक्षितयोर्बहुत्वं तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् इत्यनेन सूचितं तत्तयोस्तयोर्जात्यादिनिग्रहस्थानयोर्विभागः परीक्षायाम् अनवसरे सम्प्रत्यवसरे प्रपञ्चनीयम् तत्र जातिपरीक्षासहितजातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणमध्यायार्थः। जातिपरीक्षासहितजातिविशेषलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः सप्तदश चात्र प्रकरणानि तत्राऽऽदौ सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते।

अत्र च साधर्म्याऽऽदीनां कार्य्यान्तानां द्वन्द्वे ते समा इत्यर्थात् साधर्म्यसमादयश्चतुर्विंशतिर्जातय इत्यर्थः अत्र च जातिविशेष्यत्वात् स्त्रीलिङ्गः समाशब्दः मन्यन्ते भाष्यवार्त्तिकाऽऽदौ समशब्दः अग्रिमसूत्रेषु तु समशब्दो नियतः एव तत्र जातिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्वयः तथाऽपि प्रतिषेधो विशेष्य इति भाष्याऽऽदयः। यत्तु — तद्विकल्पात्" इति सूत्रस्थविकल्पस्यैव विशेष्यत्वम् विविधः कल्पः प्रकारो विकल्पः तथा चैते साधर्म्यसमाऽऽदयो जातिविकल्पाः एवमग्रिमसूत्रेष्वपि। इत्यत्र जातिविशेष्यत्वे साधर्म्यसमेत्यपीति भ्रमः। "समीकरणार्थ प्रयोगः समः" इति वार्त्तिकम्।

साधर्म्यसम अविशेष तत्र तत्रोदाहरिष्याम । एव वैधर्म्य समप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्या ॥ १ ॥

लक्षणन्तु —

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्ते साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्ते साधर्म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाण स्थापनाहेतुत साधर्म्यसम प्रतिषेध । निदर्शनम —क्रियावानात्मा, द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात द्रव्य लोष्ट क्रियाहेतुगुणयुक्त क्रियावान तथा चाऽऽत्मा तस्मात क्रियावानिति । एवमुपसंहृत पर साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठत निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात विभु चाऽऽकाश निष्क्रियञ्च तथा चाऽऽत्मा तस्मान्निष्क्रिय इति । न चास्ति विशेषहेतु क्रियावत्साधर्म्यात क्रियावता भवितव्य, न पुनर क्रियसाधर्म्यात निष्क्रियेण इति विशेषहेत्वभावात साधर्म्यसम

यद्यपि ग्रतावता समीकरण तथाऽपि समीकरणाद्दृश्यकत्वमस्येव अथवा साधर्म्यमेव सम एव स साधर्म्यसम एकत्र व्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्य सममवति भाव ॥ १ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति ।—उपसंहारे साध्यस्योपसंहरणे वादिना कृते तद्धर्मस्य साध्यरूपधर्मस्य यो विपर्ययो व्यतिरेक तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्या केवलाभ्या व्याप्तिनिरपेक्षाभ्या यदुपपादन तत्तो इतो साधर्म्यवैधर्म्यसमावुच्यते तदयमर्थ — वादिना अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावाऽऽपादने साधर्म्यसमा वैधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावाऽऽपादने वैधर्म्यसमा तत्र साधर्म्यसमा यथा —शब्दोऽनित्य कृतकत्वाद्घटवत व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते तत्रैवम यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्याऽऽकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्य स्यात् नित्याऽऽकाश साधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्य स्यात् विशेषो वा वक्तव्य । वैधर्म्यसमा यथा —शब्दोऽनित्य कृतकत्वाद्घटवत आकाशवद्वा इति स्थापनायाम् अनित्यघटवैधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्य स्यात् विशेषो वा वक्तव्य इति । अत्र साधर्म्यत्वमात्रं वैधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतौपयिक

प्रतिषेधो भवति। अथ वैधर्म्यसम,—क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्ट परिच्छिन्नो दृष्ट न च तथाऽऽत्मा, तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावानिति, न चास्ति विशेषहेतु, क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्य, न पुन क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेण, इति विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसम। वैधर्म्येण चोपसंहार निष्क्रिय आत्मा, विभुत्वात, क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्टम्, यथा लोष्ट न च तथाऽऽत्मा, तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम, निष्क्रियं द्रव्यमाकाश क्रियाहेतुगुणरहित दृष्ट, न तथाऽऽत्मा तस्मान्न निष्क्रिय इति, न चास्ति विशेषहेतु क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्य न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसम। क्रियावान लोष्ट क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्ट, तथा चाऽऽत्मा तस्मात् क्रियावानिति न चास्ति विशेष हेतु, क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रिय न पुन क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसम ॥ २ ॥

अनयोरुत्तरम —

गोत्वाद्गोसिद्धिवत तत्सिद्धि ॥ ३ ॥

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते, गोसाधर्म्यात् गोत्वाज्जातिविशेषाद्गो सिध्यति न तु सास्नाऽऽदिसम्बन्धात (फ) अश्वाऽऽदिवैधर्म्याद्गोत्वादेव गौ सिध्यति, न गुणादिभेदात्,

सिद्धमिमानात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभास चमे। "अनकान्तिकदेशनाभासा इति वाचक त्वनकान्तिकपद योगात् सत्प्रतिपक्षपरम् एकान्तत साध्य सिद्धत्वाभावात ॥ २ ॥

अनयोरसदुत्तरत्व बीजमाह।—गोत्वात् गोसिद्धिर्गोत्वव्यवहार इति सम्प्रदाय। वयन्तु —गोत्वाद्गवेतरासमवेतत्वे सति गोसमवेतत्वात्सास्नादेत एतेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वे शालित गोर्गोत्वस्य तादात्म्येन गोत्व वा सिद्धयथा, तथैव कृतकत्वादपि व्याप्त

(फ) अवान्तरगुणसावयवा बहुव्रीहि।

तच्चैतत् कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे, प्रमाणानामभिसम्बन्धा-च्चैकार्थकारित्वं समानं वाक्ये इति, हेत्वाभासाऽऽश्रया खल्वियम् अव्यवस्थेति ॥ ३ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्-कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

दृष्टान्तधर्मं साध्ये समासञ्जयत उत्कर्षसमः। यदि क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानेवाऽऽत्मा, लोष्टवदेव स्पर्श-

पक्षधर्मतासाहित्यादनैकान्तिकत्वसिद्धेः न तु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितात् साधर्म्यमात्रात् तथा सति अदूषकसाधर्म्यात् प्रमेयत्वादितस्त्वद्वचनमप्यदूषकं स्यादित्ययं विशेषः ॥ ३ ॥

इति सप्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम्।

क्रमप्राप्तं जातिषट्कं निरूपयति।—उत्कर्षेण समः उत्कर्षसमः एवमपकर्षसमोऽपि। वर्ण्यावर्ण्यसाध्येति भावप्रधानो निर्देशः वर्ण्यत्वाऽऽदिना समो वर्ण्यसमाऽऽदिः। अविद्यमानधर्माऽऽरोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापकर्षोऽपकर्षः वर्ण्यत्वं वर्णनीयत्वं तच्च सन्दिग्धसाध्यकत्वाऽऽदि तदभावोऽवर्ण्यत्वं विकल्पो वैविध्यं साध्यत्वं पक्षावयवसाधनीयत्वम् साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चानामुत्थानबीजम् उभयसाध्यत्वादिति षष्ठस्य। तदयमर्थः —साध्यतेऽनेनेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयोरित्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः धर्मविकल्पो धर्मस्य [illegible] तत्र क्वचित्सत्त्वं क्वचिदसत्त्वम् प्रकृते साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्सत्त्वाद् याऽविद्यमानधर्माऽऽरोपः स उत्कर्षसमः व्याप्तिमपुरस्कृत्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् साध्यसाधनान्यतरेणाविद्यमानधर्मप्रसञ्जनम् उत्कर्षसम इति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वेन कृतकत्वं घटे रूपसहचरितम् अतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा च विवक्षितविपरीतसाधनाविशेषावकाशो हेतुः तद्दूषणाभासोऽयम्। एवं श्रावणशब्दसाधर्म्यात् कृतकत्वाद् घटोऽपि श्रावणः स्यादविशेषात् वस्तुतस्तु घटे श्रावणत्वाऽऽपादनेऽप्यन्तरम् अत उक्तलक्षणे दृष्टान्तपदं साध्यपदञ्च न देयम्। अपकर्षसमायान्तु धर्मविकल्पः धर्मस्य सहचरितधर्मस्य विकल्पोऽसत्त्वं ततः अपकर्षः साध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसञ्जनम् तथा च पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् व्याप्तिमपुरस्कृत्य सहचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसञ्जनमपकर्षसमा, यथा शब्दोऽनित्य

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेत्?—अप्राप्य वा? न तावत् प्राप्य प्राप्त्यामविशिष्टत्वादसाधकः, द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा? अप्राप्य साधकं न भवति नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः, अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः ॥ ७ ॥

अनयोरुत्तरम् —

घटाऽऽदिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य

क्रमप्राप्तौ प्राप्त्यप्राप्तिसमौ लक्षयति।—हेतोरिति साधकत्वमिति शेषः। प्राप्तिपक्षे दोषमाह प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादिति।—द्वयोरपि प्राप्तत्वाविशेषात् किं कस्य साधकम् अप्राप्तिपक्षे दोषमाह अप्राप्त्येति।—अप्राप्तस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् साधकत्वञ्चात्र कारकज्ञापकसाधारणम् एवञ्च कारकज्ञापकलक्षणं साधनं कार्यज्ञाप्यलक्षणेन साध्येन सम्बद्धं सत्साधकं चेत् तदा सत्त्वाविशेषान्न कार्यकारणभावः तत्सम्बन्धस्य प्रागेव ज्ञातत्वान्न ज्ञाप्यज्ञापकभावः प्राप्तयोर्न जन्यजनकभावः। प्राप्तत्वेन लक्षणादेकयोरेवाभेदादित्याशय इत्यन्ये तथा च प्राप्त्याऽविशेषादनिष्टाऽऽपादनेन प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमा। यदि चाप्राप्य लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति साध्याभावबुद्धिमेव किं तन्न जनयेत्? अप्राप्तत्वाविशेषात् तथा चाप्राप्त्या साधकत्वेऽनिष्टाऽऽपादनमप्राप्तिसमा। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासौ चैतौ ॥ ७ ॥

अनयोरुत्तरत्वे बीजमाह।—दण्डादितो घटाऽऽदिनिष्पत्तिदर्शनात् सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धत्वात् अभिचारात् श्येनादेः शत्रुपीडने च व्यभिचारान्न त्वदुक्तः प्रतिषेधः सम्भवति, न हि कारणं दण्डाऽऽदि प्राप्यैव घटाऽऽदिना सम्बद्धम् अपितु मृदादिना

रुद घटाऽऽदिकार्थं निष्पादयन्ति, अभिचाराच्च पीडन करोति इष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥ ८ ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः। क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट इति हेतुनापदिश्यते, न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति। प्रति दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः। क्रियावानात्मा, क्रिया हेतुगुणयोगात् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते, क्रिया हेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति। कः पुनराकाशस्य क्रिया हेतुगुणः? वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्पतिसंयोग वदिति ॥ ९ ॥

अथवाऽऽरिः वध्यदृश्यतया पीडां जनयति अन्यथा शाकवदासङ्गकार्यकारणभाव दृष्टं त्वं को हेतुरथ्यसाधक स्यादिति। ८॥

इति प्राप्त्यप्राप्तिसमजातिद्वयप्रकरणम्।

क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ जाती लक्षयति।—दृष्टान्तस्य कारणा प्रम चानपदेशेऽन्यधानम् अभिधानस्थानातिप्रयोजनकम् तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्व प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमथ यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथाऽपि दृष्टान्त प्रमाण वाच्य तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यम् तदुक्तमाचार्यः —

अनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसम इति। एतस्मात् हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वमत तु हेत्वनवस्थाऽऽदिकं वक्ष्यमाणाऽऽकृतिगणत्वान्मताकाति विशेष। अनवस्थादेशनाभासो चयम्। प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रतिदृष्टान्तसम एतत्र सावधारणम्, तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रवचनं व्याप्तिमपुरस्कृत्य प्रत्यवस्थानमथ तेन साधर्म्यधर्माव्यवच्छेद। यान् घटदृष्टान्तवचनमानित्य शब्द तदाऽऽकाशदृष्टान्तवन्न नित्य एव स्यात् नित्य किं न स्यादिति बाध प्रतिरोधो वाऽऽपादनीय हेतुरनङ्गी दृष्टान्तमात्रबलादेव साध्य सिद्धिरत्यभिमान। बाधप्रतिरोधान्यतरदेशनाभासो चयम् ॥ ९ ॥

अनयोरुत्तरम् —

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति, अथ के प्रदीपमुपाददते ?— किमर्थं वा ?—इति, दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते ? अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यत इति ?—अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति । अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं दृश्यते ? यदि प्रज्ञापनार्थं प्रज्ञातो दृष्टान्तः स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्प्रज्ञानार्थं कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् ॥ १० ॥

अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम्,—

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते —अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्तः साधकः, न दृष्टान्त इति, एवं प्रति

प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह —दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताऽद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा अन्यथा घटाऽऽदिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्यक्षायाप्यनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्यते लघ्वर्थ साधनमपि व्याहन्येत ॥ १० ॥

प्रतिदृष्टान्तसमे प्रत्युत्तरमाह ।—भवतायमुत्तरक्रमः —प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते ?—मदीयदृष्टान्तबाधार्थं सत्प्रतिपक्षत्वार्थं वा ? नाऽऽद्यः यतः प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे स्वार्थसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः नासाधकः, तथा च तुल्यबलत्वान्न बाधः न वा द्वितीयोऽपि यतः प्रतिदृष्टान्तस्य स्वार्थसाधकत्वे उच्यमाने नाहेतुः दृष्टान्तः मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुकत्वादसाधकश्च । वस्तुतो हेतुं विना दृष्टान्त

दृष्टान्तहेतुत्वे नाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते, स च कथमहेतुर्न स्यात्? यदप्रतिषिद्धं साधकं स्यादिति ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥१२॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते अपर आह—प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणं नास्ति, तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं, नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अस्योत्तरम्—

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

तथाभावादुत्पन्नस्येति उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति

साधकं न सत्प्रतिपक्षसम्भावना तदभावस्याप्यवधारणाभावात् इत्युपादि ; स स्वरूपमज्ञातं भवेदिति ॥ ११ ॥

इति प्रसङ्गसमप्रतिदृष्टान्तसमप्रकरणम्।

क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसमं लक्षयति।—प्रागुत्पत्तेरिति साधनाङ्गस्येति शेषः। कारणाभावात् हेत्वभावात् तथा च साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामुत्पत्तेः प्राक् हेत्वभाव इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः यथा घटो रूपवान् गन्धात् पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेर्गन्धोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धः पटे च गन्धोत्पत्तेः पूर्वं हेत्वभावेन दृष्टान्तासिद्धिः एवम् आद्यक्षणे रूपाभावाद्बाधश्च अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य तत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्वं हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्येदं लक्षणत्वात् जातित्वे सतीति च विशेषणीयम् तेनोत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यत्र बाधेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्तिः। असिद्ध्याद्युद्देशनाभासो चेयम् ॥ १२ ॥

अस्योत्तरमाह।—उत्पन्नस्य तथाभावात् घटाद्याः कत्वात् तत्र कारणस्य हेतोः उपपत्तेः सत्त्वात् कथं कारणप्रतिषेधः? अयमाशयः—पक्षे हेत्वभावोऽसिद्धिः न त्वनुत्पन्ने हेत्वभावः सम्भवति बाधकारणाभावात् न हि हेत्वभावमात्रमसिद्धिः त्वदीयहेतोरपि क्वचिदभावसत्त्वात्, एतेन दृष्टान्तासिद्धिर्व्याख्याता, यदा कदाचिद्धेतु

प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावात्, शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यकारणमुपपद्यते, कारणानुपपत्तेरयुक्तोऽयं दोषः, प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति ॥ १३ ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवत् इत्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वम् अस्ति च घटेनानित्येन, अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति ॥ १४ ॥

अस्योत्तरम् —

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशया(ये)ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुष

सत्त्वेनैव दृष्टान्तत्वोपपत्तेः एवं कृत्वा नि यदा कार्यानित्यत्व सत्त्वान्नैव ... भावः न तु सार्वत्रिको तदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

इत्यनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं संशयसमं लक्षयति ।—नित्यानित्यसाधर्म्यादिना संशयकारणोपन्यासेन समानधर्मदर्शनाऽऽदौ या काचित् संशयकारणबलात् संशयेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः साधकं तु उदाहरणपरम् । तथा हि शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवदित्युक्ते सामान्ये गोत्वाऽऽदौ दृष्टान्ते घटे ऐन्द्रियकत्वं तुल्यम् यथा कार्यत्वाद्विनाशकादनित्यत्वं निर्णीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं सन्दिह्यताम् एवं शब्दत्वाऽऽद्यसाधर्म्यदर्शनादपि संशयो बोध्यः तथा च हेतुज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काऽऽधानद्वारा साध्यसंशयात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासोऽयम् ॥ १४ ॥

अस्योत्तरम् ।—साधर्म्यात् सामान्यदर्शनात् संशये आपाद्यमानेऽपि न संशयः,

साधर्म्यात संशयोऽवकाश लभते एव वैधर्म्याद्विशेषात प्रयत्ना नन्तरीयकत्वादवधार्य्यमाणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्य साधर्म्यात् संशयोऽवकाश न लभते, यदि वै लभेत तत स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्त संशय स्यात् गृह्यमाणे च विशेषे नित्यसाधर्म्य संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतु-र्भवति ॥ १५ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धे प्रकरणसम ॥१६॥

उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात पक्षप्रतिपक्षयो प्रवृत्ति प्रक्रिया, अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्येक पक्ष प्रवर्त्तयति, द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् प्रतिपक्ष प्रवर्त्तयति, नित्य शब्द श्रावणत्वात शब्दत्ववत् इति। एवञ्च सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानो न प्रकरणमतिवर्त्तते, प्रकरणानतिवृत्ते निर्णयानतिवर्त्तनम समानञ्चैतन्नित्यसाधर्म्येणोच्यमाने हेतौ, तदिद प्रकरण

वैधर्म्याद्विशेषदर्शनात यदि च साधर्म्यरूपाविशेषदर्शनेऽपि संशय तदाऽत्यन्तसंशय प्रसङ्ग संशयानुच्छेदप्रसङ्ग। न च तथाऽभ्युपगन्तु शक्यमित्याह नित्यत्वेति।— सामान्यस्य समानधर्मदर्शनस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात, तथा सति त्वन्नीतहेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधक स्यादिति भाव। सामान्यस्य गोत्वादे र्नित्यत्वानभ्युपगमात नित्यत्वानभ्युपगमप्रसङ्गात तत्रापि साधारणधर्मप्रमेयत्वाऽऽदिना संशय एव स्यादिति कश्चित् ॥ १५ ॥

इति संशयसमप्रकरणम्।

क्रमप्राप्त प्रकरणसम लक्षयति।—उभयसाधर्म्यात् अन्वयसहचारात् व्यतिरेक सहचाराद्वा प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रियासाधन विपरीतसाधनमिति यावत्, तत्सिद्धस्तस्य पूर्वमेव सिद्ध तथा चाधकत्वेनाऽऽरोपितप्रमाणान्तरस्य बाधेन

नतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः। समानश्चैतद्वैधर्म्येऽपि, उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति ॥ १८ ॥

अस्योत्तरम् —

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात् प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति यद्युभयसाधर्म्यं, तत्रैकतरः प्रतिपक्ष इति एवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधः, यतः प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति, तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणावसानात् तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति ॥ १७ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

हेतुः साधनम् तत् साध्यात् पूर्वं पश्चात् सह वा भवेत् ?

प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् त्वया नतदेव श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात्। बाधदृशनाभासो चायम् ॥ १६ ॥

भवोत्तरमाह।—प्रतिपक्षोऽपरो साध्यसाधकत्वेनाभिमतोऽश्रावणत्वाऽऽन्त प्रकरणोऽपि हारा मदोयसाध्यस्य य प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुतः —प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षापेक्षया प्रतिपक्षस्य मन्ोपपक्षस्य उपपत्तेः साधनात्। अयमाशयः —श्रावणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनं त्वया बाधं उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात् ॥ १७ ॥

इति प्रकरणसमप्रकरणम्।

कालातीतमहेतुसमं लक्षयति।—त्रैकाल्यं कार्यकालतत्पूर्वापरकालाः तेन हेतोरसिद्धेः हेतुत्वासिद्धेः अयमर्थः —दण्डोऽयं क घटोऽयं पूर्वसत्तया कारणम् तदाश्रौ घटाऽसदभावात् कस्य कारणं स्यात् ? अत एव न घटाद्युत्तरकालवर्तितयाऽपि

यदि पूर्वं साधनम् असति साध्ये कस्य साधनम्? अथ पश्चात् असति साधने कस्येदं साध्यम्? अथ युगपत् साध्यसाधने द्वयोर्विद्यमानयोः किं कस्य साधनम्? किं कस्य साध्यम्? इति हेतुना न विशिष्यते, अहेतुना साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः ॥ १८ ॥

अस्योत्तरम्—

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः, कस्मात्?—हेतुतः साध्यसिद्धेः। निर्वर्त्तनीयस्य निर्वृत्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कारणतो दृश्यते सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति। यत्तु खलूक्तम् असति साध्ये कस्य साधनम् इति?—यत्तु निर्वर्त्यते, यच्च विज्ञाप्यते तस्येति ॥ १९ ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पश्चात् युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते, प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥ २० ॥

न वा समानकालवर्त्तितया तुल्यकालवर्त्तिनोः सव्येतरविषाणयोरिवाविशेषेणासाधकत्वम् तथा च कालत्रयेऽप्यसिद्धेनाहेतुतया प्रत्यवस्थानमहेतुसमम् कारणमात्रखण्डनेन व्याप्तिग्रहेऽपि खण्डनात् तदसङ्गतेः । प्रतिकूलतर्कदेशनाभासो चायम् ॥ १८ ॥

अत्रोत्तरमाह।—त्रैकाल्यासिद्धिस्त्रैकाल्येन याऽसिद्धिरुक्ता सा न कुतः?—हेतुतः साध्यसिद्धेः तथाऽभ्युपगमात् ॥ १९ ॥

पूर्ववर्त्तितामात्रेणैव हेतुत्वसम्भवात् अन्यथा त्वदीयहेतोरपि साध्यं न सिध्येदित्याह।— हेतुफलभावखण्डने प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्यस्य परकीयहेतोर्न प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति अहेतुसमप्रकरणम् ।

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥२१॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति स्थापिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः, यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्द इति अर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति, अस्ति तु अस्य नित्येन साधर्म्यम् अस्पर्शत्वमिति ॥ २१ ॥

अस्योत्तरम् —

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वा-दनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ब्रुवतः पक्षहानेरुपपत्तिः अनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः, उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिः यदि नित्यसाधर्म्यादस्पर्शत्वादाकाशवच्च नित्यः शब्दः, अर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्य इति, न चेयं विपर्य्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः, न खलु वै

क्रमप्राप्तमर्थापत्तिसमं लक्षयति ।—अर्थापत्तिरर्थापत्त्याभासः तया अर्थापत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनाय प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः अयमाशयः—अर्थापत्तिर्हि उक्तेनानुक्तमाक्षिपति यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यतेऽन्यत् नित्यम् तथा च दृष्टान्तासिद्धिः विरोधश्च । कृतकत्वादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नम् अन्यस्मादुक्तोऽबाधो सत्प्रतिपक्षो वा । अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षान्नित्य इति च बाधः विशेषविधेः शेषनिषेधफलकत्वमित्यभिमानः । सर्वदोषदेशनाभासा चेयम् ॥ २१ ॥

अस्योत्तरम् ।—किमुक्तेन अनुक्तं यत्किञ्चिदेवार्थादापद्यते ?—उक्तोपपादकं वा ? आद्ये—त्वत्पक्षहानिरप्यापाद्यता त्वयाऽनुक्तत्वात् अन्त्ये—अस्या अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वम् ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं, तन्नास्ति न हि अनित्य इत्यस्योपपादक

घनस्य ग्राव्णः पतनमित्यर्थादापद्यते द्रवाणामधःपतनाभाव इति ॥ २२ ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते, कथम्?— सद्भावोपपत्तेः, एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यते सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः ॥ २३ ॥

अस्योत्तरम्,—

क्वचित्तद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ २४ ॥

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योप

नित्यत्वमिति न हि विपक्षविधिमात्रं प्रतिनिषेधफलकम् अपि तु क्वचित् तात्पर्यं क्वचित्; न हि नीलो घट इत्युक्ते अघटमन्यदनीलमिति क्वचित् प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

इति अर्थापत्तिसमप्रकरणम् ।

अविशेषसमं लक्षयति।—एकस्य धर्मस्य कृतकत्वाऽऽदेः शब्दे घटे चोपपत्तेः अस्मात् यदि शब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेष उच्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः कुतः?—सद्भावोपपत्तेः (1) सतः सद्भावस्य ये भावा धर्माः सत्त्वप्रमेयत्वाऽऽदयः, तेषामुपपत्तेः सत्त्वात् तथा च सर्वेषामभेदे पदार्थविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः सर्वेषामनित्यत्वे आत्मादिविलय इत्यादि। तथा च सद्भाववृत्तिधर्मेणाविशेषाऽऽपादनमविशेषसम इति फलितम्। अत्र चाविशेषसम इति प्रत्यवस्थानदेशः, सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति च पदं शेषं व्युत्पादकम्। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासो वाक्यम् ॥ २३ ॥

समाधानमाह।—तद्धर्मस्य ईशो धर्मो व्याप्यादि तस्य क्वचित् कृतकत्वाऽऽदौ

---

(1) षष्ठीसमासात् ।

पत्तेरनित्यत्वधर्मान्तरमविशेषे न एवं सर्वभावानां सद्भावोप पत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति, येनाविशेषः स्यात्, अथ मतम्, अनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र स्यात् इत्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भावोप पत्तेरिति पक्षः प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञाऽर्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति प्रतिज्ञैकदेशस्य च उदाहरणत्वमनुपपन्नम् न हि साध्यमुदाहरणं भवति, ततश्च नित्यानित्यभावादनित्यानित्यत्वानुपपत्तिः तस्मात् सद्भावोप पत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरर्थकमेतद्वाक्यमिति । सर्व भावानां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवताऽनुज्ञातं शब्द-स्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥ २४ ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दः नित्यत्व कारणमप्युपपद्यते अस्यास्पर्शत्वम् इति नित्यत्वमप्युपपद्यते, उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थान मुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उपपत्तेः सत्त्वात् क्वचित् सत्त्वाऽऽदौ चानुपपत्तेः अभावात् त्वदुक्तस्य प्रतिषेधस्याभावा ऽसम्भव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति अविशेषसमप्रकरणम् ।

उपपत्तिसमं लक्षयति ।—उभयः पक्षप्रतिपक्षौ तयोः कारणस्य प्रमाणस्य उपपत्तेः सत्त्वात् तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य युक्तिमात्रमथ परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्ष साधनम् प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमत्पक्षयोरन्यतरत्वात् त्वत्पक्षवत् । तथा च बाधः प्रतिरोधो वा तद्दूषणाभासा चेयम् ॥ २५ ॥

अस्योत्तरम्,—

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्यस्य कारणनियमः, यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते, किमत्र प्रतिषिध्यत इति? न प्रागुच्चारणात् विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिः कस्मात्?—आवरणाद्यनुपलब्धेः, यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थस्याऽऽवरणादेरनुपलब्धिः, नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनाऽऽवरणाऽऽदिनाऽनुपलब्धिः, गृह्येत चैतदस्याग्रहणकारणमुदकाऽऽदिवत् न गृह्यते, तस्मादुदकाऽऽदिविपरीतः शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ॥ २८ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

तेषामावरणाऽऽदीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते, अनुपलम्भान्ना

अत्रोत्तरमाह।—कारणान्तरात् साधनान्तरादात्माकाशादितोऽपि तस्य धर्मस्य साध्यस्य उपलब्धेस्त्वदुक्त प्रतिषेधो न सम्भवति अयमाशयः—न हि वयमेव कारणाद् वह्निमान् धूमादित्यादिक प्रयुञ्जामहे, अपि तु सन्दिग्धस्य वह्नेः सिद्ध्यर्थम् अन्यथा त्वदुक्तमसाधकतासाधनमपि न स्यात्, असाधकतासाधनान्तरस्यापि सत्त्वात् ॥ २८ ॥

इति उपलब्धिसमप्रकरणम्।

अनुपलब्धिसमं लक्षयति।—यद्यपि शेषः द्वितीयाध्याये दोषता दूषिता च तथाऽप्यनुपलब्धिसमजातिः एवम् इति तत्रानुक्तत्वज्ञापनायाऽभिधीयते तत्राय-माम —नैयायिकैरावरणाद्यनुपलब्धेरनित्यत्वमेव साध्यते यदि शब्दो नित्यः स्यात् उच्चारणात् प्राक् कुतो नोपलभ्यते? न हि घटाऽऽद्यावरणकुड्याऽऽदिवच्छब्दस्याऽऽवरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति। तत्र जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते —यथाऽऽवरणानुपलब्धेरावरणाभाव

स्तीत्यभावोऽस्या सिध्यति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात् तद्विपरीत-मस्तित्वमावरणाऽऽदीनामवधार्य्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत् प्रतिज्ञात —"न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धि" इत्येतन्न सिध्यति सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणा-ऽदिषु चाऽऽवरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितो-ऽनुपलब्धिसमो भवति ॥ २९ ॥

अस्योत्तरम् —

अनुपलम्भाऽऽत्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥३०॥

आवरणाऽऽद्यनुपलब्धिर्नास्ति अनुपलम्भात इत्यहेतुः कस्मात्?—अनुपलम्भाऽऽत्मकत्वादनुपलब्धेः उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपलब्धेः यदस्ति, तदुपलब्धेर्विषयः, उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञायते, यन्नास्ति, तदनुपलब्धेर्विषयः, अनुपलभ्यमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते, सोऽयमावरणाऽऽद्यनुपलब्धेरनुपलम्भा भावोऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयं प्रतिषेधति। अप्रतिषिद्धा चाऽऽवरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्पते, आवरणा

सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथा चाऽऽवरणानुपलब्धिप्रमाणक आवरणाभावो न स्यात् अपि त्वावरणोपपत्तिरेव स्यात् इति शब्दानित्यत्व नोक्तं बाधकं युक्तम्। नन्वनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षत्वात् कथमेवम्? इति चेत् इत्थम् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षत्वे स्वयमेव स्वस्मिन्ननुपलब्धिरूपेति वाच्यम् तथा च तथैवानुपलब्ध्याऽनुपलब्धत्वसम्भवात् तदभावसिद्धेः स्याऽऽत्मन्यनुपलब्धिरुपलम्भाभावऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरापेक्षायोऽनवस्था स्यादेव। इत्येवंरूपः प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमम् सूत्रार्थः। प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम् ॥ २९ ॥

अस्योत्तरमाह।—अनुपलम्भ आत्मन्यनुपलब्धिरिति कोऽर्थः?—स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेत भवत्येव स्वविषयाऽनुपलब्धिरिति चेत् नेदं प्रसक्तम् अनुपलब्धेरनुपलम्भाऽऽत्मकत्वात उपलम्भाभावाऽऽत्मकत्वात् अभावस्य च निर्विषयकत्वात्।

ऽऽदीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषया, तेषामुपलब्ध्या भावितव्यम्, यत्तानि नोपलभ्यन्ते, तदुपलब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावादनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते, न सन्त्यावरणाऽऽदीनि शब्दस्याग्रहणकारणानीति अनुपलम्भादनुपलब्धिः सिध्यति विषयः स तस्येति ॥ २० ॥

ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ २१ ॥

अहेतुरिति अनुवर्त्तते। शरीरे शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावाभावौ संवेदनीयौ —अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानमिति एवं प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमस्मृतिज्ञानेषु सेयमावरणाऽऽद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावः स्वसंवेद्यः नास्ति मे शब्दस्याऽऽवरणाऽऽद्यनुपलब्धिः इति नोपलभ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणाऽऽदीनीति। तत्र यदुक्तं—तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धिरिति, एतन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥

स्याऽऽत्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव बाधमध्या ? इति चेत् कतमो विरोधः ? न हि घटः स्वविषयो न भवतीति नायं घटः आवरणाभावः कथमनुपलम्भविषय ? इति चेत् क एवमाह ? किन्त्वनुपलम्भस्य तदतीन्द्रियग्राह्यत्वादनुपलब्धिग्राह्य इत्युपपद्यते अत तदनुपलब्धेरनुपलम्भात् इत्यादिकमहेतुः अन्यथा त्वत्साधनमपि दोषानुपलब्धेरनुपलम्भात् सदोषमेव स्यादिति ॥ २ ॥

नन्वनुपलब्धेः क्वचिदनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि केन सिध्येत ? अत आह ।—अध्यात्मम् आत्मन्यधि ज्ञानविकल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावयोर्मनसा संवेदनात 'घटं साक्षात्करोमि वह्निमनुमिनोमि नानुमिनोमि' इत्येवं ज्ञानविशेषतदभावानामनुभवेन सुग्रहत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

इति अनुपलब्धिसमप्रकरणम् ।

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतः, अस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम इति ॥ ३२ ॥

अस्योत्तरम् —

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञाऽऽद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिवर्त्तकं प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिषेधः, तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञाऽऽदियोगः

अनित्यसमं लक्षयति।—यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात् कृतकत्वात् तेन सह तुल्यधर्मतोपपद्यते इत्यतः शब्देऽनित्यत्वं साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् सत्त्वाऽऽदिरूपसाधर्म्यसम्भवात् न चेदमर्थान्तरग्रहणमात्रं वाच्यं सर्वस्यानित्यत्वे व्यतिरेकाग्रहात् अनुमानदूषणे तात्पर्यात् परस्यान्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वादित्याशयः तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वाऽऽपादनमनित्यसमः साध्यपदादविशेषसमातो व्यवच्छेदः तत्र सर्वाविशेष एवाऽऽपाद्यते न तु सर्वस्य साध्यवत्त्वम् । यत्तु अनित्यत्वेन समोऽनित्यसम इति भावप्रधानो निर्देशः तथा च अन्वर्थलक्षणमेव लक्षणमिति तन्न वह्निमान् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्यात् सर्वस्यैव वह्निमत्त्वं स्यादिति दूषणस्य जात्यन्तरत्वाऽऽपत्तेः । आचार्यास्तु —"साधर्म्यं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षकम् यथाऽऽकाशवैधर्म्यात् कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यः तथाऽऽकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वाऽऽदिना सर्वमेवानित्यं स्यात् इत्थञ्च लक्षणे यत्किञ्चिद्धर्मेणेत्येव वाच्यम्" इत्याहुः । अत्र च वैधर्म्यस्य विपक्षावृत्तित्वान्न सर्वस्य साध्यवत्त्वाऽऽपादनं किन्त्वात्माऽऽदीनामप्यनित्यत्वं स्यादिति तत्र चार्थान्तरमित्यवधेयम् । प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोऽयम् ॥ ३२ ॥

अत्रोत्तरमाह।—यदि यत्किञ्चित्साधर्म्यात् सर्वस्य साध्यवत्त्वमापादयतस्तव साधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतं तदा त्वदुक्तप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तत्रापि प्रतिषेध्य

तत् यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धि, साधर्म्यादसिद्धे प्रतिषेधस्याप्यसिद्धि, प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेष ॥३४॥

दृष्टान्ते य खलु धर्म साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते, स हेतुत्वेनाभिधीयते, स चाभयथा भवति —केनचित् समान कुतश्चिद्विशिष्ट, सामान्यात साधर्म्य विशेषाच्च वैधर्म्यम, एव साधर्म्यविशेषो हेतु नाविशेषेण साधर्म्यमात्र वैधर्म्य मात्र वा, साधर्म्यमात्र वैधर्म्यमात्र चाऽऽश्रित्य भवानाह — साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्त सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति, अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्त तदपि वेदितव्यम ॥ ३४ ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसम ॥ ३५ ॥

अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्व किं शब्दे

साधर्म्यस्य प्रकृतत्वात् त्वया हि साध्यते कृतकत्वेन सम स्वकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूपत्वात् सत्त्वाऽऽदिवत अत्र च त्वदीयहेतुस्तत्प्रतिषेध्येन मदीयहेतुना कृतकत्वेन सत्त्वेन च सह साधर्म्यरूप तथा चासमापि न साधक स्यात ॥ ३३ ॥

यदि च साधर्म्यमात्र न साधकम अपि तु व्याप्तिसहितमस्माभिमत तच्च कृतकत्व तदस्ति न तु सत्त्व इति विशेष इत्याह ।—साध्यसाधनभावेन व्याप्यव्यापकभावेन दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्रामतस्य धर्मस्य कृतकत्वस्य हेतुत्वात साधकत्वात तस्य हेतुत्वस्य उभयथा अन्वयेन व्यतिरेकेण च भावात सदा हेतौ सत्त्वात् सत्त्वाऽऽदिनाऽविशेष इति यदुक्त तन्न भवति ॥ ३४ ॥

इत्यनित्यसमप्रकरणम् ।

नित्यसम लक्षयति ।—अनित्यस्य भाव अनित्यत्व, तस्य नित्य सर्वकाल, स्वीकारे

नित्यम ? अथानित्यम ? यदि तावत् सदा भवति, धर्मस्य सदाभावाद्धर्मिणोऽपि सदाभाव इति नित्य शब्द इति , अथ न सर्वदा भवति, अनित्यत्वस्याभावान्नित्य शब्द । एव नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसम ॥ ३५ ॥

अस्योत्तरम,—

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्येऽनित्यत्वोपपत्ते प्रतिषेधाभाव ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये शब्दे नित्य(त्व)मनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनुज्ञात शब्दस्यानित्यत्वम, अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्य शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते , अथ नाभ्युपगम्यते नित्य(त्व)मनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात् प्रतिषेधानुपपत्तिरिति। उत्पन्नस्य निरोधादभाव शब्दस्यानित्यत्वम् , तत्र परिप्रश्नानुपपत्ति , सोऽय प्रश्न ,—तदा नित्यत्व किं शब्दे सर्वदा भवति ? अथ न ? इत्यनुपपन्न , कस्मात् ?—उत्पन्नस्य

अनित्ये शब्दे नित्यत्वस्यापादनं नित्यसमः अयमाशयः —अनित्यत्वस्य नित्यत्वम् स्वीकार्येऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वम् न तस्यापि नित्यत्वाऽऽपत्ति । न हि स्वाभावदशायां वस्तूत्पद्यते अतोऽनित्यत्वस्य नित्यत्वमेव स्वीकार इत्यभ्युपगन्तव्यम् तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वाऽऽपत्ति तेन बाध सत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभासो चेयम् एवमनित्यत्व यदि नित्य कथ शब्दस्यानित्यता कुर्यात ? न हि रक्त महारजन वस्त्र नीलतां सम्पादयति , यथानित्य तन्तौ तदभावदशायाम् अनित्यत्व न स्यादित्यादिकमूह्यम् एतदनुसारेण लक्षणमपि कार्यमित्याचार्या । वयन्तु,—अनित्यस्य भावो धर्म तस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वानभ्युपगतस्य नित्यत्वं स्यात यथा। अपि सकलकाला इत्थं अनित्यत्वाश्रितधर्म सकलकाल त्वया कृतो नित्यमुपेयते न वा ? न चेत तदा साध्याभावादसत्ता बाध अथ चितो नित्यमेव सकलकाल तदा विरुद्धम् तद्देशनाभासो चेयमिति क्रम ॥ ३५ ॥

अस्योत्तरमाह।—प्रतिषेध्ये अनन्ये शब्दे सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये

यो निरोधादभावः, शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकरणाऽऽधेयविभागो व्याघातान्नास्तीति नित्यानित्यत्वविरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकस्य धर्मिणो धर्मौ विकल्पेन न सम्भवतः, तत्र यदुक्तं — नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्य एव तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति ॥ ३६ ॥

प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात्कार्य्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः, तत् खल्वभूत्वा भवति, यथा घटाऽऽदिकार्य्यम्, अनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते, एवमवस्थिते प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटाऽऽदीनां, व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानां तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य? — आहोऽभिव्यक्तिः? इति विशेषो नास्ति। कार्य्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमः ॥ ३७ ॥

शब्दे अनित्यत्वमुपपद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमिति अथ च तन्नित्यमिति व्याघातात् न च नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः तथा च शब्दस्यानित्यत्वं कथं सर्वकालीनमनित्यत्वस्य ? इति वाच्यं सर्वकालीनत्वस्य यावत्सत्त्वमित्यर्थात् अत एतेन प्रतिषेधो न सम्भवति। मतान्तरं तु — अनित्यत्वेऽनित्यत्वोपपन्न इत्यादिना यः प्रतिषेधः कृतः स न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति नित्यसमप्रकरणम् ।

कार्य्यसमं लक्षयति। — प्रयत्नकार्य्यस्य प्रयत्नसम्पादनीयस्य अनेकत्वात् अनेकविषयत्वात् अयमर्थः — शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्य्ये घटाऽऽदौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कीलकाऽऽदावपि दृष्टम् तत्र किं नीलत्वेन तत्त्वमन्यत्वसाधकम् आद्यन्तु असिद्धम् तथा च सामान्यत उक्तहेतोरेकाभिमतविशेष निराकरणेन प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमः। असदुत्तरजात्याभासा चेयम्। अथवा — प्रयत्नकार्य्याणां प्रयत्नकर्त्तव्यानां कर्त्तव्यप्रयत्नानामिति यावत् तादृशानाम् अनेकविधत्वादुक्तस्य व्याघातकमुत्तरं कार्य्यसमः तथा चान्ये आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदिष्टानामपि परिग्रहः यथा त्वत्पक्षे किञ्चिद्दूषणं भविष्यतीति शङ्का पिशाचीसमा कार्य्यकारणभावस्योपकारनियतत्वेऽनवस्थेत्यनुपकारसमा इत्यादि ॥ ३७ ॥

अत्रोत्तरम्,—

कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ २८ ॥

सति कार्य्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिकारणं व्यवधानमुपपद्यते, व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविनोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति, न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते यस्य प्रयत्नानन्तरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति, तस्मादुत्पद्यते शब्दः, नाभिव्यज्यत इति ॥ २८ ॥

हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यात् इति यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकत्वम् —

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः, किञ्चित् प्रतिषेधति किञ्चिन्नेति अनैकान्तिकत्वादसाधक इति। अथवा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादः, नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः,

---

अत्रोत्तरम्।—शब्दस्य कार्य्यान्यत्वेऽकार्य्यत्वे प्रयत्नस्य कृतप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् अकारणत्वम् इदञ्च तदा स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणमावरणादेरनुपपद्येत न च तच्छब्दस्यास्तीत्यर्थः, जातिवादिपक्षे तु —कार्य्याणां जातीनाम् अकृत्वे जातिविधत्वे इत्युत्तरम् —प्रयत्नस्य त्वदीयदूषणप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् असाधकतासाधकत्वाभावः, उपलब्धिकारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः निर्दोषवाक्यान्तरोपपादनं तदभावात् तद्वाक्यस्य स्वपक्षव्याघातकत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति कार्य्यसमप्रकरणम्।

एवं तावज्जातिवादिनं प्रति सम्यक् सदुत्तरवादिनोद्धारः कार्य्य इत्यभिहितं तत्र निर्णयविजयफलकत्वं कथायां सम्पद्यते असदुत्तरोद्भावने तु वन्ध्या सम्प्रयोगवशाभिमतफलाभावादिति प्रतिपादयितुं कथाभासरूपां षट्पक्षीं शिष्यहिताय प्रदर्शयति।—

नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद इति विशेषहेत्वभाव, सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकत्वमिति ॥ ३९ ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वत्र साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र विशेषो दृश्यते, तत्रोभयो पक्षयो सम प्रसज्यत इति ॥ ४० ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥४१॥

योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमापद्यते, सोऽयं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेऽपि समान, तत्रानित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति साधनवादिन स्थापना प्रथम पक्ष, "प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसम' इति दूषणवादिन प्रतिषेधहेतुना द्वितीय पक्ष, स च प्रतिषेध इत्युच्यते,

प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न शब्दो नित्यत्वं साधयति अनैकान्तिकत्वादिति यो दोष स त्वत्पक्षेऽपि तुल्य प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वस्याप्यसाधकत्वात् अथवा —अनैकान्तिकत्वादसाधक इति त्वया प्रतिषेध कृत तत्राप्ययं दोष समान न ह्यनैकान्तिकत्वं स्वस्यैवासाधकत्वं साधयति स्वस्यैवासाधकत्वासाधनत्वात् ॥ ३९ ॥

सेयं मतानुज्ञा किं कार्यसमायामेव ? नेत्याह।—एवंविधमसदुत्तरं सर्वत्र जातौ सम्भवतीत्यर्थ यथा शब्दोऽनित्य शब्दत्वादित्यत्र नित्याऽऽकाशसाधर्म्याद मूर्त्तत्वान्नित्य स्यात इति साधर्म्यसमायाम् आकाशसाधर्म्यान्नित्यत्वे आकाशवच्छब्दे परममहत्त्वं स्यादित्यत्रापि समा एवमन्यत्राप्यूह्यम्। यद्यप्ययमतिदेश षट्पक्ष्यनन्तरमेव कर्त्तुमुचित तथाऽपि विपक्ष्यादावपि सूचयितुमत्रैवास्य उभयानुमतत्वबोधकता हि षट्पक्षो विपक्ष्यादावपि तत्फलकत्वं तुल्यमिति भाव तर्हि विपक्ष्यामेव मध्यस्थेन पर्यनुयोज्योपेक्षणस्योद्भावने कथासमाप्तौ कुत षट्पक्षी ? इति चेत् पुरुषाशक्तिवशात् कथाविशेषाणां तत्सम्भवात् ॥ ४० ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेध तथा च प्रतिषेधस्य यो विप्रतिषेध तत्र, प्रतिषेधदोषवद्दोष इत्यर्थ तथा हि, शब्दोऽनित्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति स्थापना

तस्यास्य "प्रतिषेधेऽपि समानो दोष" इति तृतीय पक्षो विप्रतिषेध उच्यते, तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्व चतुर्थ पक्ष ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेध द्वितीय पक्ष सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुक्त्वाऽनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनैकान्तिकत्वमिति समान दूषण प्रसञ्जयतो दूषणवादिना मतानुज्ञा प्रसज्यत इति पञ्चम पक्ष ॥ ४२ ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोष इति ॥ ४३ ॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति दोष स्थापनाहेतुवादिन स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात्?—स्वपक्षसमुत्थत्वात्, सोऽय स्वपक्षलक्षण दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमान दोष परपक्ष उपसंहरति, इत्थ चाऽनैकान्तिक प्रतिषेध इति हेतु निर्दिशति तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्देशे च सत्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथ कृत्वा?—य परेण,—

वादिन प्रथम पक्ष । "प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसम" इति प्रतिवादिना द्वितीय पक्ष । प्रतिषेधेऽप्यनैकान्तिकत्व तुल्यमिति वादिनस्तृतीय पक्ष । योऽयं विप्रतिषेध तत्रापि तथैवानैकान्तिकत्व तत्समानदोषोद्भावनं पर चतुर्थ पक्ष ॥ ४१ ॥

पञ्चमं पक्षमाह ।—प्रतिषेध द्वितीयं पक्ष सदोषमभ्युपेत्य तत्र सदुक्तं दोष मनुद्धृत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे सदोषपक्षे तृतीये समान दोषं प्रसञ्जयतस्तव मतानुज्ञा नामकं निग्रहस्थानमित्यर्थ ॥ ४२ ॥

षष्ठं पक्षमाह ।—स्वपक्ष स्थापनारूप प्रथम पक्ष, तं लक्षीकृत्य प्रवृत्ती

"प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात्" इत्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्त, तमनुवृत्य "प्रतिषेधेऽपि समानो दोष" इत्याह, एव स्थापनामदोषामभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समान दोष प्रसञ्जयत परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेध सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा प्रसज्यत तथाऽस्यापि स्थापना सदोषामभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समान दोष प्रसञ्जयतो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति स खल्वय षष्ठ पक्ष। तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिन प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षा प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षा, तेषा साध्वसाधुताया मीमांस्यमानाया चतुर्थषष्ठयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग। चतुर्थपक्षे समानदोषत्व परस्योच्यत प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति। षष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यत, नार्थविशेष कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपञ्चमयो पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग। तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यत। पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यत नार्थविशेष कश्चिदुच्यत इति, तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोष तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा प्रथमद्वितीययोरविशेष हेत्वभाव इति, षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धि। कदा षट्पक्षी?— यदा प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्येव प्रवर्त्तत तदोभयो पक्षयोरसिद्धि, यदा तु,—'कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्ते" इत्यनेन तृतीयपक्षो युज्यत, तदा विशेष

तृतीयपक्ष स्वपक्षलक्षण सत्यापेक्षा समाधय तत्र दोषानुज्ञापनमिति फलितार्थ तथा च मदीयपक्षे दोषमनुज्ञाप्यैव स्वपक्षोपपादन क्रियतु यत्त्वया हेतुनिर्दिष्ट प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति वन्त तवापि मतानुज्ञा प्रसक्तेत्यर्थ तदेव षट

हेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभ शब्दस्य, नाभिव्यक्तिरिति सिद्ध (द्धे) प्रथमपक्ष (क्षे) न षट्पक्षी प्रवर्त्तत इति ॥ ४२ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

“विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम्’ इति सङ्क्षेपेणोक्तं, तदिदानीं विभजनीयम। निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाऽऽद्यवयवाऽऽश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनञ्चाभिसम्प्लवन्ते, तेषां विभाग ।—

प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञाऽन्तर प्रतिज्ञाविरोध प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तर निरर्थकम विज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकाल न्यूनमधिक पुनरुक्त-मननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षण निरनुयोज्यानुयोगाऽपसिद्धान्ता हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

— —

शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यर्थसिद्धि यदि तु स्थापनावादी ज्ञातवान् तदुत्तरेण दूषयति तदा षट्पक्षी न प्रवर्त्तत इति ॥ ४३ ॥

इति कथाभासप्रकरणम ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्य्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम ॥१॥

अथेदानीं निग्रहस्थानविशेषलक्षणाभिधान तदेव चाऽऽह्निकार्थ तत्र च प्रकरणानि तत्र चाऽऽद्य प्रतिज्ञाहान्यन्यतराऽऽश्रित निग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षण प्रकरणम्, अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते । तत्र विशेषलक्षणायनादौ विभजते ।—

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञा-हानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः निदर्शनम् —ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवदिति कृते, अपर आह,—दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्दे ? इति प्रत्यवस्थिते इदमाह,—यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं घटो नित्योऽस्त्विति स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाऽऽश्रयत्वात् पक्षस्येति ॥ २ ॥

अत्र चत्वारो तत्र एतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरप्रमाणाऽऽत्माऽननुभाषणादिकं न वा अर्थान्तरमवश्यं निग्रहता च वापीत्यर्थो लभ्यत इति प्राञ्चः नव्यास्तु चकारोऽनुक्तसमुच्चये तेन दृष्टान्तसाधनवैकल्यादीनां परिग्रह ॥ १ ॥

तत्र क्रमेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां लक्षणानि वक्ष्यन् प्रथमोद्दिष्टां प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति।—प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः स्वयं विप्रतिपन्नाभिहितपरित्याग इति फलितार्थः। सिद्धान्तस्तु स्वयं विज्ञाप्य नाभिधीयत इति नापसिद्धान्तमात्रव्याप्यम्। सा च पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात् पञ्चधा भवति यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युक्ते अस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतौ सामान्येऽनैकान्तिकत्वादिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति एवं पर्वतो वह्निमान् धूमात् अयोगोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महानसवदिति एवमत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि द्रव्यवानिति। अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादि यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्ते, असमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ॥ २ ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपादितोऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति हेतुः, सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः कथम्? यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं, रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते, अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः, गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यं रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते व्याहन्यते न सम्भवतीति ॥ ४ ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥

अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात् - सामान्यमैन्द्रियकं न चानित्यम् एवं शब्दोऽप्यैन्द्रियकः, न चानित्य इति एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात्—कः पुनराह अनित्यः शब्द इति सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिह्नवः प्रतिज्ञासंन्यास इति ॥ ५ ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निदर्शनम्—एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्मा

प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति।—अत्र च प्रतिज्ञाहेतुपदं कथाकालीनवाक्यपरं। तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः यथापि काञ्चनमयः पर्वतः वह्निमान् पर्वतः काञ्चनमयो वह्निमान् हृदो वह्निमान् हृदत्वात् पर्वतो वह्निमान्, काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तरसाङ्कर्य्यम् तथाऽप्युपाधेरसङ्करेऽपि उपाधेर साङ्कर्य्यान्न दोषः न चाप्रसङ्गोदाहरणाभावः पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स निरग्निरित्युदाहरणं निरग्निश्चायमित्युपनयः च तस्मात् एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

प्रतिज्ञासंन्यासं लक्षयति।—पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिहाराक्षमस्य प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलापः इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्यः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारे परेण प्रयुक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ॥ ५ ॥

हेत्वन्तरं लक्षयति।—अत्र च हेत्वावलम्बेन हेत्वन्तरवादी न विवक्षितः, अपि

हेतौ १—एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्, मृत्पूर्वकाणां शरावाऽऽदीनां दृष्टं परिमाणम्, यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति, तावान् विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्, अस्ति चेदं परिमाणं प्रतिव्यक्तं, तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति । अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानं, नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति, एवं प्रत्यवस्थित आह—एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावाऽऽदिविकाराणां परिमाणदर्शनात्, सुखदुःखमोह समन्वितं ह्येदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते, तत्र प्रकृत्यन्तररूप समन्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवति, सति च हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम् हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेकप्रकृतिकं भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात् अथ नोपादीयते, दृष्टान्ते हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥ ६ ॥

नु साधकाः स च हेत्ववयवस्य उदाहरणादिस्थो वा अविशेषोक्ते इति पूर्वोक्ते हेत्वर्थे विशेषमिच्छत इति साभिप्रायम् तेन परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ विशेषणान्तरप्रक्षेपोऽन्यहेतुकरणं वा द्वयमपि हेत्वन्तरम् तथा च परोक्तदूषणो द्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुताऽवच्छेदकातिरिक्तहेतुताऽवच्छेदकाभिधानं हेत्वन्तरम् हेतौ विशेषणदाने एव हेत्वन्तरमिति प्राञ्चः पूर्वोक्ते हेत्ववयवे उदाहरणाऽऽदौ वा यथा शब्दोऽनित्यो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्येऽनैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् एवं विशिष्टहेतुमुक्त्वा यत् बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं तदनित्य मित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते विशिष्टोक्तौ एवमुपनयविशेषणेऽपि ॥ ६ ॥

समाप्तं प्रतिज्ञाहेत्वन्यतराऽऽश्रितनिग्रहपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् ।

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात्, नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनिप्रत्यये कृदन्तपदम्, पदञ्च नामाऽऽख्यातोपसर्गनिपाताः, अभिधेयस्य क्रियाऽन्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम क्रियाकारकसमुदायः कारकसङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम् धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधानविशिष्टम् योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः उपसृज्यमानाः क्रियाऽवद्योतका उपसर्गाः इत्येवमादि तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥ ७ ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जबगडदशत्वात् झभञ घढधषवदिति एवं प्रकारं निरर्थकम् अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावात् वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥ ८ ॥

अर्थान्तरं लक्षयति।—प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेत्याऽसम्बद्धार्थाभिधानम् अर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्युक्त्वा शब्दो गुणः स चाऽऽकाशस्येत्यादि ॥ ७ ॥

निरर्थकं लक्षयति।—वर्णानां क्रमेण निर्देशो जबगडेत्यादिप्रयोगः तत्तुल्यो निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानम् अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः वाचकत्वं शक्त्या निरूढलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यम् समयबन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणीयम् तेन सङ्केतापभ्रंशेन विचारः कर्त्तव्य इति समयबन्धे तत्तापभ्रंशे न दोषः झटिति स्मरणे तु न दोष इत्युक्तप्राय मम्य सम्भव प्रमादादित्यवधेयम् ॥ ८ ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात-मविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च (अ) त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानम् ॥ ९ ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् ॥ १० ॥

यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्तीत्यसम्बद्धार्थकत्वं गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थं

अविज्ञातार्थं लक्षयति।—त्रिरभिहितं वारान् त्रीनिति शेषः। त्रिरभिधानं चानेन धानाऽऽदेन वाक्यनिरासाय परिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञाते तु नाविज्ञातार्थमिति भावः तथा च अवहितार्थविकल्पत्वप्रतिपादकपरप्रतिवादिभिधानानुकूलापादकत्वजनकवाचक वाक्यप्रयोगोऽविज्ञातार्थमिति वाचकत्वेन निरर्थकापार्थकव्यन्ताम्। अत्र च परा ज्ञानाऽऽपादनमसमर्थतया भावयतीति सभा त्रिसम्भव। न च यथाकथाचित्पराज्ञितत्व स्यज्ञानाऽऽपादनं सामर्थ्यमिति वाच्यम् तथा सति भङ्ग्यालि परमन्त्रौषधयाल्कायाभि धानेनैव सर्वत्र जयसम्भवात् एतच्च त्रेधा सम्भव —अनाभ्यासरूपमात्रप्रसिद्धम् यथा पञ्चस्कन्धाऽऽन्या बौद्धानाम् तत्र रूपाऽऽय पञ्चेन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः सविकल्पक संज्ञास्कन्धः रागद्वेषाभिनिवेशा संस्कारस्कन्धः सुखदुःख वेदनास्कन्धः निर्विकल्पक ज्ञानस्कन्धः। द्वितीयम् —अप्रतीतप्रयोगमनपेक्षितकादकम् यथा काम्पतन ध्वानहेतु रयं विनयनसमाननामधेयवान् तत्केतुमत्त्वादित्यादि। तृतीय—श्लिष्टम् यथा श्वेतो धावतीत्यादि। एवम् अतिद्रुतोच्चारिताऽऽदिकमपीति भाष्यम्। अथ नाऽस्यास्य सम्भव उभयतन्त्राभिज्ञमध्यस्थे सति उभयतन्त्राभिज्ञैव विचारसम्भवादिति चेत्? सत्यम् तथाऽपि यत्र नैयायिकमीमांसकयोर्विचारेऽन्यतरो बौद्धतन्त्राऽऽदिपरिभाषया वदति तत्र निग्रहस्थानं तथापि चेत् यथा कयाचित् परिभाषयोच्यतामिति परः प्रोक्त्वा वदति न तत्राऽस्यास्यापादानमिति उत्तरयोस्तु सर्वत्रैवेति ॥ ९ ॥

अपार्थकं लक्षयति।—पौर्वापर्यं कार्यकारणभावः तस्यायोगादसम्बन्धात्

(अ) वादिनेति पाठः।

क्रमः, यथा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अथ रौरुकमेतत् कुमार्य्याः पाय्यं तस्याः पिता अप्रतिशीन इति ॥ १० ॥

अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञाऽऽदीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः, तत्रावयवविपर्य्यासेन वचनमप्राप्तकालमसम्बद्धार्थकं निग्रहस्थानमिति ॥ ११ ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञाऽऽदीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानं साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥ १२ ॥

शाब्दबोधजनकाऽऽकाङ्क्षाहीनाऽऽनुपूर्व्यादिमत् फलितार्थः अप्राप्तसम्बन्धोऽसम्बद्धः अथ प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र यद्यपि दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनमित्यादाववान्तरवाक्यादर्थबोधसत्त्वादव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च निरर्थके तथाऽप्यभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाऽऽकाङ्क्षाऽऽनुपूर्व्यबोधजनकरूपत्वं तत्, अविज्ञातार्थे तु स्वस्य बोधाभवत्यत्वात् नातिव्याप्तिः उदाहरणन्तु अयाख्यानासन्नानाकाङ्क्षवाक्यम् ॥ १ ॥

समाप्तमभिमतवाक्यार्थाप्रतिपादकनिग्रहस्थानचतुष्टयप्रकरणम् ।

अप्राप्तकालं लक्षयति।—अवयवस्य कथकसम्प्रदायस्य विपर्य्यासो वैपरीत्यम्, तथा च समयबन्धविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानं पर्य्यवसन्नम्, तत्रायं क्रमः —वादिना साधनमुक्त्वा सामान्यतो हेत्वाभासा उद्धरणीया इत्येकः पादः, प्रतिवादिनश्च तत्रोपालम्भो द्वितीयः पादः, प्रतिवादिना स्वपक्षसाधनं तत्र हेत्वाभासोद्धरणञ्चेति तृतीयः पादः, जयपराजयव्यवस्था चतुर्थः पादः, एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां क्रमः —तत्र सभापतिभ्यामीहाऽऽदिना व्यत्यस्ताभिधानमप्राप्तकालमिति ॥ ११ ॥

न्यूनं लक्षयति।—अवयवेन स्वशास्त्रसिद्धेन तेन सौगतस्य द्व्यवयवाभिधानेऽपि न न्यूनत्वम्। नन्ववयवहीनत्वम् अवयवत्वाव्यापकाभाव तथा चाव्यापनमेव स्यात् अत आह अन्यतमेनापीति।—तथा च यत्किञ्चिदवयवशून्यावयवाभिधानं फलितम्। न चायमर्थसङ्ग्राह्य सिद्धान्तावयवानभ्युपगमात् अपि तु सभापतिभाऽऽदिनाऽनभिधानात् ॥ १२ ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

एकेन कृतत्वादन्यतरस्याऽऽनर्थक्यमिति, तदेतन्नियमाभ्युपगमे वेदितव्यमिति ॥ १३ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १४ ॥

अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तम्—अनित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वनिरिति ॥ १४ ॥

अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तेः ॥ १५ ॥

यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ॥ १५ ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १६ ॥

पुनरुक्तमिति प्रकृतम्। निदर्शनम्—उत्पत्तिधर्मकत्वाद-

अधिकं लक्षयति।—हेतूदाहरणान्यपञ्चका द्वयोरप्यधिकमपि ग्राह्यम्। तथा च कृतकृत्यस्यापुनरुक्ताभिधानमिति फलितम्। अनुवादस्तु न कृतकृत्यस्य साभिप्राय-त्वात् प्रतिज्ञाऽऽनर्थक्यञ्च पुनरुक्तम्। धर्मादाधिक्यात् महानसवद्वह्निमत्त्वादित्याधिक्यन्तु विना समर्थयन्ये त्वाद्याऽऽदिममाद्युक्तमधिकम्। यथा महानसं महानसवदिति न नाधिकं किन्तु पुनरुक्तम् ॥ १३ ॥

समाप्तं स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाऽऽभासाभियोगद्वयाभासप्रकरणम्।

पुनरुक्तं लक्षयति।—पुनर्वचनं पुनरुक्तं, तस्य विभागाय शब्दार्थयोरिति, तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते। अनुवादेऽतिव्याप्तिवारणायान्यत्रानुवादादिति अनुवादादन्यत्वे सतीत्यर्थः। निष्प्रयोजनं पुनरभिधानं हि पुनरुक्तम्, अनुवादस्तु व्याख्या-रूपः सप्रयोजनक एवेति भावः। तथा च समानार्थकपूर्वाऽऽनुपूर्वीकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरुक्तं, समानार्थकभिन्नाऽऽनुपूर्वीकशब्दस्य निष्प्रयोजनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम्। आद्यं यथा—घटो घट इति, द्वितीयं यथा—घटः कलश इति, एतस्य प्रमादाऽऽदिना सम्भवः ॥ १४ ॥

पुनरुक्तप्रभेदान्तरमाह।——पुनरुक्तमित्यनुवर्त्तते। यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्योत्पत्तौ

नित्यमित्यक्ता। अथादापन्नस्य योऽभिप्रायक शब्द तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिधर्मक नित्यमिति तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम्। अर्थसम्प्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीत सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति ॥ १६ ॥

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारण-मननुभाषणम् ॥ १७ ॥

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारण तदननुभाषण नाम निग्रहस्थानमिति अप्रत्युच्चारयन किमाश्रय परपक्षप्रतिषेध ब्रूयात्? ॥ १७ ॥

अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यद

प्रतिपत्तिसम्भवात तस्य तेन रूपेण पुनरभिधान पुनरुक्तम् इत्येव च अर्थपुनरुक्तमपि मीयते यथा शङ्कस्य हात पूर्वपक्षाऽऽक्षिप्तोच्चारम् उभा बहिरिति उत्तरपक्षाऽऽक्षिप्तोक्ति एव बहिरास्त गेह नास्तीति विध्याक्षिप्तोक्ति जीवन् गेहे नास्ति बहिरस्तीति निषेधाऽऽक्षिप्तोक्ति पुनरुक्तत्वावध्यघद भाष्याऽऽदिसम्मतम्। अन्ये तु — शब्दपुनरुक्त द्विविध तत्रैव शब्दस्य पुनरभिधान पर्यायेणाभिधानम्, अन्यत् पुनरथ पुनरुक्तम् इत्याहु ॥ १६ ॥

अननुभाषण लक्षयति।—परिषदा विज्ञातस्य त्रिरुक्तस्य बुद्धार्थस्य वादिना त्रिरभिहितस्य तथा च प्रथमवचनेऽननुभाषणे वादिना वारत्रय वाक्यमिति दर्शितम् तथा च त्रिरभिधानेऽपि यथानुभाषणविरोधी व्यापार तदाननुभाषण निग्रहस्थानमित्यर्थ । अत्रान साङ्ख्यानिराकरणाज्ञानमनाविष्कुर्वतीति विक्षेपसाङ्कर्य्य निरासाय कथामविच्छिन्दतीति च विशेषणीयमित्याचार्य्या । न चाप्रतिभासाङ्कर्य्यम् उत्तरप्रतिपत्तावपि प्रभावोभाऽऽदिनाऽननुभाषणसम्भवात् तदिद चतुर्द्धा — एकदेशानुवादाद्विपरीतानुवादात केवलदूषणोक्त्या सर्वथा चेति। सर्वनामपदेनानु वादात् पञ्चममित्याचार्य्या । क्वचिदज्ञानाप्रतिभाऽननुभाषणसाङ्कर्य्ये यत्नीयेतु शक्यते, अर्दे दृष्टम् ॥ १७ ॥

अज्ञान लक्षयति।—भावे क्त । अन्वारम्भ परिषदा विज्ञातस्याप्यनुक्तस्यार्थे ,

विज्ञानं, तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति। अथ खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति? ॥ १८ ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

परपक्षप्रतिषेध उत्तरं, तत् यदा न प्रतिपद्यते, तदा निगृहीतो भवति ॥ १९ ॥

कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति,—इदं मे करणीयं विद्यते, तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामि, इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम्। एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथाऽन्तरं प्रतिपद्यत इति ॥ २० ॥

तथा च परिषदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानमित्यर्थः। इदञ्च किं नाम श्रूयत एव नत्वथाऽवधारणेन ज्ञातुं शक्यत इति ॥ १८ ॥

अप्रतिभां लक्षयति।—उत्तरार्हेण परोक्ते बुद्धेऽपि यदोत्तरसमये उत्तरं न प्रतिपाद्यते तदाऽप्रतिभा निग्रहस्थानम्। न चास्याननुभाषणस्याऽऽवश्यकत्वात् तदन्तर्भावः दूषणमात्रत्वात् वाच्यं परोक्तानुवादे हि सति यत्र परोक्तमनूद्यापि नोत्तरं प्रतिपद्यते तत्रास्याः स्फूर्त्तिः स्वसूचनश्लोकपाठादिमुद्रया चेयम् ॥ १९ ॥

विक्षेपं लक्षयति।—कार्य्यव्यासङ्गात्कार्य्यव्यासङ्गमुद्भाव्येत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। कार्य्यव्यासङ्गश्चावश्यकत्वकालान्तरकर्त्तव्यत्वेनाऽऽरोपितः तेन तादृशकथाविच्छेदो विक्षेपः। तेन राजपुरुषाऽऽदिभिराकारणे गृहजनाऽऽदिभिर्वाऽऽवश्यककार्य्यार्थमाकारणे स्वगृहदाहेऽन्यत्र पश्यतो गमने वा शिरोरोगाऽऽदिना प्रतिबन्धे वा न विक्षेपः। ननु कार्य्यव्यासङ्गोद्भावनं कुतः—सभाक्षोभाऽऽदिना चेत् अननुभाषणमेव उत्तराप्रतिपत्त्या चेत् अप्रतिभैवेति चेत् न उत्तरावसराभावात्। स्फुरितोत्तरस्फूर्त्तावपि तद्दूषणसम्भावनया विक्षेपसम्भवात् यथा,— क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वात् इत्युक्ते अङ्कुरे व्यभिचारसम्भावनया उद्भाव्य तत्र चेदयं पक्षसमत्वं ब्रूयात् तदा किमुत्तरम्? अतोऽत्र महार्णवलिखितं मया च विचारितं किञ्चित् कार्य्यमुद्भाव्य गृहं गत्वा द्रक्ष्यत इत्येव विक्षेपसम्भवात् ॥ २० ॥

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

य परेण चोदित दोष स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति,— भवत्पक्षे समान दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोष प्रसञ्जयन पर मतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रह स्थानमापद्यत इति ॥ २१ ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रह पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम॥२२॥

पर्य्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीय तस्योपेक्षण निग्रहस्थान प्राप्तोऽसीत्यननुयोग , एतच्च कस्य पराजय ? इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयम , न खलु निग्रह प्राप्त स्वकौपीन विवृणुयादिति ॥ २२ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोग ॥ २३ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याऽध्यवसायादनिग्रहस्थाने निग्र

मतानुज्ञा लक्षयति।— दोषाभ्युपगमात दोषमनुद्धृत्येत्यर्थ यथा शब्दो नित्य श्रावणत्वादित्युक्ते अनैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासोऽभिहितो शब्दोऽनित्य कृतकत्वा दिति साधिते [illegible] पक्षेऽपि तुल्यत्वात् दोष इत्युक्तौ [illegible] हेत्वाभासा ऽभिहितो सोऽयं मतानुज्ञया निगृहीत स्यात् [illegible] भवतीति स्वपक्ष दोषाभ्युपगमात ॥ २१ ॥

पर्य्यनुयोज्योपेक्षण लक्षयति।—निग्रहस्थान प्राप्तवतोऽनिग्रह निग्रहस्थानानुद्भावन मित्यर्थ । यद्य [illegible] निग्रहस्थानपातं एकतरोद्भावन तत्र न पर्य्यनुयोज्योपेक्षणावसर निग्रहस्थानोद्भावनत्वाविच्छिन्न [illegible] तत्स्थान। ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्य स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत ?— सत्यम् मध्यस्थेनवेदमुद्भाव्य वादे च स्वानुद्भावनेऽप्यदोष ॥ २२ ॥

निरनुयोज्यानुयोग लक्षयति।—अवसर यथार्थनिग्रहस्थान उद्भावनादितिरिक्त यत्, निग्रहस्थानोद्भावन तदित्यर्थ एतेनावसर निग्रहस्थानोद्भावने एकानिग्रहस्थान

हीनोऽसीति पर ब्रुवन निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति ॥ २३ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त ॥ २४ ॥

कस्यचिदर्थस्य तथाभाव प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्य्ययादनियमात कथा प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्य यथा न सदात्म न जहाति न सता विनाश, नासदात्मान लभते नासदुत्पद्यत इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्ष व्यवस्थापयति एकप्रकृतीद व्यक्त, विकाराणामन्वयदर्शनात, मृदन्वितानां शरावाऽऽदीना दृष्टमेकप्रकृतिकत्वम , तथा चाय व्यक्तभेद सुख दुःखमोहान्वितो दृश्यते, तस्मात समन्वयदर्शनात सुखाऽऽदिभि रेकप्रकृतीद शरीरमिति , एवमुक्तवाननुयुज्यते,—अथ प्रकृति विकार इति कथ लक्षितव्यमिति ? यस्यावस्थितस्य धर्मान्तर निवृत्तौ धर्मान्तर प्रवर्त्तते सा प्रकृति यच्च धर्मान्तर प्रवर्त्तते स विकार इति सोऽय प्रतिज्ञातार्थविपर्य्यासादनियमात

निग्रहस्थानान्तराणि च मा[illegible]ति । सोऽय चतुर्द्धा —कालातीताभाषा नवसर ग्रहणञ्च आभासो व्यभिचारादावासद्ध्याद्युद्भावनम् अनवसरग्रहणञ्चाकाल एवोद्भावनम यथा न्यूनस्थि चेत प्रतिज्ञाहानि विशेषयसि चेत हेत्वन्तरम एवमवसरमतीत्य कथनमपि यथा उच्यमानग्राह्यस्यापशब्दाऽऽदे पारसमाप्तौ एवमनुभाष्याज्ञानादावननुभाषणावसरेऽनुद्भाव्य वाधाऽविष्कारणानुभाषणप्रहणं वादिनि सदुद्भावनमित्यानिकसूत्रम् ॥ २३ ॥

अपसिद्धान्त लक्षयति ।—सिद्धान्त स्वशास्त्रकाराभ्युपगतमर्थ स्वीकृत्य अनियमात् तान्नियमप्रच्यवात् कथाप्रसङ्ग इति तथा च कथाया स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवोऽपसिद्धान्त तथा च साङ्ख्यमतेनाह वादिष्यामीत्यभ्युपेत्याऽऽरब्धायां कथायाम आविर्भावस्याऽऽविर्भावाभ्युपगमेऽनवस्थात दूषणाद्धाराऽऽविर्भावस्यासत उत्पत्ति यद्यभ्युपैति, तदाऽपसिद्धान्त यस्त्वकदीयमतेन कथामारभते तस्य [illegible]काराभ्युप

कथां प्रसञ्जयति, प्रतिज्ञातं खल्वनेन नासदाविर्भवति, न सत् तिरोभवतीति सदसतोश्च तिरोभावाऽऽविर्भावमन्तरेण न कस्यचित् प्रवृत्ति प्रवृत्त्युपरमश्च भवति, मृदि खल्ववस्थितायां भविष्यति शरावाऽऽदिलक्षणं धर्मान्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः, तदेतन्मृद्धर्माणामपि न स्यात्, एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चाऽऽत्महानमसतश्चाऽऽत्मलाभमभ्युपैति, तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानं भवति अथ नाभ्युपैति, पक्षोऽस्य न सिध्यति ॥२४॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि, किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात् हेत्वाभासा निग्रहस्थानत्वमापन्ना, यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वम्? इत्यत आह यथोक्ता इति।—हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभाव इति। त इमे प्रमाणाऽऽदयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥ २५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाऽऽह्निकम्।

समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

समासतो नापसिद्धान्त इति विभाव्यानुमभ्युपत्य त्यक्तम् भागतोऽपसिद्धान्त एव न मन्यन्त इत्यन्ये तत ॥ २४ ॥

क्रमप्राप्तहेत्वाभासलक्षणं वक्तव्ये तदकथनबीजमाह — च सरूप हेत्वाभासा एव यथा येन रूपेण पूर्वमुक्ता तेनैव रूपेण तथा निग्रहस्थानानि न लक्षणान्तरमपेक्षितमिति। अथ चकारोऽयं दृष्टान्तसाधनवैकल्याऽऽदेः समुच्चायक इति नोचितम् तन्न यथोक्ता इत्यस्यानन्वयाऽऽपत्तेः ॥ २५ ॥

समाप्तं निग्रहस्थाननिरूपणम्।

समाप्तं पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाऽऽह्निकम्।

एषा मुनिप्रवरगौतमसूत्रवृत्तिः श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाऽल्पवर्णा।
श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरीकश्रीमच्छिरोमणिवचःप्रचयैरकारि॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीविद्यानिवासभट्टाचार्याऽऽत्मजश्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः।

समाप्तश्चेदं शास्त्रम्।